

Пол Екман

Теорія **брехні**

Як визначити брехуна в бізнесі,
політиці та приватному житті

Пол Екман

Теорія брехні

**Як визначити брехуна в бізнесі,
політиці та приватному житті**

Київ

2012

Екман П.
Е 45 Теорія брехні / Пер. з англ. — К. : KM Publishing, 2012. — 320 с. : іл.
ISBN 978-617-538-181-6

Чи відомо вам, що зазвичай навіть під час десятихвилинної розмови будь-яка людина бреше тричі? Чи знаєте ви, що детектор брехні насправді викриває не брехню, а лише емоційний стан піддослідного? Чому досвідчені брехуни з легкістю проходять перевірку на детекторі брехні, а багато підозрюваних у збудженому емоційному стані були помилково визнані винними і отримали довічне ув'язнення за злочини, яких не скоювали? Проте викрити брехуна можна навіть за однією з численних ознак поведінки: рухів тіла, жестів, міміки обличчя або обмовок. Треба лише вміти це помітити і проаналізувати.

Автор цього світового бестселера вчить викривати приховані емоції інших людей, розпізнавати ознаки брехні, відрізняти брехню від прихованих емоцій і навіть... брехати. Книжка буде корисною не тільки фахівцям, яким потрібно викривати брехню під час роботи (керівникам, менеджерам з питань безпеки, фахівцям з підбору персоналу, торговим представникам, агентам з продажу нерухомості тощо), а й звичайним людям, які можуть стати жертвами брехні навіть за досить звичайних обставин, наприклад при укладанні услих угод, купівлі товарів і послуг, а особливо у приватних стосунках.

УДК 159.922 / .3
ББК 88.37

Науково-популярне видання

Екман Пол

ТЕОРІЯ БРЕХНІ

Відповідальний редактор	<i>З. В. Александрова</i>
Літературний редактор	<i>П. М. Мачуга</i>
Комп'ютерна верстка і коректура	<i>Л. О. Гордієнко</i>
Дизайн обкладинки	<i>Ю. В. Кузьменка</i>

Імпринт «KM Publishing» належить
ТОВ «Видавництво «Країна Мрій»
04074, Київ, вул. Лугова, 9; тел. +380 44 501 91 19, факс: +380 44 502 25 73
info@kmbbooks.com.ua; www.kmbbooks.com.ua

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників, розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 2077 від 27.01.2005

Ексклюзивний дистрибутор — ТОВ «ТД «Ексмо-Україна»
04073, Київ, пр-т Московський, 6
тел.: +380 44 498 15 70, факс: +380 44 498 15 71; sale.ukr@eksmodonetsk.com.ua
Офіційна інтернет-книгарня KNIGKA.UA, тел./факс: +380 44 228 78 24

Регіональні представництва видавництва «Країна Мрій»:

ТОВ «Ексмо-Захід»: Львів, вул. Бузкова, 2;
тел./факс: +38 032 245 00 19; office@eksmodonetsk.com.ua

ТОВ «Ексмо-Крим»: Сімферополь, вул. Київська, 153;
тел./факс: +38 0652 22 90 03, +38 0652 54 32 99

ТОВ «Ексмо-Схід»: Харків, вул. Гвардійців Залізничників, 8;
тел./факс: +38 057 734 99 05, +38 057 724 11 56

Склад-магазин РДП «Ексмо-Україна»: Донецьк, вул. Артема, 160;
тел./факс: +38 062 381 81 05; eksmodonetsk@ukr.net

Підписано до друку 02.07.2012. Формат 60х90/16.

Друк офсетний. Папір офсетний.

Обл.-вид. арк. 20,3. Умов. друк. арк. 15,0. Гарнітура «Шкільна».

Наклад 2 000 прим. Замовлення № 12-320.

Віддруковано на ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, whether electronic, mechanical, photocopying, recording or other kind, without the prior permission in writing of the owners.

Усі права застережено. Жодну частину цієї публікації не можна відтворювати, зберігати в системі пошуку інформації чи передавати в будь-якій формі будь-яким способом — електронним, механічним, ксерокопюванням або іншим способом — без попереднього письмового дозволу власника.

ISBN 978-0-393-33745-7 (англ.)
ISBN 978-617-538-181-6

© Paul Ekman, 1985, 1992, 2001, 2009
© ТОВ «Видавництво «Країна Мрій», 2012

ЗМІСТ

ПОДЯКА	7
ВІД РЕДАКТОРА УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ	8
Розділ 1. ПЕРЕДНЄ СЛОВО	9
Розділ 2. БРЕХНЯ, ВИТІК ІНФОРМАЦІЇ І ОЗНАКИ БРЕХНІ	18
Розділ 3. ЧОМУ БРЕХНЮ МОЖНА ВИКРИТИ	36
Невдала лінія поведінки	36
Брехня і почуття	38
Емоції, що супроводжують брехню	40
Страх викриття	41
Докори сумління	53
Захоплення від обдурювання	63
Розділ 4. ВИКРИТТЯ БРЕХНІ ЗА СЛОВАМИ, ГОЛОСОМ І РУХАМИ ТІЛА	66
Слова	72
Голос	76
Рухи тіла	82
Ознаки, зумовлені вегетативною нервовою системою	95
Розділ 5. ОЗНАКИ БРЕХНІ НА ОБЛИЧЧІ	102
Розділ 6. ПОМИЛКИ І ЗАПОБІЖНІ ЗАХОДИ	133
Запобіжні заходи під час тлумачення поведінкових ознак брехні ..	153
Розділ 7. ДЕТЕКТОР БРЕХНІ	156
Хто використовує детектор брехні	158
Як працює детектор брехні	162
Техніка контрольних питань	164
Тест на обізнаність винного	169
Вивчення точності детектора брехні	172
Польові дослідження	172
Аналогічні дослідження	173
Гібридні дослідження	175
Результати наукових досліджень	177
Випробування на детекторі брехні під час прийняття на роботу ..	181
Випробування на детекторі брехні кандидатів під час прийняття на роботу в поліцію	185
Випробування на детекторі брехні з метою виявлення шпигунів ..	187

Використання детектора брехні для перевірки співробітників	190
Виявлення витоку інформації і теорія залякування	193
Порівняння детектора брехні та поведінкових ознак брехні	195
Розділ 8. ТЕХНІКА ВИЯВЛЕННЯ БРЕХНІ	199
Розділ 9. ПРАКТИКА ВИЯВЛЕННЯ БРЕХНІ У 1990-Х РОКАХ.	233
Хто може викрити брехуна?	234
Нові дані про поведінкові ознаки брехні.	242
Чи можна викрити брехуна в залі суду?	244
Сигнали у справі адмірала Пойндекстера	245
Акторські здібності Олівера Норта	249
Розділ 10. БРЕХНЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ	251
Виправдання Олівера Норта стосовно його брехні	251
Президент Річард Ніксон і Вотергейтський скандал	254
Виправдана брехня президента Джиммі Картера	255
Брехня Ліндона Джонсона про війну у В'єтнамі	258
Катастрофа космічного човника «Челленджер» і самообман	259
Суддя Кларенс Томас і професор Аніта Хілл.	265
Країна брехні	270
Розділ 11. НОВІ ЗНАХІДКИ ТА ІДЕЇ ПРО БРЕХНЮ ТА ЇЇ ВИКРИТТЯ	275
Нові відмінності	275
Мотиви брехні	279
Нові результати	280
Чому так важко виявити брехунів	282
Розділ 12. МІКРОВИРАЗИ, ТОНКІ ВИРАЗИ І ВИРАЗИ НЕБЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ.	294
Найголовніші результати.	294
МікрОВИРАЗИ	297
МакрОВИРАЗИ	300
Тонкі вирази	301
Виявлення небезпечної поведінки	301
Застереження	303
ЕПІЛОГ	305
ДОДАТОК.	310
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК	317

Присвячую пам'яті Ервінга Гоффмана,
близького друга і колеги,
а також
моїй дружині, першому читачу та критику,
Мері Енн Мейсон

Коли ситуація виглядає саме такою, якою вона здається, ймовірно, її було сфальсифіковано; коли підrobка видається надто очевидною, найбільш вірогідним є те, що насправді зовсім нічого не було підrobлено.

Ервінг Гоффман (Erving Goffman), Strategic Interaction

Відповідна структура виходить не з моралі, а з виживання. На всіх рівнях, від грубого маскування і до поетичного бачення, лінгвістична здатність приховувати, дезінформувати, залишати неоднозначність, припускати і вигадувати вкрай необхідна для зрівноваження свідомості людини і для розвитку людини в суспільстві.

Джордж Стайнер (George Steiner), «After Babel» (1998)

Якщо брехня, як і правда, мала б тільки одне обличчя, то наше життя значно поліпшилося б. За правду ми приймали б лише протилежне тому, що сказав брехун. Але протилежне істині має сотні тисяч різних облич і не має меж.

Монтень (Montaigne), «Essays» (1580)

ПОДЯКА

Я вдячний відділенню клінічних досліджень Національного інституту психічного здоров'я за підтримку моїх досліджень у галузі невербального спілкування з 1963 по 1981 роки (грант МН11976). Національний інститут психічного здоров'я в рамках програми наукових досліджень усебічно підтримував розвиток моєї дослідницької програми протягом останніх двадцяти років і сприяв написанню цієї книги (грант МН06092). Також хочу подякувати Фонду Гаррі Ф. Гугенхейма і Фонду Джона Д. і Кетрін Т. Мак-Артурів за підтримку досліджень, описаних в розділах 4 і 5. Воллес В. Фрізен (Wallace V. Friesen), з яким я пропрацював пліч-о-пліч понад два десятиліття років, має рівні зі мною права на всі результати, які я описав в цих розділах; чимало цікавих ідей, наведених у цій книжці, були наслідком наших тривалих бесід.

Я вдячний Сільвану С. Томкінсу, другу, колезі і вчителю. Він надихнув мене написати цю книгу, а згодом висував пропозиції щодо прочитаних рукописів. Я високо ціную критичні зауваження моїх друзів, які читали і коментували рукопис: лікаря Роберта Блау (Robert Blau), адвоката Стенлі Каспара (Stanley Caspar), письменника Джо Карсона (Jo Carson), відставного агента ФБР Росса Муллені (Ross Mullaney), політичного діяча Роберта Пікуса (Robert Pickus), психолога Роберта Орнштайна (Robert Ornstein) і консультанта з питань менеджменту Білла Вільямса (Bill Williams). Моя дружина Мері Енн Мейсон (Mary Ann Mason) була першим читачем і уважним критиком.

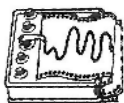
Багато з ідей цієї книги я обговорював з Ервінгом Гоффманом (Erving Goffman), який також цікавився дослідженнями брехні. І хоча наші підходи до цієї теми були абсолютно протилежними, це аж ніяк не заважало продуктивній співпраці. Його коментарі були б дуже важливими для мене, проте він помер настільки несподівано, що я навіть не встиг вислати йому рукопис. Внаслідок цього нещастя читачі, і я разом з ними, втратили можливість дізнатися його думки стосовно даної теми, про які тепер можна лише здогадуватися.

ВІД РЕДАКТОРА УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Ця книжка витримала кілька перевидань англійською мовою і була перекладена багатьма іноземними мовами. В цьому першому українському перекладі було виправлено кілька незначних помилок в іменах і датах, а також вихідних даних для наукових публікацій автора та його колег.

Більшість публікацій автора, на які він посилається, було видано ще в «до-електронну» еру в журналах, які в друкованому вигляді не були доступними в минулому (і не є доступними навіть зараз, оскільки не були переведені у цифровий формат) для вітчизняних фахівців і широкого кола читачів. Проте більшість своїх наукових публікацій автор виклав в електронному форматі на власному персональному сайті за адресою: www.paulekman.com в розділі «Публікації». Хоча якість деяких з цих публікацій не дуже висока, рекомендуємо допитливим читачам шукати подальшу інформацію і детальні відомості про діяльність автора і його колег саме в цих першоджерелах.

На сторінках книги читач часто зустрічатиме піктограми, які позначають:

Коментар автора книжки з посиланням на першоджерела.

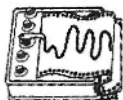
Коментар редактора українського перекладу з поясненнями історичного контексту і фотографіями, що ілюструють відповідні події та дійових осіб.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

15 вересня 1938 року готується ймовірно найбільш ганебна і смертоносна брехня. Адольф Гітлер, рейхсканцлер Німеччини, і Невілл Чемберлен, прем'єр-міністр Великої Британії, вперше зустрічаються. Весь світ завмер в очікуванні – може, це остання надія уникнути ще однієї світової війни. (Минуло лише шість місяців – і гітлерівські війська ввійшли до Австрії, приєднавши її до Німеччини, Англія і Франція ж лише виразили протест.) 12 вересня, за три дні до цієї зустрічі з Чемберленом, Гітлер вимагає приєднання до Німеччини частини Чехословаччини і провокує заворушення в цій країні. Гітлер вже здійснив таємну мобілізацію німецької армії з метою нападу на Чехословаччину, але армія буде повністю готова лише наприкінці вересня.

Якби Гітлеру вдалося призупинити мобілізацію чехословацької армії хоча б на кілька тижнів, то він мав би усі переваги несподіваного нападу. Щоб виграти час, Гітлер приховує свої військові плани від Чемберлена, давши йому слово, що мир можна зберегти, якщо чехи погодяться з його вимогами. Чемберлена обдурено, він намагається переконати чехів не проводити мобілізацію, поки є надія домовитися з Гітлером. Після цієї зустрічі Чемберлен пише своїй сестрі: «Незважаючи на помічені мною безсердечність і жорстокість з вигляду його обличчя, у мене склалося враження, що це людина, на яку можна покластися, якщо він дав слово».

Я вкрай зобов'язаний книзі Роберта Джервіса «Логіка образів у міжнародних відносинах» (Robert Jervis, *The Logic of Images in International Relations*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1970) за міркування стосовно брехні у міжнародній політиці і за те, що вона привернула мою увагу до робіт Александра Гросса. Цю цитату проаналізовано в статті Гросса (Alexander Groth, *On the Intelligence Aspects of Personal Diplomacy*, *Orbis*, 7 (1964), pp. 834–849), її взято із книги Кейта Фейлінга «Життя Невілла Чемберлена» (Keith Feiling, *The Life of Neville Chamberlain*, London: Macmillan, 1947).

Захищаючи свою точку зору перед тими, хто мав сумніви щодо правдивості слів Гітлера, Чемберлен п'ятьма днями потому у зверненні до парламенту пояснює, посилаючись на особисту зустріч

із Гітлером, що Гітлер «говорить саме те, що думає» (З промови в Палаті Громад 28 вересня 1938 р.; цитата зі статті А. Гросса, книга N. Chamberlain, *In Search of Peace*. New York: Putnam and Sons, 1939, p. 210.)

П'ятнадцять років тому, коли я почав вивчати брехню як явище, я навіть не міг собі уявити, що мої дослідження стосуватимуться брехні такого роду. Я вважав, що вони знадобляться лише в роботі з психічнохворими. Мої дослідження в цій галузі почалися під час навчальних занять з терапевтами, коли я пояснював, що міміка універсальна, а жестикуляція специфічна і залежить від культури. Мене запитали: чи може така невербальна поведінка пацієнта свідчити про те, що він бреше? (Ця робота висвітлювалася в серії статей кінця 60-х років, а також у книзі під моїм редагуванням «Дарвін і міміка» (P. Ekman, *Darwin and Facial Expression: a Century of Research in Review*. New York: Academic Press, 1973).) Припустімо пацієнти, які потрапили в стаціонар через спробу самогубства, починають стверджувати, що їм покращало. Лікар ризикує бути обдуреним, адже пацієнт після виписки з лікарні може зробити чергову спробу самогубства. Такі практичні міркування наштовхують на дуже загальне питання стосовно людського спілкування. Чи може людина сповна контролювати свою поведінку, над усе в стані сильного потрясіння, або її невербальна поведінка все одно видасть те, що приховується за словами?

Я досліджував відеозаписи бесід з пацієнтами психіатричної клініки, шукаючи ознаки проявів брехні в їхній поведінці. Я мав на меті виокремити міміку і жести, які могли б допомогти визначити тяжкість та тип психічного розладу. Проте, коли я зосередився на дослідженні брехні, мені здалося, що в багатьох жестах наявні ознаки брехні. Однак це потрібно було довести. Проте один випадок не викликав жодних сумнівів — те, що сталося після бесіди, доводило мою теорію.

Мері — 42-річна домогосподарка. Її остання з трьох спроб самогубства виявилася досить серйозною. Зовсім випадково її знайшли і врятували від смерті внаслідок передозування снодійним. Ця історія майже не відрізняється від безлічі інших історій про жінок, які страждають від кризи середнього віку. Діти виросли і вона їм більше не була потрібна. Чоловік здавався зануреним у свою роботу. Мері почувалася геть покинутою. Вона почала страждати від безсоння, не могла більше займатися хатньою роботою і часто плакала. У перші три тижні їй призначили медикаментозне лікування і групу психотерапію. Після цього, здавалося, вона стала виглядати

краще: пожвавилася і більше не згадувала про самогубство. В одній з відзнятих нами бесід Мері запевнювала лікаря, що відчуває себе набагато краще, і просила відпустити її додому на вихідні. Проте, коли її вже збиралися відпустити, несподівано зізналася, що збрехала з метою вийти з лікарні, оскільки все ще відчайдушно хотіла накласти на себе руки. Після трьох місяців перебування в клініці стан Мері дійсно покращився, хоча через рік стався ще один рецидив. Вона більше не потребувала стаціонарного лікування і впродовж багатьох років почувалася добре.

Відеозапис розмови з Мері обдурив більшість молодих і навіть багатьох досвідчених психіатрів і психологів, яким я його показував. (Цю тему розглянуто в моїй першій статті, присвяченій проблемі брехні: «Невербальний витік інформації та ознаки брехні» (Paul Ekman, Wallace V. Friesen, *Nonverbal Leakage and Clues to Deception. Psychiatry*, 32, 1969, pp. 88–105). Ми вивчали фільм сотні годин, прокручуючи його знову і знову, проглядали кожен жест і вираз обличчя на уповільненій швидкості, аби виявити всі можливі ознаки брехні. І ось під час коротенької паузи, що виникла перед відповіддю на запитання лікаря про її подальші плани, ми помітили на обличчі пацієнтки проблиск відчаю, настільки швидкоплинний, що пропустили його, коли дивилися плівку перші кілька разів. З'ясувалося, що приховані почуття можуть проявлятися в ось таких коротких *мікровиразах*. Ми почали їх шукати і знайшли багато інших мікровиразів, які зазвичай миттєво прикриваються посмішкою. Нам також вдалося виявити *мікрожести*. Розповідаючи лікарю про те, як добре вона долає свої проблеми, Мері часом злегка знижувала плечем, не повністю, а лише частково. Вона злегка підіймала одну руку, трохи повертаючи її. Або, коли її рухи виглядали спокійними, лише на мить підводилося одне плече.

Здавалося, ми знайшли й інші невербальні ознаки брехні, але вагалися, чи не є вони наслідком нашої уяви. Абсолютно природна поведінка здається підозрілою, якщо напевне відомо, що людина бреше. Тільки об'єктивні спостереження, що не спираються на дані про те, бреше людина чи ні, можуть довести справедливість наших висновків. До того ж потрібно дослідити поведінку багатьох людей, аби бути певним в тому, що ознаки брехні не є наслідком ідіосинкразії. Безумовно, для дослідника, який намагається виявити брехню, було б простіше, якби поведінка, яка видає брехню однієї людини, дозволяла виявити її і в іншій. Проте ознаки брехні можуть виявитися індивідуальними для кожної людини. Ми побудували експеримент за типом брехні Мері, в якому піддослідним запропонували

приховувати свої інтенсивні негативні емоції саме в ту мить, коли вони безпосередньо брешуть. Так, людям показували дуже неприємний фільм, в якому були кроваві сцени хірургічних операцій. Глядачам пропонували приховати свої справжні неприємні почуття. Більш того, піддослідні мусили переконати дослідника, який не знає змісту фільму, що вони насолоджувалися зовсім іншим фільмом про чудові квіти. (Наші висновки наведено в розділах 4 і 5.)

Не минуло й року — ми ще були на початковій стадії наших експериментів із виявлення брехні, — і знайшлися люди, зацікавлені у викритті інших видів брехні. Чи можна відповідні знахідки і методи використовувати під час викриття людей, підозрюваних у шпигунстві? За кілька років ми опублікували в наукових журналах багато статей про ознаки брехні під час спілкування хворих із лікарем, і коло зацікавлених нашою працею осіб розширилося. Чи можна навчити офіцерів охорони викрити терориста, який надумав учинити вбивство, за його поведінкою і жестами? Чи можна розробити для ФБР і поліції методики безпомилкового викриття брехні під час допиту? Згодом мене вже не дивували прохання допомогти нашим дипломатам під час переговорів, аби уникнути брехні з боку їхніх закордонних колег. Або прохання визначити за фото Патриції Херст, відзнятому під час пограбування банку, чи була вона добровільною або мимовільною співучасницею пограбування.

Патрицію (Патті) Херст, онуку медіа-магната і мільярдера, було викрадено в 1974 році угрупованням «Симбіоністська Визвольна Армія». Пізніше, начебто під впливом терористів, вона відмовилася повертатись додому і взяла участь у пограбуванні банку «Хібернія».

Рис. 1.1. Патті Херст перед символом угруповання «Симбіоністська Визвольна Армія» (ліворуч) і під час пограбування банку «Хібернія» (праворуч), коли Херст начебто примусово перебувала в лавах угруповання

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Після арешту в 1975 році була визнана винною і отримала 35 років ув'язнення. Після 22 місяців Патті було звільнено за наполяганням громадськості, а у 2001 році вона була помилувана президентом Біллом Клінтоном.

За останні п'ять років цей інтерес став вже міжнародним. До мене зверталися представники дружніх до США держав, а коли я читав лекції в СРСР, зі мною спілкувалися офіційні особи, представники такого собі «електротехнічного інституту», в якому начебто розроблялися методики проведення допитів.

Мене аж ніяк не тішила ця метушня, оскільки я побоювався негідного або занадто завзятого і некритичного використання моїх відкриттів. На мою думку, дослідження невербальних ознак брехні не обов'язково очевидні в більшості кримінальних, політичних і дипломатичних випадках застосування брехні. Втім, це було всього лише передчуття, якому я не міг знайти жодних розумних пояснень. Для того щоб обґрунтувати його, потрібно було з'ясувати, чому люди *завжди* роблять помилки, кажучи неправду. Адже не всяку брехню можна викрити. Іноді брехня буває бездоганною. Інколи такі явні ознаки брехні, як застигле обличчя, мимовільний жест, швидкоплинні зміни в голосі, геть відсутні. Незважаючи на це, я впевнений, що ознаки брехні існують. І найчастіше брехунів викриває саме їхня поведінка. Саме тому вміння визначати, коли брехня може бути успішною або ні, коли можна виявити ознаки брехні і коли не варто намагатися це робити, допомагає зрозуміти відмінності у видах брехні, в типах брехунів і в підходах до їх викриття.

У випадку спілкування Гітлера з Чемберленом і Мері з лікарем викриття брехні набуло ваги, оскільки від цього залежали життя людей. Обидва брехуни для прикриття своїх планів на майбутнє використовували як основу імітацію почуттів, яких не відчували. Але відмінність між їхньою брехнею величезна. Гітлер є чудовим прикладом природженого актора. До того ж, крім даного йому природою таланту, Гітлер, у порівнянні з Мері, набагато більше практикувався в брехні.

Перевагою Гітлера було ще й те, що він брехав саме тим людям, які хотіли бути обдуреними. Чемберлен був добровільною жертвою, яка дуже прагнула повірити, що Гітлер не буде нападати на Чехословаччину в разі задоволення його вимог про перегляд кордонів. Інакше Чемберлен змушений був би визнати, що його політика примирення провалилася і значно послабила позиції його країни. На подібному випадку загострила свою увагу

політолог Роберта Вольштеттер, аналізуючи шахрайство в період нарощування озброєнь. Обговорюючи порушення Німеччиною Англо-Німецької морської угоди 1936 року, вона зазначила: «...брехун і жертва брехні... робили ставку на можливу оману противника. Обидві сторони мали потребу в збереженні ілюзії, що угоду не було порушено. Побоювання Великої Британії щодо нарощування озброєнь успішно були використані Гітлером і призвели до Англо-Німецького морського пакту, в якому Велика Британія (без обговорення з Францією та Італією) переглянула Версальський договір. Ці побоювання завадили Лондону передбачити або визнати порушення нової угоди» (Roberta Wohlstetter, *Slow Pearl Harbors and the Pleasures of Deception // Intelligence Policy and National Security*. Під ред. Robert L. Pfaltzgraff, Uri Ra'anand and Warren Milberg. Hamden, Conn.: Archon Books, 1981, pp. 23–34.)

Дуже часто жертва не помічає прорахунків брехуна, вважаючи за краще трактувати неясності поведінки у вигідному для себе світлі, таємно потураючи брехні, бажаючи уникнути неприємної ситуації викриття брехні. Ігноруючи абсолютно очевидні ознаки того, що у дружини є коханець, обдуреному чоловіку, принаймні, вдасться уникнути принизливої клички «рогоносець» та перспективи можливого розлучення. Навіть якщо чоловік дізнався про невірність дружини, він може потурати їй брехні, уникаючи можливості впевнитися в подружній зраді та поставити всі крапки над і. Поки все не висловлено, у нього залишається надія (неважливо, наскільки вона мізерна), що він помилився в своїх підозрах і дружина ніколи не зраджувала йому.

Звісно, не кожна жертва так охоче дає себе обдурити. Часом немає ніякого сенсу ігнорувати брехню або потурати брехні. Деяким людям вигідніше викрити брехню, оскільки вони від цього навіть виграють. І слідчий, і банківський службовець, відповідальний за видачу кредитів, тільки втратять, якщо будуть брехати. Вони добре виконають свою роботу лише за умови, що будуть спроможні відрізнити правду від брехні. Часто людина отримує і втрачає щось, коли її обманюють або вона викриває брехню. Хоча, звичайно ж, завжди що-небудь переважає. Лікар, який лікував Мері, трохи ризикував, повіривши їй. Якщо Мері позбулася б депресії, то він зміг би тішитися вибором ефективної терапії. У разі ж її брехні лікар втратив би набагато менше, аніж отримав, якщо б пацієнтка сказала правду. На відміну від Чемберлена, він не ризикував своєю кар'єрою, він не був зобов'язаний звітувати перед громадськістю і добиватися,

незважаючи ні на що, її згоди зі своїм рішенням. А якби Чемберлен розкрив брехню, це могли б визнати політичною помилкою; робити це в 1938 році було вже надто пізно — якщо на слово Гітлера не можна покластися, якщо немає можливості уникнути раптового нападу його армії, значить кар'єру Чемберлена можна вважати закінченою: війна, якій він сподівається запобігти, неодмінно почнеться.

Крім того, що Чемберлену було вигідно вірити Гітлеру, брехня вдалася ще й тому, що Гітлер не відчував особливо сильних емоцій. Адже найчастіше обдурити не вдається саме тому, що ознаки приховуваних емоцій все-таки прориваються назовні. Що сильніші та різноманітніші емоції, які приховують брехню, то більше ймовірність викриття брехні. Гітлер, звичайно ж, не відчував почуття провини, тобто емоцію, яку занадто складно приховати брехуну. З одного боку, крізь це почуття можуть просочитися ознаки брехні, а з іншого — докори сумління, навіяні почуттям провини, можуть спонукати брехуна зробити фатальні помилки, що зможуть його викрити. Але Гітлер, обманюючи представника держави, який здобув ганебну й образливу для німців військову перемогу, не відчував за собою ніякої провини. На відміну від Мері, Гітлер не поділяв суспільних цінностей своєї жертви. Він не поважав Чемберлена і не захоплювався ним. Мері ж, навпаки, змушена була приховувати сильні емоції для того, щоб її брехня вдалася. Жінці треба було придушувати відчай і тугу, що штовхають її до скоєння самогубства. І в Мері було достатньо причин, щоб відчувати почуття провини з приводу її брехні лікарям: вона любила їх, вірила їм і знала, що вони дійсно хочуть їй допомогти.

Отже, зазвичай набагато легше помітити ознаки брехні в поведінці пацієнтів-самовбивць або невірних чоловіків і дружин, аніж у поведінці дипломатів або подвійних агентів. Але не кожен дипломат, злочинець або агент спецслужб є досконалим брехуном. Іноді трапляються помилки. Мое дослідження дозволяє оцінити ймовірність отримання об'єктивних ознак брехні. Суть мого послання до всіх, хто зацікавлений у викритті брехні, особливо в галузі криміналістики чи політики, не тільки в тому, щоб навчити викривати брехню навіть за відсутності явних ознак, але й в тому, щоб враховувати обмеження і можливості такого аналізу.

Деякі дані про ознаки брехні в поведінці ще не достатньо твердо доведено. Результати ж моїх досліджень досконалої і невдалої брехні аж ніяк не суперечать даним експериментів інших дослідників, а також історичним та художнім описам. Хоча в нас було ще

замало часу для того, аби зрозуміти, чи витримають всі ці теорії випробування критикою і наступними експериментами. Проте я вирішив не дожидати, поки всі відповіді будуть знайдені, і написати цю книгу, тому що ті, хто викривають брехню, не можуть чекати. Це вкрай важливо, якщо ціна помилки висока й існує нагальна потреба у використанні надійних ознак брехні. На жаль, деякі «фахівці», які взагалі не обізнані з усіма складнощами цієї діяльності, пропонують свої послуги з визначення брехні під час відбору присяжних або прийняття співробітника на роботу. Деякі поліцейські і професійні оператори детекторів брехні вже напрацювали свої методи виявлення брехні. Приблизно половина з тих матеріалів, які я бачив, є помилковою. Працівники митної служби проходять спеціальний курс з визначення невербальних ознак контрабанди. Мені повідомили, що результати моєї праці залучають до цього тренінгу, проте у відповідь на неодноразові прохання подивитися матеріали я чув тільки нескінченні відмовки. Також неможливо дізнатися, які методики використовують агенти розвідувальних служб, оскільки взагалі будь-яка їхня діяльність є секретом. Однак у Міністерстві оборони цікавилися моїми роботами, відзначали переваги та недоліки моїх досліджень. Згодом я дізнався, що окремі спеціалісти продовжують працювати з моїми матеріалами; але на мої запити не відповіли, пояснивши це неможливістю надати інформацію. Непокоїть те, що і суспільство, і зазвичай настільки прискіплива наукова критика навіть не сумніваються в кваліфікації цих «фахівців». Сподіваюся, ця книга допоможе зрозуміти переваги і недоліки будь-яких методик, спрямованих на розкриття брехні.

Ця книга адресована не тільки тим, для кого викриття брехні має життєво важливе значення. Я дійшов висновку, що дослідження брехні може допомогти зрозуміти особливості взаємовідносин між людьми. На жаль, людські стосунки рідко обходяться без брехні. Батьки брешуть своїм дітям про секс, щоб приховати від них речі, до яких діти, на їхню думку, ще не готові. Так само і діти, підростаючи, приховують від своїх батьків свої сексуальні пригоди, оскільки вважають, що батьки цього не зрозуміють. Брешуть один одному приятелі (навіть ваш кращий друг буває нещирим), викладачі та студенти, лікарі та хворі, чоловіки та дружини, свідки й присяжні, адвокати та їхні клієнти, продавці та покупці.

Брехня охоплює майже всі сфери людської діяльності. Дехто буде неприємно вражений, оскільки вважає брехню огидною. Я не поділяю цієї думки. Занадто примітивною є думка, що в людських

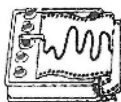
відносинах не повинно бути брехні або будь-яка брехня неодмінно має бути викритою. Оглядач Енн Ландерс вважає, що правдою часом користуються, наче ломакою, завдаючи жорстокого болю. Брехня теж може бути жорстокою, але не завжди. Іноді (але набагато рідше, ніж про це твердять брехуни) брехня буває альтруїстичною. А деякі громадські стосунки є взаємовигідними саме завдяки своїй міфологічній основі. Проте жодному брехуну не варто сподіватися на те, що жертва бажає бути обманутою. І жодному досліднику брехні не варто припускати, що у нього є право розкривати будь-яку брехню. Брехня буває нешкідливою, а часом навіть гуманною. Іноді розкриття брехні може образити жертву або іншу особу. Однак говорити про все це детальніше варто лише після обговорення безлічі інших питань. Почнемо ж з визначення брехні, розглянемо дві основні форми брехні і два види ознак брехні.

БРЕХНЯ, ВИТІК ІНФОРМАЦІЇ І ОЗНАКИ БРЕХНІ

Вісім років по тому, як Річард Ніксон залишив посаду президента, він все ще заперечував, що часом відверто *брехав*, але визнавав, що, подібно до інших політиків, дещо *приховував*. Це було необхідно для того, аби здобути й у подальшому утримувати свою посаду, стверджував він. «Не слід говорити все, що ви думаєте про ту чи іншу людину, тому що вона може стати вам у нагоді... Необачно висловлювати свою думку про світових лідерів, тому що, можливо, вам доведеться мати з ними справу в майбутньому» (*San Francisco Chronicle*, October 28, 1982, p. 12).

Ніксон не самотній у своєму прагненні уникати терміну *брехня*, особливо коли замовчування правди може бути виправданим.

Проте ставлення до брехні може змінюватися. Джоді Пауелл, прес-секретар колишнього президента Картера, намагався виправдовувати навіть явну брехню: «З самого початку, щойно журналіст поставив найперше незручне питання державному чиновнику, почалися дебати про те, чи має уряд право на брехню. Має. За певних обставин уряд не тільки має право, але зобов'язаний брехати. За чотири роки мого перебування в Білому домі я стикався з такою необхідністю двічі». Далі він описує випадок, у якому вдався до брехні, щоб пом'якшити «великий біль і збентеження безлічі безневинних людей». Інша брехня, в якій він зізнався, полягала в запереченні факту підготовки збройного звільнення американських заручників в Ірані. (Jody Powell. *The Other Side of the Story*. New York: William Morrow & Co., 1984.)

В Оксфордському словнику англійської мови зазначено: «У сучасному повсякденному вжитку слова [брехня] зазвичай є відтінок яскраво вираженого морального осуду, і у ввічливій бесіді його намагаються уникати, часто замінюючи пом'якшеними синонімами «обман» і «неправда»» (*The Compact Edition of the Oxford English Dictionary*. New York: Oxford University Press, 1971, p. 1616). Досить легко

назвати нещиро людину брехуном, якщо вона вам неприємна, але важко вжити це слово стосовно людини, яка, незважаючи на свою явну брехливість, подобається вам чи викликає у вас захоплення.

Рис. 2.1. Президент США Джиммі Картер (Jimmy Carter) і його прес-секретар Джоді Пауелл (Jody Powell), 10 лютого 1977 року (Знімок з бібліотеки президента Дж. Картера)

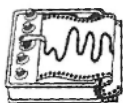
Ще задовго до Вотергейтського скандалу президент США Річард Ніксон стосовно своїх опонентів-демократів так образно визначив зміст слова «брехун»: «Чи купите ви старе авто в такої людини?» Тимчасом вміння Ніксона приховувати правду і явно брехати його республіканські шанувальники трактували як доказ політичної кмітливості.

Вотергейтський скандал — політичний скандал у США у 1972–1974 роках, що закінчився відставкою президента країни Річарда Ніксона. За чотири місяці до президентських виборів 1972 року у штабі кандидата в президенти від демократичної партії у готелі «Вотергейт» було затримано п'ятьох чоловік, які проникли в готель шляхом злому. Вони налаштували апаратуру для підслуховування і фотографували внутрішні документи штабу демократів. Громадськість цікавило не тільки те, чи стояв Ніксон за конкретною групою з п'яти зломщиків, а й те, як він і його штаб реагували на події постфактум — зокрема це стосувалося об'єктивності їхнього розслідування.

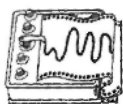
Все це, однак, не має відношення до мого визначення брехні чи неправди (я використовую ці слова як синоніми.) Багато людей — наприклад, ті, хто бреше ненавмисно, — хоча і говорять неправду, не є брехунами. Жінка з параноїдальною манією, яка стверджує, що вона Марія Магдалина, аж ніяк не брехуха, хоча її твердження є неправдивим. Невдала порада клієнту про спосіб інвестування не є брехнею, якщо фінансовий консультант сам не знає правди. Деякі люди, чия

зовнішність справляє оманливе враження, не обов'язково є брехунами. Богомол, стаючи схожим на травинку, бреше не більше, ніж людина, високий лоб якої наводить на думку, що вона розумніша, ніж це є насправді.

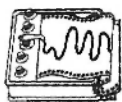
Цікаво звернути увагу на походження подібних стереотипів. Високий лоб помилково наводить на думку про великий обсяг мозку. Думка про жорстоку вдачу людини з тонкими губами заснована на влучному спостереженні, що губи звужуються в моменти гніву. Помилка полягає у застосуванні ознаки тимчасового емоційного стану до визначення постійної риси характеру. Такий висновок ґрунтується на тому, що губи у людей стають тонкими через безперестанну звичку гніватися, і при цьому не береться до уваги те, що тонкі губи можуть бути просто спадковою ознакою. Так само переконання, що люди з пухкими губами є чутливими, помилково будується на вірному спостереженні, що губи під час сексуального збудження набухають, наливаючись кров'ю. Знову при цьому ігнорують той факт, що товсті губи можуть бути просто спадковою ознакою. (Paul F. Secord, *Facial Features and Inference Processes in Interpersonal Perception* // *Personal perception and Interpersonal Behavior*. Ed. Taguiri R. and Petrullo L. Stanford: Stanford University Press, 1958; Pual Ekman, *Facial Sings: Facts, Fantasies Possibilities* // *Sight, Sound and Sense*. Ed. Sebeok TA Bloomington: Indiana University Press, 1978).

Брехун може *обрати*: брехати йому чи ні. Брехня — цілком умисна дія; брехун завжди бреше навмисно. Брехня може мати або не мати виправдання з боку брехуна і суспільства. Брехун може бути порядною або поганою людиною, приємною або неприємною особистістю. Але людина завжди обирає сама — збрехати чи сказати правду, а тому вбачає різницю між цими діями.

Досі тривають суперечки про те, чи можуть або не можуть брехати тварини. (David Premack and Ann James Premack, *The Mind of an Ape*. New York: W.W. Norton and Co., 1983. David Premack and Ann James Premack, *Communication as Evidence of Thinking* // *Animal Mind — Human Mind*. Ed. Griffin D.R. New York: Springer-Verlag, 1982.)

Патологічні брехуни, які усвідомлюють, що брешуть, але не можуть контролювати свою поведінку, не відповідають цьому визначенню. Також це стосується людей, які самі не знають, що брешуть, і яких називають жертвами самообману.

Хоча я не заперечую існування патологічних брехунів і людей, які є жертвами самообману, проте їх дуже важко визначити. Звісно, що свідчення брехуна не можна розглядати як доказ. Після викриття брехун з метою пом'якшити покарання може стверджувати, що він став жертвою самообману.

Іноді брехун може сам повірити власній брехні. У такому разі його не можна вважати брехуном, і його брехня, з причин, які я поясню в наступному розділі, розкрити значно важче. Випадок з життя Муссоліні доводить, як шкідливо часом вірити у власну брехню: «У 1938 році склад дивізій [італійської] армії був скорочений з трьох полків до двох, що задовольняло Муссоліні, оскільки тепер він міг заявити, що фашисти мають шістдесят дивізій, хоча насправді їх було майже вдвічі менше. Ці зміни стали причиною колосальної дезорганізації армії саме перед початком війни. До того ж він, забувши про ці зміни, кількома роками пізніше трагічно прорахувався в оцінці реальної сили своїх військ. Здається, що таким чином йому не вдалося нікого, крім себе, ввести в оману». (Автор вдячний Майклу А. Ханделю (Michael A. Handel) за згадку про це в його досить гострій і полемічній статті *Intelligence and Deception* // *Journal of Strategic Studies* 5, March 1982, pp. 122–154 з цитатою із Mack Smith D. *Mussolini's Roman Empire*, p. 170.)

Визначаючи брехню, слід брати до уваги не тільки самого брехуна, а й жертву брехні. Вона не просить, щоб її ввели в оману, і брехун не робить будь-якого *попереднього повідомлення* про свій намір збрехати. Було б, наприклад, дивно називати брехунами акторів. Глядачі заздалегідь згодні сприймати їхнє перевтілення і саме тому люди ходять до театру. Актори, на відміну від шахраїв, грають свої ролі відкрито. Звісно, що клієнт не буде дотримуватися порад брокера, який надасть хоча і переконливу, але недостовірну інформацію. Якби Мері, пацієнтка психіатричної клініки, попередила доктора, що буде виявляти почуття, яких насправді не відчуває, брехні не було б, як її не було б і в тому випадку, якби Гітлер попередив Чемберлена, аби той не надто довіряв його обіцянкам.

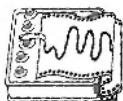
Йдеться про Мюнхенську угоду (ще відома як Мюнхенська змова), підписану 30 вересня 1938 року прем'єр-міністром Великої Британії Невілом Чемберленом, прем'єр-міністром Франції Едуаром Даладье, рейхсканцлером Німеччини Адольфом Гітлером та прем'єр-міністром Італії Беніто Муссоліні. Угода стала вирішальним кроком на шляху до остаточної ліквідації державної

самостійності Чехословаччини в березні 1939 року, коли Німеччина захопила всю територію країни.

Рис. 2.2. Чемберлен, Даладьє, Гітлер, Муссоліні і Чіано (зліва на право) до підписання Мюнхенської угоди, 30 вересня 1938 року (Знімок з Федерального архіву Німеччини)

За моїм визначенням брехня, або обман — це дія, якою одна людина вводить в оману іншу, роблячи це навмисно, без попереднього повідомлення про свої цілі і без чітко вираженого з боку жертви прохання не розкривати правди.

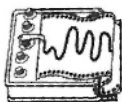

Це визначення стосується твердження Ервіна Гоффмана про нахабну брехню, коли «існують незаперечні докази брехні, а брехун, знаючи про це, все одно продовжує брехати». Гоффман не обмежувався тільки цим визначенням брехні, його цікавили й інші можливі спотворення дійсності, в яких різниця між правдою і брехнею не є настільки явною: «... напевно є які-небудь щоденні справи або взаємини, учасники яких не приховують будь-яких слів чи дій заради створення сприятливого враження». (Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Anchor Books, 1959, p. 59, 64.)

Визначають дві основні форми брехні: *замовчування* і *перекручування*. (Цю різницю визнають більшість дослідників брехні. Докладніше про практичне застосування цієї відмінності під час аналізу військової брехні див.: Michael A. Handel, *Intelligence and Deception* // *Journal of Strategic Studies* 5, March 1982, pp. 122–154; Whaley B., *Toward a General Theory of Deception* // *Journal of Strategic Studies* 5, March 1982, pp. 179–192.) Замовчуючи, брехун приховує істинну інформацію, але не повідомляє помилкової. При

спотворенні брехун уже втручається у справу — він не тільки приховує правду, а й надає натомість неправдиву інформацію, видаючи її за справжню. Часто тільки поєднання замовчування і спотворення призводить до брехні, але інколи брехун може досягти успіху, лише замовчуючи правду.

Не всі вважають замовчування брехнею. Багато людей приймають за брехню тільки відверте спотворення дійсності.

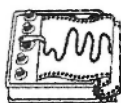
Наприклад, Сісела Бок використовує термін «брехня» для того, що я називаю спотворенням, а термін «таємниця» — для замовчування. Така різниця має важливе моральне значення і означає, що «брехня сприймається негативно, на відміну від таємниці». (Sissela Bok, *Secrets*. New York: Pantheon, 1982, p. XV.)

Наприклад, у випадках, коли лікар не повідомляє пацієнтові про те, що його хвороба смертельна, або чоловік не говорить дружині, що під час обідньої перерви зустрічається в motelі з її найкращою подругою, або поліцейський не ставить підозрюваного до відома про те, що його розмови з адвокатом прослуховуються, жодна помилкова інформація не передається. Проте всі ці випадки підпадають під моє визначення брехні. Тут жертви брехні не просять ввести їх в оману, а ініціатори замовчування правди діють умисно, тобто без попереднього повідомлення про свій намір приховати якісь факти. Інформацію приховують навмисне, з наміром, а не випадково. Проте бувають і виключення, тобто замовчування не можна вважати брехнею, якщо існує певна попередня домовленість з цього приводу. Наприклад, якщо чоловік і дружина згодні на вільний шлюб (тобто вони домовились не розповідати про свої зради, допоки партнер не запитає про це прямо), то замовчування про побачення в motelі не буде брехнею. Або якщо пацієнт заздалегідь просить лікаря не повідомляти поганих новин про своє здоров'я, замовчування також не буде брехнею. Однак за законом підозрюваний має право на конфіденційну бесіду з адвокатом, і замовчування про порушення цього права в будь-якому разі є брехнею.

Зазвичай, якщо є можливість вибору *форми* брехні, брехуни радше воліють замовчувати, ніж спотворювати правду. Замовчування має більше переваг. Перш за все, змовчати завжди легше, ніж явно обдурити. Для цього нічого не треба робити. Факт замовчування важко викрити, оскільки не треба розробляти «легенду», на відміну від спотворення правди. Авраам Лінкольн зауважив, що в нього недостатньо добра пам'ять, аби брехати. Якщо лікар бреше хворому з метою приховати смертельну хворобу, він мусить дуже добре

запам'ятати все, що з цього приводу сказав пацієнтові, щоб за кілька днів не заплутатись у власній брехні.

Замовчування приваблює брехунів ще й тому, що воно здається менш ганебним, аніж спотворення. Це пасивна, а не активна форма брехні. І хоча обидві ці форми можуть однаково зашкодити жертві брехні, проте брехуни відчують набагато менше почуття провини при замовчуванні, ніж при спотворенні правди.

Втім, Єва Світсер висловлює цікаве зауваження про те, що жертва може відчувати себе більш ображеною саме замовчуванням, ніж спотворенням інформації. Замовчування наче позбавляє жертв можливості поскаржитися на брехню і вони радше відчують, що брехун скористався юридичною лазівкою. (Eve Sweetser, *The Definition of a Lie // Cultural Models in Language and Thought*. Ed. Naomi Quinn and Dorothy Holland (Cambridge University Press, 1987) p. 56.)

Брехун може заспокоювати себе думкою, що жертва здогадується про брехню і просто не хоче дивитися правді в очі. Жінка може подумати, наприклад, так: «Мій чоловік певне знає, що я йому зраджую, адже він ніколи не питає мене про те, де я вештаюся вечорами. Я ж не брешу йому, а виявляю обережність з гуманних почуттів до нього. Я волію не принижувати його і не змушую його переживати через мої зради».

Крім того, замовчування завжди легше виправдати в разі розкриття правди. Брехун може сказати, що сам нічого не знав, чи забув, чи мав намір розповісти всю правду пізніше тощо. Коли людина після присяги починає свідчити, попереджаючи «якщо мені не зраджує пам'ять», то вона тим самим забезпечує собі лазівку для виправдання: раптом пізніше виявиться, що вона чогось не розповіла. У цьому разі немає необхідності постійно пам'ятати вигадане, навмисне утримуючись на межі між спотворенням і приховуванням істини. Це знадобиться лише тоді, коли брехун більше не зможе мовчати, а на питання потрібно буде дати чітку відповідь. При спотворенні ж правди брехун може послатись лише на забудькуватість. Таким чином, можна взагалі уникнути необхідності пам'ятати вигадану історію. Достатньо лише пам'ятати про свою погану пам'ять. Якщо правда раптом впливе назовні, брехун завжди зможе заявити, що й не збирався нікого вводити в оману, оскільки його самого підвела пам'ять.

Події, пов'язані з Вотергейтським скандалом, через який президент Ніксон позбувся своєї посади, чудово ілюструють використання

стратегії «забудькуватості». Спочатку, з накопиченням важливих доказів причетності до цієї справи, були змушені вийти у відставку помічники президента Г. Р. Халдеман і Дж. Ерліхман. Тиск на Ніксона посилювався і місце Халдемана посів Олександр Хейг. «Не минуло й місяця, як Хейг повернувся в Білий дім, а вже 4 червня 1973 року вони з Ніксоном обговорювали можливу відповідь на серйозні звинувачення, висунуті на адресу президента Джоном Діном, колишнім радником Білого дому. Відповідно до магнітофонного запису їхньої бесіди, що стала відомою завдяки розслідуванню в порядку імпідменту, Хейг запропонував Ніксону послатися на неможливість згадати всі деталі і таким чином викрутитися з ситуації» (Rosenbaum D. E. New York Times, December 17, 1980).

За рішенням Верховного суду США касети, записані через кілька днів після інциденту у Вотергейті, було опубліковано. На них Ніксон обговорює Вотергейтську історію і способи перешкоджання розслідуванню за допомогою ЦРУ й ФБР. Ніксон, передбачаючи неминучий імпідмент, пішов, нарешті, у відставку. Дотепер не доведений зв'язок цього інциденту з адміністрацією Ніксона. Відомо, що в нього були плівки з нелегально записаними переговорами демократів, але те прослуховування аж ніяк не було пов'язане з готелем «Вотергейт».

Рис. 2.3. Президент США Річард Ніксон (Richard Nixon) перед зверненням до нації стосовно передання плівок за рішенням Верховного суду, 29 квітня 1974 року, (Знімок з Національного архіву США)

Однак послатися на «забудькуватість» можна не завжди. Лікар, у якого запитують про результати аналізів, не може посилатися на те, що не пам'ятає їх, так само як і поліцейський, коли обвинувачений цікавиться, чи немає в кімнаті апаратури для підслуховування. На забудькуватість можна посилатися лише в незначних справах або з приводу подій, що відбулися досить давно. У разі ж, наприклад, екстраординарних подій, про які люди зазвичай пам'ятають все життя, не може бути й мови про жодні виправдання забудькуватістю.

Але брехун втрачає можливість обмежитися тільки замовчуванням, якщо жертва брехні кидає йому виклик. Наприклад, якщо дружина запитує в чоловіка, чому не може зв'язатися з ним під час обіду, він вимушений, аби зберегти в таємниці свою інтрижку, щонебудь збрехати. Навіть звичайне питання — «Як минув день?» — може розглядатися як запит конкретних відомостей. Однак чоловік може згадати про інші справи й надалі замовчувати побачення, допоки прямо поставлене питання не змусить його зробити вибір між правдою і брехнею.

Інколи доводиться брехати з самого початку, оскільки одного лише мовчання замало. Мері, пацієнтка психіатричної клініки, змушена не тільки приховувати свій відчай і план самогубства, але також симулювати добре самопочуття, щоб здійснилося її бажання провести вихідні в колі сім'ї. Під час співбесіди з працедавцем простого замовчування також недостатньо, якщо є потреба ввести адміністрацію в оману щодо свого попереднього досвіду роботи за пропонуваною спеціальністю. Окрім необхідності приховати недосвідченість, доводиться ще й вигадувати відповідну трудову біографію. Аби уникнути нудної вечірки, не образивши при цьому господарів, небажано посилатися на те, що вам більше до вподоби вечір вдома біля телевізора, краще винайти якийсь слухний привід начебто важливої ділової зустрічі вранці або раптовою необхідністю підмінити няню ваших дітей тощо.

Необхідність вдатися до прямого спотворення дійсності може виникнути також, якщо брехуніві явно вказують на те, що він щось недоговорює. Така брехня допомагає приховати емоції. Згаслі почуття приховати досить легко, проте набагато складніше приборкати емоції, що виникли раптово, передусім якщо вони достатньо сильні. Крім того, набагато складніше приховати відчуття жаху, ніж занепокоєння, а також відчуття гніву, ніж роздратування. Що сильніше почуття, то більша ймовірність, що якісь його ознаки можуть проявитися, незважаючи на всі спроби приховати це. Одним із способів

приховати глибокі почуття є імітація несправжніх емоцій. І часом така імітація дійсно допомагає приховати справжні почуття.

Сцена з роману Джона Апдайка «Давай одружимося» є чудовою ілюстрацією цього і багатьох інших описаних мною явищ. Чоловік випадково почув розмову Рут з коханцем. За сюжетом роману до цього епізоду Рут приховувала свою зраду, не кажучи неправди, але тепер, відповідаючи на пряме запитання чоловіка, вона змушена збрехати. Метою її брехні є необхідність приховати від чоловіка свою зраду. Крім того, на цьому прикладі добре видно, як емоції цілком природно переплітаються з брехнею і як вони ускладнюють приховування правди.

«Джері [чоловік Рут] налякав її, почувши уривки їхньої телефонної розмови з Діком [її коханцем]. Вона гадала, що він порається на подвір'ї. Він несподівано вискочив з кухні і запитав:

— Це хто дзвонив?

Її охопив переляк.

— Та це жінка з недільної школи питала, чи збираємося ми записувати Джоанну і Чарлі». (John Updike, *Marry Me*. New York: Fawcett Crest, 1976, p. 90.)

Паніка сама по собі не є доказом брехні, але якби Джері її помітив, то міг би запідозрити Рут; якби їй нічого було приховувати, вона не панікувала б. До речі людина, яка ні в чому не винна, на допиті може злякатися, і тому слідчі часто не звертають уваги на такі реакції. Рут опинилася в складному становищі: їй довелося брехати несподівано і без підготовки. Потрапивши в скрутне становище, вона злякалась викриття і запанікувала, що важко було приховати і підвищувало шанси Джері підловити її на слові. Єдине, що вона могла тепер зробити, — це зізнатися у своїх почуттях, оскільки їй все одно не вдалося приховати їх, але збрехати в тому, що стало справжньою причиною почуттів. Вона могла сказати, що злякалася, але злякалася того, що Джері їй не повірить, а не того, що їй є що приховувати. Це не спрацювало б, якби раніше не було схожих випадків, а оскільки Джері вже неодноразово сумнівався щодо щирості слів Рут (що спростовувалося подальшими подіями), то одна лише згадка про його колишні невдалі звинувачення могла відвести його підозри і зараз.

Ймовірно, Рут не змогла б ввести в оману чоловіка, якби спробувала надягти на своє обличчя холодну і безпристрасну маску кар'єра. Якщо ви хочете приховати тремтіння рук, то краще схрестити їх або стиснути в кулаки, і аж ніяк не залишати їх на видноті. Так

само дуже важко зберегти обличчя спокійним, якщо губи самі стискаються, а повіки і брови здригаються від переляку. Щоб приховати ці справжні мимовільні рухи, краще замаскувати їх іншими рухами: почати скрипіти зубами, покусувати губи, насупити брови або метати грім і блискавку.

Кращий спосіб приховати сильні емоції — замаскувати їх. Але якщо прикрити обличчя або його частину рукою або відвернутися від співрозмовника, це, швидше за все, не позбавить вас необхідності брехати. Найкраща маска — це фальшива емоція. Вона не лише вводить в оману, але і відмінно маскує. Людині, яка переймається емоціями, неймовірно важко зберегти обличчя безтурботним, а руки нерухомими. Коли емоції беруть гору, найважче виглядати спокійним або байдужим. Краще обрати позу, яка дозволяє пояснити мимовільні дії, викликані справжніми почуттями.

За мить Джері говорить Рут, що не вірить їй. Після таких слів її паніка могла б стати настільки потужною, що приховати її було б не під силу. Щоб замаскувати її, вона могла б спробувати зобразити гнів, подив, здивування; могла б розсердитися на Джері за те, що він не вірить їй і пхає свого носа не в свої справи. Зрештою, її могла б вразити його недовіра або те, що він підслуховує її телефонні розмови.

Але не всяка ситуація дозволяє брехунові замаскувати справжні емоції. Деколи потрібно виконати більш складне завдання, тобто приховати справжні емоції без жодного маскування іншими. Езер Вейцман, колишній міністр оборони Ізраїлю, згадував таку непросту ситуацію. Після драматичного візиту Анвара Садата в Єрусалим військові делегації Єгипту та Ізраїлю зробили спробу розпочати переговори. Мохаммед ель-Джамасі, глава єгипетської делегації, під час засідання повідомив Вейцману, що йому наразі стало відомо, що Ізраїль будує нові поселення в Синаї. Вейцман розумів, що це може загрожувати переговорам, оскільки питання про те, чи може Ізраїль зберегти вже наявні поселення, все ще залишалося предметом обговорення.

«Я був ображений, хоча і не міг дати виходу своєму гніву. Поки ми тут обговорювали гарантії безпеки, поволі підштовхуючи вагон миру вперед, мої колеги в Єрусалимі, замість того щоб потурбуватися про законність вже наявних поселень, закладають ще одне, і саме тоді, коли в переговорах намітився прогрес» (Ezer Weizman, *The Battle for Peace New York: Bantam Books*, 1981, p. 182).

Вейцман не міг показати, що розсердився на єрусалимських колег, незважаючи на те, що вони діяли, не порадившись з ним. Він був

змушений приховувати справжні почуття, не маскуючи їх уявними емоціями. Тобто він аж ніяк не мав виглядати щасливим, переляканим, засмученим, здивованим або обуреним. Йому залишалося грати роль уважного, але безпристрасного політика, не показуючи, що інформація від ель-Джамасі може мати будь-які наслідки. На жаль, в його книзі немає жодних натяків на те, чи досяг він успіху в цьому.

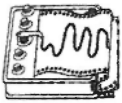
Після війни Судного дня в 1973 році Ізраїль та Єгипет підписали проміжний договір, за яким зобов'язувались не застосовувати військову силу, а вирішувати територіальний конфлікт у мирний спосіб. У 1977 році Анвар Садат оголосив про свою готовність прибути до Єрусалима для обговорення умов миру з Ізраїлем. Після візиту до Єрусалиму Вейцману вдалося потоваришувати із Садатом. Ці дружні відносини були вирішальним фактором у переговорах, які завершилися перемовинами в Кемп-Девіді (США) в 1978 році, а потім мирною угодою в 1979 році. 1978 року за підписання мирних угод Садат отримав Нобелівську премію миру, а Нобелівський комітет відзначив: «історичний візит Садата до Ізраїлю в листопаді 1977 року зруйнував психологічний бар'єр, що стояв на заваді цілому поколінню мешканців Близького Сходу досягти порозуміння». Велика заслуга в цьому належить саме Езеру Вейцману.

Рис. 2.4. Президент Єгипту Анвар Садат (Anwar Sadat) і міністр оборони Ізраїлю Езер Вейцман (Ezer Weizman) під час перемовин в Кемп-Девіді (США), 7 вересня 1978 року. (Знімок з Національного архіву США)

Під час гри в покер також не можна підміняти одну емоцію іншою. Гравець із вдалим картами і збудженням від перспективи зірвати великий банк мусить приховувати будь-які ознаки свого хвилювання від інших гравців. Маскування справжнього переживання якоюсь іншою емоцією є небезпечним. Якщо він спробує

прикидатися розчарованим або роздратованим, то партнери подумують, що він має погані карти, і будуть чекати, що він скине їх, а не залишиться в грі. Тому він мусить мати безпристрасний вигляд обличчя. Але якщо йому потрібно приховати своє розчарування чи невдоволення поганим добром карт, він може надягти маску, блефувати і намагатися змусити партнерів скинутися. Зобразивши радість або збудження, гравець може приховати своє розчарування і створити враження, що в нього на руках хороша карта. Йому можуть повірити, особливо якщо вважатимуть новачком, тому зазвичай досвідчені гравці в покер досконало володіють талантом приховування будь-яких емоцій, які б відображали хід гри і добір карт.

У своєму дослідженні гравців у покер Девід Гайяно описує інший прийом, який використовують професіонали: «Справжні гравці постійно базикають упродовж усієї гри, змушуючи противників турбуватися і нервувати... Правда подається як брехня, а брехня видається за правду. З поєднання натхненної балаканини і розмашистих жестів складається витончена вистава... Про одного з таких гравців говорили, що він грає так, ніби виконує танець живота». (David Hayano, *Poker Lies and Tells* // *Human Behavior*, March 1979, p. 20.)

(Між іншим, хитрощі у грі в покер — тобто замовчування або блеф — не підпадають під моє визначення брехні. Ніхто не чекає від гравця в покер, що він відкриє карти. Самі правила гри припускають, що гравці намагатимуться ввести один одного в оману.)

Будь-яку емоцію можна використати для маскуванню справжніх емоцій. Найчастіше для цього застосовують усмішку, що дуже вдало приховує усі негативні емоції: страх, гнів, смуток, обурення тощо. Усмішку часто воліють використовувати ще й тому, що завдяки щасливому виразу обличчя вдається набагато простіше обдурити співрозмовника. Розчарований співробітник посміхається, аби бос не подумав, ніби він ображений на те, що його позбавили підвищення. Жорстокий приятель, висловлюючи свої критичні зауваження з усмішкою на обличчі, може виглядати доброзичливцем.

Інша причина, з якої так часто використовують усмішку-маску, полягає в тому, що вона є частиною традиційного вітання. Під час зустрічі люди звичайно намагаються не говорити про невдачі та неприємності. Навпаки, на запитання: «Як справи?» людина, незважаючи на дійсний стан речей, з ввічливою усмішкою відповість: «Спасибі, добре. А у вас?» Можливо, справжні почуття в даному разі не прикриваються усмішкою, адже ввічливий обмін вітаннями

не передбачає довгих розповідей про негаразди зі здоров'ям чи проблеми на роботі. Це всього лише проста люб'язність і бажання бути приємним. На такі усмішки рідко звертають увагу. Люди звикли не звертати уваги на брехню при ввічливому обміні вітаннями. Втім, не варто називати брехнею таку поведінку, оскільки за неписаними правилами у ввічливому вітанні не слід виказувати свої справжні емоції.

Широке використання усмішки можна пояснити ще й тим, що це найбільш природний вираз обличчя. Навіть немовлята мають усміхнений вираз обличчя. Це один з найпростіших виразів дитини, який використовують навмисне, аби висловити задоволення від спілкування з іншими людьми. Популярна в наш час соціальна усмішка виражає не справжні почуття, а радше потрібні або корисні емоції в певному контексті. Однак і тут можливі помилки: занадто швидка або, навпаки, надмірно тривала усмішка. Крім того, усмішка може виникнути передчасно або спізнитися. Але в будь-якому разі «зробити» усмішку досить легко, набагато легше, ніж застосувати будь-який інший вираз обличчя.

Навмисна імітація негативних емоцій багатьом людям дається важко. Завдяки дослідженню вдалося з'ясувати (див. розділ 5), що більшість людей неспроможні навмисно викликати скорочення певних м'язів обличчя для достовірної імітації горя або страху. Трохи легше зобразити гнів і огиду, але й у цій ситуації найчастіше помітна фальш. Таким чином, якщо для успішної брехні треба зображати негативні емоції, а не усмішку, то у брехуна можуть виникнути певні складнощі. Але трапляються й винятки: наприклад, Гітлер, будучи прекрасним актором, легко і переконливо імітував негативні емоції. На зустрічі з послом Великої Британії Гітлер виглядав вкрай розлюченим, даючи зрозуміти, що він вже не в змозі обговорювати що-небудь іще. Але німецький чиновник, який спостерігав за цією сценою, писав: «Однак щойно за послом зачинилися двері, Гітлер ляснув себе по стегнах, засміявся і сказав: «Чемберлен не переживе цього; сьогодні ж ввечері його кабінет завалиться». (Allan Bullock, *Hitler*. New York: Harper & Row, 1964, p. 528. Цитата із книжки Robert Jervis, *The Logic of Images in International Relations*. Princeton, University Press, 1970.)

Крім двох основних форм брехні, тобто замовчування та перекручення, існує безліч різновидів брехні. Я вже згадував про одну з них — йшлося про уривки з роману Джона Апдайка «Давай одружимося», в якому Рут вдалося б приховати брехню, незважаючи на

паніку. Замість того щоб намагатися приховати свій переляк, що було б досить-таки важко зробити, Рут могла б зізнатися у своїх почуттях, але вигадати для них іншу причину. Вона могла би заявити, що абсолютно невинна і злякалася тільки того, що їй не повірять. Так само, якби психіатр запитав Мері, чим вона стурбована, вона також могла б зізнатися в тому, що дійсно хвилюється, але приховати справжню причину свого хвилювання, сказавши, наприклад: «Я дуже хочу додому, до родини». Щиро відображаючи свої емоції, вона брехала б тільки про причину її виникнення.

Ще один різновид брехні — це говорити правду, проте таким чином, щоб в це не можна було повірити. Тобто говорити правду... як брехню. Коли Джері запитав Рут, з ким вона говорила по телефону, вона могла б відповісти таким чином: «О, я говорила з коханцем, він дзвонить мені щогодини. Оскільки ми з ним кохаємося тричі на день, нам необхідно повсякчас підтримувати зв'язок, щоб домовлятися про подальші зустрічі». Таке перебільшення правди загрожувало б остаточно зробити Джері посміховиськом в разі подальших з'ясуваннях стосунків. Глузлива інтонація або відповідний вираз обличчя при цьому також можуть сприяти брехні.

Інший приклад подання правди як брехні показано у фільмі, знятому за книгою Роберта Дейлі «Принц Міста. Правдива історія про поліцейського, який занадто багато знав». Підзаголовок наголошує на тому, що це справжня, а не вигадана історія. Головний герой, поліцейський Роберт Лейсі, став таємним інформатором федерального прокурора з метою добути свідчення злочинного зв'язку між поліцією і адвокатами з одного боку і ділками наркобізнесу та мафією — з іншого. Більшість доказів він отримав за допомогою диктофона, якого було прилаштовано під одягом. Але ось його запідозрили в тому, що він таємний інформатор. І якби у нього виявили диктофон, йому навряд чи вдалося б врятуватися. Лейсі розмовляє з одним зі злочинців на ім'я Де Стефано:

«— Давай сьогодні не будемо сидати поруч з музичним автоматом, а то минулого разу мені не пощастило нічого записати.

— Це не смішно, — сказав Де Стефано.

Лейсі почав хвалитися, що він дійсно працює на уряд, як і офіціантка, у якої радіопередавач сховано в її...

Усі навколо засміялися, і тільки сміх Де Стефано був дещо сухуватий». (Daley R. *The Prince of the City*. New York: Berkley Books, 1981, p. 101.)

Лейсі виставив Де Стефано посміховиськом, нахабно сказавши йому правду: він дійсно не міг зробити якісного запису поряд

з музичним автоматом і справді працював на уряд. Лейсі відкрито зізнався в цьому, та ще й приплів офіціантку з нібито захованим під спідницею або в бюстгальтері мікрофоном. Зрештою він домігся того, що подальші підозри Де Стефано робили останнього не-проторенним бовдуром.

Також близьким до правди видом брехні є напівправда, тобто коли говорять правду, проте не всю. Недомовки або ігнорування критично важливого аспекту правди дозволяють обдурити жертву без жодних брехливих свідчень. Незабаром після згаданої мною сцени з роману Апдайка «Давай одружимося» Джері, вже лежачи з Рут в ліжку і притискаючись до неї, запитав, кого вона любить.

«— Я люблю тебе, — сказала вона, — і всіх голубів на цьому дереві, і всіх собак у місті, крім тих, що риються в наших сміттевих бачках, і всіх котів, крім того, від якого завагітніла наша Лулу. І ще люблю рятувальників на пляжі і полісменів в місті — окрім того, який вилаяв мене за те, що я не там припаркувала машину, і я люблю деяких з наших нестерпних друзів, особливо коли хильну зайве...

— А як ти ставишся до Діка Матіасу? [Дік — це коханець Рут.]

— Мені начхати на нього».

Ще один спосіб збрехати, не кажучи неправди, — це збити співрозмовника з пантелику або вивернутись. Ось який кумедний прийом запропонував один газетний оглядач для вирішення старої проблеми, а саме: що сказати приятелеві, який просить вас оцінити свій останній опус (до речі, ви не в захваті від його шедевр). Уявіть собі, що ви на відкритті виставки вашого друга. Його роботи вам здалися бездарними, проте перш ніж ви встигаєте дати драла, він підбігає до вас і цікавиться вашою думкою. «Джері, — говорите ви (припустимо, що художника звуть Джері), пильно дивлячись йому в очі, ніби знесилені від надлишку емоцій, — Джері, Джері, Джері». Стисніть його в обіймах і подивіться йому в очі. Десять з десяти, що Джері врешті-решт вирветься з ваших обіймів і, скромно пробурмотівши що-небудь, втече... Можливі варіанти. Спробуйте піднесену інтонацію витонченого мистецтвознавця: «Джері. Дже-рі. Ну що тут можна сказати?...» Або більш оманливим низьким тоном: «Джері, у мене немає слів...» Або щось іронічне: «Джері ... Всі, всі тільки й говорять про це...» (Jon Carrol, *Everyday Hypocrisy – A User Guide*. San Francisco Chronicle, April 11, 1983, p. 17.) Перевага цього виверту перед напівправдою і поданням правди як брехні в тому, що брехунові тут взагалі не потрібно говорити ніякої неправди. Однак я вважаю це брехнею, тому

що маємо навмисну спробу ввести в оману без попереднього повідомлення.

Будь-який з цих видів брехні можна виявити завдяки деяким моментам в поведінці брехуна. Є дві ознаки брехні — помилка може розкрити правду, а може тільки навести на думку, що вам брешуть, проте правда при цьому так і залишиться нерозкритою. Коли брехун ненавмисно видає себе, я називаю це *витоком інформації*. Коли ж брехуна видає його поведінка, але правда при цьому не виявляється, я називаю це *ознакою брехні*. Якби лікар помітив, що Мері стискає руки, кажучи про своє добре самопочуття, у нього була б причина запідозрити її у брехні. Але він не міг знати, що саме відчуває пацієнтка; Мері могла злитися на лікарню, відчувати відразу до самої себе або страх перед майбутнім. Її справжні почуття можна було б виявити завдяки виразу обличчя, інтонації або певним жестам.

Інформація про наявність брехні дає відповідь тільки на питання, бреше людина чи ні, але не розкриває істину. Правду ж можна дізнатися лише завдяки витоку інформації. Втім, часто питання, бреше людина чи ні, є більш важливим, аніж те, що саме людина приховує, — для цього задосить інформації про наявність брехні й у витоку інформації немає особливої потреби. Правду, в разі необхідності, можна дізнатися й у інший спосіб. Якщо роботодавець під час прийому на роботу помітить, що кандидат говорить неправду, цього може бути більш ніж досить для відмови, і його вже геть не цікавить, що саме приховує від нього претендент.

Але іноді цього замало — необхідно точно знати, що саме приховують. Виявлення того факту, що співробітник, якому довіряли, розтратив державні гроші, може бути недостатнім. Інформація про наявність брехні може навести на думку, що співробітник бреше, а це, в свою чергу, може змусити шефа поставити йому пряме запитання і добитися зізнання. Однак навіть якщо інцидент вичерпано, співробітника звільнено й розслідування добігло кінця, керівник може продовжувати дошукуватися повної правди. Його може цікавити питання, як саме співробітник вчинив крадіжку і що зробив з поцупленими грошима. Якби Чемберлен помітив будь-які ознаки брехні, він міг би зрозуміти, що Гітлер бреше, але в тій ситуації корисно було б ще й дізнатися про справжні плани Гітлера.

Іноді витік інформації забезпечує тільки частину тієї правди, про яку жертва брехні хотіла б дізнатися. Тобто виток дає більше, ніж просто інформацію про наявність брехні, але не розкриває прихованої правди повністю. Повернімося до епізоду з роману

«Давай одружимося». Джері несподівано почув телефонну розмову Рут із коханцем. Коли Джері запитав її про це, Рут могла чимось видати свою паніку, наприклад, у неї могли б затремтіти губи. Це вказало б на те, що вона бреше. Однак ця інформація про наявність брехні не допомогла Джері збагнути ні того, що крилося за брехнею, ні того, з ким вона розмовляла. Проте дещо він все-таки відчув:

«— Мене збентежила твоя інтонація.

— Ось як? А якою ж була моя інтонація? — Вона ледь не захихотіла. Він дивився наче в далечінь, ніби вирішував якусь проблему. Виглядав втомленим, юним і худим. Волосся у нього було дуже коротко підстрижено.

— Не такою, як завжди, — сказав він. — Теплішою. Це був голос жінки.

— Але ж я і є жінка.

— Коли ти розмовляєш зі мною, — зауважив він, — голос у тебе зовсім дівчачий».

З такою інтонацією не спілкуються з вчителями недільної школи, зате вона цілком доречна у розмові з коханцем. Її інтонація явно свідчила про подружню зраду, але не дозволяла дізнатися про щось більше: ні про тривалість цих стосунків, ані про щасливого суперника. Однак інтонація її голосу видала набагато більше, ніж можна було довідатися тільки завдяки інформації про наявність брехні, яка лише наводить на думку про брехню.

Я визначаю брехню як свідому дію, якою одна людина вводить в оману іншу, роблячи це навмисне, без попереднього повідомлення про свої цілі й без чітко вираженого з боку жертви прохання не розкривати правди. Існують дві основні форми брехні: замовчування (приховування правди) і спотворення (повідомлення неправдивої інформації). Є ще різновиди брехні, зокрема приховування справжньої причини емоції; повідомлення правди як брехні; напівправа і виверт. І нарешті, існують два види ознак брехні: витік інформації (брехун видає себе ненавмисно) та інформація про наявність брехні (поведінка брехуна видає лише те, що він говорить неправду). Витік інформації та повідомлення про наявність брехні є помилками. Але помилки трапляються не завжди. Іноді брехня вдається бездоганно. У наступному розділі ми поговоримо про те, чому це відбувається.

ЧОМУ БРЕХНЮ МОЖНА ВИКРИТИ

Брехню можна викрити з багатьох причин. Жертва брехні може випадково натрапити на докази, виявивши приховані документи чи зрадницьку пляму від губної помади на хустці. Брехуна може хто-небудь видати. Завидючий колега, покинутий чоловік, платний інформатор — всі вони сприяють розкриттю брехні. Однак нас цікавлять тільки помилки, що відбуваються у процесі брехні, тобто помилки, які було вчинено брехуном всупереч його бажанням; нас цікавить брехня, яку можна викрити за поведінкою брехуна. Ознаки брехні можуть виявлятися в міміці, рухах тіла, модуляції голосу, ковтальних рухах, в дуже глибокому або поверхневому диханні, в довгих паузах між словами, обмовках, мікровиразах обличчя, неконтрольованій жестикуляції. Невже брехуни не можуть приховати такі промахи в поведінці? Інколи їм це вдається і тоді брехун виглядає бездоганно; ніщо в його словах і діях не видає його брехні. Але чому все-таки це відбувається не завжди? У першу чергу, з двох причин: одна з них стосується розуму, інша — почуттів.

Невдала лінія поведінки

Брехун не завжди знає наперед, що і де доведеться збрехати. У нього також не завжди є час для того, щоб виробити лінію поведінки, потренуватися і вивчити легенду. Рут в процитованому епізоді з роману Апдайка «Давай одружимося» не очікувала, що чоловік випадково почує її телефонну розмову з коханцем. Вигадана на ходу відмовка про дзвінок з недільної школи видавала її, оскільки не зовсім відповідала тому, що почув чоловік.

Але навіть за досить успішної брехні, коли лінія поведінки добре продумана, брехун може виявитися не настільки розумним, аби передбачити всі можливі питання і приготувати відповіді на них. А часом, коли обставини змінюються непередбачуваним чином, недостатньо навіть виняткової спритності, й ефективна раніше лінія поведінки стає даремною. Під час розслідування

присяжними справи Вотергейтського скандалу федеральний суддя Джон Дж. Сайріка, пояснюючи свою реакцію на свідчення Фреда Базхарта, радника президента Ніксона, описав такий випадок: «Перша ж проблема, на яку натрапив Фред Базхарт, намагаючись пояснити прогалини в магнітофонних записах, полягала в тому, щоб зробити свою версію якнайбільш правдоподібною. Спочатку він сказав, що запис зустрічі президента з Діном від 15 квітня відсутній через... несправність таймера... Але потім змінив своє початкове пояснення. [Базхарт дізнався, що можуть бути оголошеними інші свідчення стосовно того, що таймери працювали.] Він заявив, що зустріч із Діном 15 квітня... не була записана через нестачу місця на двох наявних плівках, тому що цей день був дуже насичений» (John J. Sirica, *To Set the Record Stright*. New York: New American Library, 1980, p. 142). Але буває, що брехун змінює лінію поведінки навіть без усілякого тиску обставин, просто через власне занепокоєння, а згодом не може швидко й послідовно відповідати на питання.

Будь-яка з цих невдач — невміння передбачити необхідність брехні, підготувати потрібну лінію поведінки й адекватно реагувати на мінливі обставини, дотримуватися наміченої заздалегідь лінії поведінки — легко генерує ознаки брехні. Брехня починає суперечити сама собі або фактам, які відомі наразі чи стануть такими пізніше. Але навіть такі явні ознаки брехні не завжди настільки прості та надійні, як це може видатися на перший погляд. Навпаки, часом занадто гладка лінія поведінки може бути ознакою шахрая, який добре вивчив свою роль, і деякі шахраї навмисне роблять незначні помилки для того, аби брехня виглядала достовірніше. Репортер кримінальної хроніки Джеймс Фелан наводить кумедний приклад такого трюку з історії фіктивної біографії мільярдера Говарда Хьюза.

Багатій Говард Хьюз активно знімав фільми, був власником авіакомпанії і найбільшого казино в Лас-Вегасі, проте впродовж декількох років він не з'являвся на публіці. Хьюза не бачили так довго, що деякі вже почали сумніватися в його реальному існуванні. Яким же було загальне здивування, коли такий собі Кліффорд Ірвінг заявив, що ця усамітена особа раптом дозволила йому написати свою біографію. Видавництво «McGraw-Hill» заплатило Ірвінгу 750 тисяч доларів за публікацію цієї біографії, а журнал «Лайф» — 250 тисяч за видання трьох уривків з неї. Зрештою ця історія з біографією виявилася брехнею! Джеймс Фелан згадує, що Кліффорд Ірвінг був

«великим шахраєм, одним з кращих. Наприклад, коли ми розмовляли з ним, намагаючись його розколоти, він не зробив жодної помилки і розповідав свою історію щоразу однаково. Були лише незначні суперечності, але коли ми ловили його на цьому, він легко визнавав їх. У шахрая середньої руки завжди є в розпорядженні якась чудово складена історія, яку він може розповісти скільки завгодно і ніколи не зіб'ється. Чесна ж людина зазвичай робить невеликі помилки, особливо в таких довгих і складних історіях, як у Кліффа. І Кліфф був досить розумний для того, щоб знати це, — він чудово зіграв роль чесної людини. Коли ми намагалися зловити його на чому-небудь, що могло викрити його, він спокійно говорив: «Так. Мабуть, це виглядає не дуже добре. Але нічого не поробиш — що було, то було». Він здавався абсолютно щирим, часом не боячись говорити навіть на шкоду собі, а насправді просто брехав, брехав і брехав» (James Phelan, *Scandals, Scamps and Scoundrels*. New York: Random House, 1982, p. 22). Проти таких хитрощів важко встояти, і багатьом шахраям дійсно вдається досить переконливо брехати. Але більшість брехунів не настільки майстерні в цьому ремеслі.

Відсутність підготовки або невміння дотримуватися обраної заздалегідь лінії поведінки зазвичай генерують ознаки брехні, які полягають не в тому, *що* саме, а в тому, *як* брехун говорить. Необхідність обмірковувати кожне слово (зважувати можливості й обережно добирати слова) виявляє себе в паузах або в більш тонких ознаках, таких, наприклад, як напруга вік і брів, а також у змінах жестикуляції (більш докладно про це читайте в розділах 4 і 5). Ретельність підбору слів є ознакою брехні не завжди, а лише за деяких обставин. Наприклад, коли Джері запитав Рут, з ким вона говорила по телефону, саме її обережність у доборі слів свідчила про брехню.

Брехня і почуття

Незмога заздалегідь продумати й обрати належну лінію поведінки — це лише одна з причин виникнення помилок, що генерують ознаки брехні. Набагато більше помилок відбувається через емоції, які важко підробити або приховати. Не всяка брехня супроводжується емоціями, але якщо вони є, то створюють для брехуна виняткові труднощі. Спроба приховати емоції може виявитися в словах, але випадки подібних обмовок досить рідкісні.

Зазвичай не так вже й складно нічого не говорити про свої почуття, але приховати вираз обличчя, стримати раптово прискорене дихання або несподівану зміну голосу вдається не всякому.

Коли емоції опановують брехуна, все відбувається мимоволі, не залишається ні вибору, ні часу на обдумування. У романі «Давай одружимося», коли Джері звинуватив Рут у брехні, їй вдалося не вигукнути із запалом: «Так, це правда!» Але нею оволоділа паніка через те, що її зраду викрито, і ця паніка проявилася в певних видимих і чутних ознаках. Паніка почалася проти її волі, і зупинити тривогу жінці було не під силу. Її стан вийшов з-під контролю. Саме це, я вважаю, і є джерелом емоційного переживання.

Люди відчувають емоції не з власної волі, а навпаки, приймають їх пасивно. Негативні ж емоції, наприклад страх і гнів, захоплюють людей всупереч їхній волі. Проте люди не тільки не обирають свої емоції, вони неспроможні за власним розсудом керувати їхніми зовнішніми проявами. Рут не могла раптово припинити паніку. У неї не було кнопки, на яку можна було натиснути і зупинити емоційну реакцію. Інколи взагалі не існує жодних можливостей контролювати свої дії, особливо якщо емоції породжують дуже сильну реакцію. Часто люди навіть намагаються пояснити свої негідні вчинки саме емоціями, хоча це і не завжди можна пробачити: «Я не хотів кричати (бити по столу, образити, вдарити вас), але я втратив контроль».

Коли емоція наростає поступово (наприклад, люті передувє досада), зміни в поведінці незначні і сховати їх відносно легко, особливо якщо людина контролює свої почуття. Проте для більшості людей це не так. Якщо емоція виникає поступово і не є занадто сильною, вона може здаватися помітною скоріше для інших, ніж для людини, що переживає її, принаймні допоки почуття не стане більш інтенсивним. Однак сильні емоції важче контролювати. Крім того, що виникає потреба приховати інтонацію, міміку чи специфічні рухи тіла, які виникають при емоційному збудженні, людина починає певну боротьбу сама із собою. Тому навіть у разі вдалого приховування почуттів помітними можуть стати спрямовані на це зусилля, які стають ознакою брехні.

Приховувати емоції нелегко, так само як і фальсифікувати їх, навіть якщо немає потреби прикривати удавані емоції. Для цього буде замало заявити: «Я серджуся» чи «Я боюся». Якщо брехун хоче, щоб йому повірили, він має відповідно виглядати, тобто його голос мусить бездоганно передавати переляк або лютю. Не так-то просто

підібрати необхідні для успішної фальсифікації емоцій жести чи інтонації голосу. До того ж, не всі люди можуть керувати своєю мімікою (див. розділ 5). А для успішної фальсифікації горя, страху чи гніву необхідно дуже добре володіти мімікою.

Фальсифікувати емоції вкрай важко, коли потрібно приховати дійсні почуття. Виглядати сердитим і так досить нелегко, але якщо в цю мить людина відчуває страх, її може просто розірвати від емоцій. Страх штовхає людину до одних зовнішніх проявів, а намагання здаватися сердитим — до інших. Брови, наприклад, від страху мимоволі злітають вгору. Для того ж, щоб фальсифікувати гнів, людина мусить їх опустити. Часто саме ознаки такої внутрішньої боротьби між випробовуваними і фальшивими емоціями викривають брехню.

А як щодо брехні, яка не викликає почуттів, тобто брехні про вчинки, плани, думки, наміри, факти або фантазії? Чи можна виявити таку брехню, спостерігаючи за поведінкою людини?

Емоції, що супроводжують брехню

Не для всякої брехні необхідно приховувати або фальсифікувати емоції. Розтратник приховує факт крадіжки грошей. Плагіатор приховує, що привласнив чужу роботу, і претендує на авторство. Бабій приховує свої роки, а для цього фарбує сиве волосся і применшує свій вік. Втім, хоча така брехня не спирається на емоції, вони все ж таки можуть впливати на результат. Чоловік може соромитися свого марнослава, і, щоб досягти успіху в брехні, йому доведеться приховувати ще й збентеження. Плагіатор може відчувати презирство до того, кого вводить в оману, — він вимушений буде приховувати не тільки джерело своєї роботи і брак здібностей, на які претендує, але ще й своє презирство. Розтратник може відчути здивування, коли в тому, що зробив він, звинуватять когось іншого, і йому доведеться приховувати своє здивування або, принаймні, його причину.

Таким чином, брехню часто супроводжують емоції, і брехуни не завжди намагаються їх приховувати. Проте брехун мусить приборкати раптові емоції, аби брехню не було виявлено. Будь-які емоції можуть стати на заваді для брехуна, взагалі ж із брехнею переплітаються наступні три емоції: страх викриття, почуття провини з приводу брехні і радісне піднесення від прийдешнього успіху.

Страх викриття

У слабкій формі цей страх не є небезпечним — навпаки, він може навіть допомогти брехунів уникнути помилок. Лише з наростанням такого страху починають виявлятися поведінкові ознаки брехні, які стають помітними досвідченому спостерігачеві. Але сильний страх викриття свідчить лише про те, що людина чогось дуже боїться. Якщо брехун має надто велике *передчуття бути викритим* (*detection comprehension*), він може вирішити, що ризикувати не варто, і, можливо, не стане брехати. Якщо ж він вже збрехав, то вірна оцінка власного емоційного стану допоможе йому зменшити або взагалі приховати свій страх. Однак ця інформація може допомогти досліднику брехні. Він буде пильно спостерігати саме за ознаками страху, якщо знає, що підозрюваний дуже боїться бути спійманим.

Міра передчуття бути викритим залежить від безлічі факторів. І першим з них, який обов'язково слід брати до уваги, є оцінка брехуном здатності жертви брехні розпізнавати брехню. Якщо жертва брехні — м'яка і довірлива людина, то передчуття бути викритим зазвичай є не дуже сильним. З іншого боку, якщо доводиться мати справу з людиною, що має репутацію затятого скептика, то передчуття бути викритим може бути дуже сильним. Батьки часто переконують своїх дітей, що легко можуть виявити будь-яку їхню брехню: «Мені досить тільки подивитися в твої очі, і я відразу ж зрозумію, брешеш ти чи ні». Дитина, яка сказала неправду, може боїтися бути спійманою на брехні, а тому вона відразу лякається або зізнається у брехні, вирішивши, що шансів на успіх все одно немає.

У п'єсі Теренса Раттігана «Хлопчик Вінслоу» й у стрічці 1950 року, знятій за цією п'єсою, батько використовує цей прийом дуже обережно. (Terence Rattigan, *The Winslow Boy*. New York: Dramatists Play Service Inc. Acting Edition, 1973, p. 29.) Його сина Ронні було відраховано з військово-морської школи за звинуваченням у крадіжці грошей.

«Артур (батько): У цьому листі йдеться про те, що ти вкрав поштовий переказ. (Ронні намагається щось сказати, але Артур зупиняє його.) Почекай, ні слова, поки не вислухаєш, що я тобі скажу. Відповиси мені тільки після того, як вислухаєш мене. Я не буду сердитися на тебе, Ронні, якщо ти скажеш мені правду. Але якщо ти мені збрешеш, я все одно дізнаюся це, тому що брехня між мною і тобою неможлива. Я дізнаюся правду, Ронні. Подумай про це, перш ніж відповідатимеш. (Він замовк.) Ти вкрав цей переказ?

Ронні (*нерішуче*): Ні, батьку, я не робив цього.

Артур робить крок у напрямку до нього.

Артур (*тильно дивлячись йому в очі*): Ти вкрав цей переказ?

Ронні: Ні, батьку, я не крав.

Артур продовжує дивитися йому в очі ще мить, потім полегшено зітхає».

Артур повірив Ронні, і далі в п'єсі розповідається про величезні зусилля батька і всієї родини, які зробили все, щоб відстояти Ронні.

Теренс Раттіган, відомий англійський драматург, народився в 1911 році, одержав освіту в Оксфордському університеті. Дебютував як драматург у 1934 році комедією «Перший епізод», яка протягом кількох десятиліть ставилась у багатьох театрах Англії та США. У 1950-х роках його п'єси ставилися і в Радянському Союзі, наприклад драма «Вогні на старті» протрималася на сцені Московського художнього академічного театру кілька сезонів. Багато його п'єс було екранізовано; дві з них — за участі А. Асквита — «Хлопчик Вінслоу» і «Версія Браунінга».

Батьки не завжди можуть використовувати стратегію Артура для того, щоб добитися правди. У дитини, яка раніше багато разів успішно брехала своїм батькам, немає причин думати, що це раптом може не вийти. До того ж батьки можуть не пробачити провину дитини навіть у разі щирого зізнання, тому дитина, виходячи зі свого попереднього досвіду спілкування з батьками, може їм просто не повірити, якщо вони раптом запропонують прощення в обмін на зізнання. Дитина має довіряти батькові, і, безсумнівно, батько повинен бути гідний довіри. Батько, який раніше не вірив своєму синові, постійно підозрював його в чому-небудь, може викликати страх у дитини, яка нічого не скоїла. В цьому полягає одна з головних проблем, що виникають при спробах викриття брехні, а саме у неспроможності відрізнити побоювання несправедливого звинувачення від страху викриття. Прояви страху і в тому, і в іншому випадку можуть виглядати абсолютно однаково.

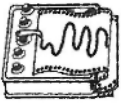
Ця проблема характерна не тільки для стосунків між батьками й дітьми. В будь-якій ситуації дуже непросто зрозуміти, з чим саме ми маємо справу: з острахом несправедливого обвинувачення чи з острахом викриття. Причому це завдання виявляється вкрай важким, якщо розпізнати брехню намагається людина недовірлива, яка на все дивиться з підозрою. Для такої людини щораз буде все важче і важче відрізнити побоювання несправедливого звинувачення від страху викриття. Проте страх викриття послаблюється завдяки

тривалій практиці, тобто після кількох успішних спроб використання брехні. Чоловік, який мав більше п'ятнадцяти коханок, вже не надто турбується про те, що його викриють. У нього за плечима великий досвід, який дозволяє заздалегідь передбачити, що і як потрібно приховати. Але найголовніше, він упевнений, що завжди зможе викрутитися; тобто самовпевненість теж знижує страх викриття. І тоді вже брехун може робити помилки саме через безтурботність, а тому певне побоювання викриття буде навіть корисним для такого брехуна.

Принцип роботи детектора брехні (поліграфа) засновано на виявленні поведінкових проявів брехні, тому детектор є вразливим до таких проблем. Детектор брехні виявляє не саму брехню, а тільки емоційну реакцію. Дроти детектора брехні приєднані до підозрюваного лише для того, щоб вказувати на фізіологічні зміни: посилення потовиділення, тиск тощо. Самі по собі зміни тиску або потовиділення не є ознаками брехні. Те, що руки стають більш вологими і серце починає битися сильніше, свідчить лише про виникнення якихось емоцій. Однак перед тестуванням на детекторі брехні оператори намагаються переконати підозрюваного, використовуючи так звану «стимуляцію», що апарат ніколи не зазнає невдачі у викритті брехунів. Для цього підозрюваному пропонують переконатися, що машина в змозі визначити ту карту, яку людина вибрала з колоди. Після того як випробовуваний вибере карту і поверне її в колоду, оператор починає показувати йому карту за картою і просить кожен раз говорити «ні», навіть якщо той бачить карту, яку вибрав. Деякі з операторів ніколи не помиляються, але лише тому, що, не довіряючи показанням детектора, використовують краплені карти. На виправдання своєї брехні вони наводять два наступних міркування. Якщо підозрюваний неповинний, необхідно переконати його в тому, що машина не помиляється, інакше острах несправедливого обвинувачення може завадити при випробуванні. Якщо ж він винен, необхідно змусити його боятися викриття, інакше тест виявиться просто марним. Втім, більшість операторів не вдаються до такого роду хитрощів і цілком покладаються на свідчення детектора, вони вірять, що свідчення детектора дійсно допоможуть їм дізнатися, яку карту обрав підозрюваний. (З книжки Девіда Ліккена «Тремтіння в крові: користь і шкода детектора брехні» (David Lykken, *A Tremor in the Blood: Uses and Abuses of the Lie Detector*. New York: McGraw Hill, 1981).)

Як це було в п'єсі «Хлопчик Вінслоу», підозрюваний повинен повірити в здатність жертви брехні викрити брехню. І тоді ознаки

страху будуть поганим свідченням лише в тому випадку, якщо питання недостатньо продумані, тобто можуть викликати переляк у того, хто говорить правду. Втім, перевірки на детекторі брехні не вдаються не тільки тому, що деякі випробовувані лякаються несправедливого обвинувачення чи відчують хвилювання з яких-небудь інших причин під час тестування, але також і тому, що окремі злочинці просто не вірять в магічну силу машини. Вони знають, що можуть обдурити її, а тому роблять це досить легко.

Деякі фахівці, що працюють з детекторами брехні, вважають, що впевненість підозрюваного у точності результатів, отриманих за допомогою машини, не має значення. Ці та інші висновки про тестування за допомогою детектора брехні, а також про використання поведінкових ознак брехні наведено в розділі 7.

У свою чергу оператор детектора брехні намагається домогтися зізнання за будь-яку ціну. Як батько зі згаданої вище п'єси заявляв про свою особливу здатність до викриття брехні, прагнучи змусити сина зізнатися, якщо той винен, так і деякі оператори намагаються витягнути зізнання, переконуючи підозрюваних у тому, що машину не проведеш. Коли підозрюваний не зізнається, деякі оператори детектора брехні тиснуть на нього: буцімто за показами детектора брехні він бреше. Завжди є ймовірність, що зі зростанням небезпеки викриття винний зрештою зізнається. Неповинний же витримає неправдиві звинувачення або, можливо, почне доводити свою непричетність до злочину. На жаль, у такій ситуації деякі повинні можуть зробити помилкове зізнання лише для того, щоб позбутися психологічного тиску.

Оператор детектора брехні, на відміну від батька, не має права прощати злочин у разі зізнання в ньому. Слідчий же, допитуючи підозрюваного, має можливість хоча б п'ятакнути на те, що добровільне зізнання може пом'якшити покарання. Хоча зазвичай слідчий і не в змозі запропонувати повне прощення, проте, аби вичавити зізнання, він може запропонувати психологічне прощення, тобто не соромити чи не загрожувати справедливим покаранням. Слідчий може співчутливо пояснити, що дуже добре розуміє злочинця і що, можливо, сам вчинив би так само на його місці. Або ж запропонувати підозрюваному рятівне пояснення мотивів злочину. Для прикладу розглянемо уривок з магнітофонного запису під час допиту людини, яку підозрювали у вбивстві і яка згодом виявилася невинною. Слідчий каже підозрюваному: «Інколи оточення,

хвороба або інша причина штовхає нас з прямого шляху у прірву... Іноді й сам напевно не розумієш, що відбувається. Скоїш щонебудь під впливом пристрасі чи гніву або через якусь дурну думку. Згодом жалкуєш і хочеш усе виправити, бо розумієш, що помилився». (James Phelan, *Scandals, Scamps and Scoundrels*. New York: Random House, 1982, p. 110.)

Отже, репутація дослідника брехні може суттєво впливати на виникнення страху викриття у брехуна і страху несправедливого звинувачення у невинного. Інший фактор, що впливає на страх викриття, це особистість самого брехуна. Деяким людям брехня дається дуже важко, інші ж брешуть з неперевершеною легкістю. Причому набагато більше відомо про людей, які брешуть досконало, ніж про тих, хто на це нездатний. Однак мені пощастило дізнатися дещо і про таких людей під час досліджень, пов'язаних із приховуванням негативних емоцій.

У 1970 році я почав серію експериментів, аби підтвердити ознаки брехні, які було виявлено мною при ретельному аналізі відеозапису бесіди пацієнтки психіатричної клініки Мері з її лікарем (див. розділ 1). Нагадаю, Мері приховала від доктора свій відчай, аби отримати дозвіл піти на вихідні додому і там, звільнившись від нагляду, зробити нову спробу самогубства. Я перевіряв подібні випадки брехні в інших людей, намагаючись переконатися, чи наявні в їхній поведінці ті ж ознаки брехні, які було виявлено в Мері. Важко було знайти достатню кількість клінічних прикладів. Хоча часто існують підозри, що пацієнт бреше, проте точно встановити це вдається досить рідко, хіба що він сам у цьому зізнається (як це і було у випадку з Мері). Тому єдине, що мені залишалося, це створити на основі випадку з Мері експериментальну ситуацію, аби виявити помилки, що виникають в моменти брехні.

Для того щоб опинитися в ситуації, в якій була Мері, учасники експерименту повинні були відчувати сильні негативні емоції і бути зацікавленими в тому, щоб приховати їх. Я показував учасникам експерименту фільми з огидними медичними сценами, закликаючи їх приховувати будь-які ознаки своїх переживань під час перегляду. Однак перший мій експеримент провалився, бо ніхто навіть не спробував досягти успіху. Спочатку я не міг собі навіть уявити, як важко змусити людей брехати в лабораторних умовах. Люди соромляться, коли знають, що вчені спостерігають за їхньою поведінкою. А відсутність серйозних мотивів для брехні призводить до того, що брехня в експериментальних умовах виходить менш

переконливою, ніж у дійсності. Тоді в якості піддослідних я обрав студенток, майбутніх медсестер, бо для них успіх в приховуванні справжніх емоцій під час їхньої роботи мав велике значення. Їм запропонували попрактикуватися у навичках, необхідних для подальшої роботи. Іншою причиною вибору медсестер в якості піддослідних було прагнення уникнути етичної проблеми, що виникає під час демонстрації таких неприємних сцен. Отже, студентки медичного коледжу ідеально відповідали для роботи з такого роду матеріалами. Інструкції, які я їм дав, були наступними: «Уявіть собі, що ви працюєте в пункті надання невідкладної допомоги і до вас кидається мати з сильно скаліченою дитиною. Ви не маєте права виказувати ваші почуття, навіть якщо знаєте, що дитина відчуває жахливий біль і в неї мало шансів вижити. Ви мусите стримувати власні почуття і заспокоювати матір до прибуття лікаря. Або ж уявіть, що вам доведеться мити судно пацієнта, який не в змозі контролювати дії свого кишківника. Він вкрай збентежений і соромиться того, що опинився в стані немовляти. Ви, можливо, відчуваєте огиду, але змушені приховувати це почуття. І експеримент пропонує вам перевірити вашу здатність контролювати почуття, а також попрактикуватися в цьому. Спочатку ви побачите приймний фільм з барвистими сценами з життя океану. Під час перегляду вам треба описувати ваші почуття співрозмовнику, який не має можливості бачити, який саме фільм ви дивитесь. Потім вам продемонструють кілька найогидніших сцен, які тільки можна собі уявити за роки роботи в медичній установі. Але при перегляді цих сцен ви мусите приховувати свої переживання, щоб співрозмовник подумав, що ви дивитесь ще один приймний фільм (можете, наприклад, сказати, що вам показують чарівні квіти з Парку Золотих Воріт у Сан-Франциско). Прошу докласти максимум зусиль».

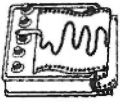
Ми відібрали найнеприємніші для перегляду медичні фільми, які тільки змогли знайти. Під час попереднього перегляду ми виявили, що багатьох глядачів надзвичайно засмутив фільм про хворих з важкими опіками, особливо після того як вони дізнавалися, що нестерпний біль неможливо полегшити ніякими медикаментами. Інші були засмучені сценою ампутації почасті через велику кількість крові, а почасті через співчуття до постраждалої людини, адже щойно вона прокинеться, то усвідомить, що втратила кінцівку. Ми змонтували обидва фільми таким чином, ніби жертві опіку роблять ампутацію. Згодом ми виявили, як добре люди можуть

приховувати дуже сильні негативні емоції, а над усе коли вони хочуть або мають зробити це.

Оскільки конкурс в медичний коледж нашого університету дуже високий, ці молоді студентки вже подолали складну систему тестування, мали відмінні оцінки та добрі характеристики. Однак, незважаючи на це, всі вони помітно відрізнялися одна від одної умінням приховувати свої почуття. Деякі робили це досконало, проте іншим нічого не вдавалося приховати. Поговоривши з цими дівчатами після експерименту, я з'ясував, що нездатність брехати аж ніяк не пов'язана з нашим експериментом. Деякі студентки взагалі не вміли приховувати своїх почуттів. Є люди, надто чутливі до можливого викриття їхньої брехні. Їм здається, що будь-яка людина, тільки подивившись на них, зможе відразу ж сказати, брешуть вони чи ні. Що зрештою і викриває їхню брехню. Потім я перевірив усіх студенток, запропонувавши їм безліч всіляких тестів, і, на мій подив, виявив, що вправні брехунки нічим не відрізняються від інших своїх подруг, які не вміють брехати (і їхні родичі та друзі, прекрасно знаючи цю особливість характеру, поблажливо ставилися до їх надмірної правдивості).

Мені також хотілося дізнатися більше і про протилежні їм типи людей, тобто про тих, хто бреше легко й успішно. *Природжені брехуни* знають про свої здібності, так само як і ті, хто з ними добре знайомий. Вони брешуть з дитинства, обдурюючи своїх батьків, вчителів і друзів. Вони не відчувають страху викриття взагалі, а швидше навпаки, вони впевнені у своєму хисті. Така самовпевненість і відсутність страху викриття є ознаками психопатичної особистості. Проте це лише одна характеристика, яку природжені брехуни поділяють з психопатами. На відміну від останніх, брехуни здатні логічно мислити і вчитися на власному досвіді. У них *немає* інших психопатичних характеристик, таких як «побіжна чарівність ... відсутність каяття або сорому; антисоціальна поведінка без очевидних докорів сумління; патологічний егоцентризм і нездатність до любові (Robert D. Hare, *Psychopathy: Theory and research*. New York: John Wiley, 1970, p. 5). (Далі я буду описувати докори сумління і поясню докладніше, як каяття і сором видають брехню.)

У моєму експерименті природжені брехуни за оцінками різноманітних тестів нічим не відрізнялися від своїх подруг. У тестах не було й натяку на наявність рис психопатичної особистості. А в їхньому характері не було нічого антисоціального. Також, на відміну від психопатів, вони не використовували своє вміння брехати на шкоду іншим.

Злочинці-психопати обдурюють навіть фахівців. Роберт Реслсер, спостерігач Союзу біхевіористів при ФБР, опитавши 36 вбивць-рецидивістів, підсумував: «Більшість з них на перший погляд здаються нормальними» ... У Енн Рул, що змінила роботу в поліції на вивчення психології та написала п'ять книг про вбивць-рецидивістів ... під час знайомства з Тедом Банді, з яким вона потім багато років пліч-о-пліч працювала в поліції, несподівано майнула думка про вбивць. [Згодом Банді був засуджений за вбивства, багато з яких скоїв саме в той час, коли працював з Рул.] Тоді вони швидко стали друзями. [Рул згадує]: «Тед вмів говорити так, що не можна було зрозуміти, бреше він чи ні... Антисоціальна особистість завжди здається щирою, а її манера поведінки чудовою. Я думала, що знаю, як відрізнити злочинця від нормальної людини, проте Тед не дав мені жодного приводу для підозр» (Edward Iwata. *The Baffling Normalcy of Serial Murders* // San Francisco Chronicle, May 5, 1984).

Природжені брехуни, які вміють надзвичайно вправно брехати, цілком свідомо застосовують свій хист, працюючи акторами, продавцями, адвокатами, парламентарями, шпигунами і дипломатами.

З надзвичайною цікавістю до характеристик людей, здатних досконало брехати, поставилися дослідники військових хитрощів: «Така людина повинна мати гнучкий розум комбінатора, розум, який працює, розкладаючи ідеї, поняття або «слова» на компоненти і потім комбінуючи їх на свій розсуд. (Гра в «Ерудит» є відмінним зразком такого типу мислення.) ... Найбільш відомі брехуни ... були індивідуалістами, які прагнули будь-що домогтися успіху; такі люди зазвичай не годяться для колективної роботи ... і вважають за краще працювати поодиночці. Вони часто переконані в першості власної думки. Таких людей іноді, завдяки їхній ексцентричності й замкнутості, вважали представниками богемі. Проте їхнє мистецтво зовсім іншого роду. Це, мабуть, тільки загальний знаменник для таких великих практиків брехні, як Черчілль, Гітлер, Даян і Лоуренс». (Handel M. I. *Intelligence and Deception*, Journal of Strategic Studies, 5, 1982, p. 136.)

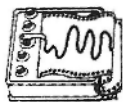
Такі «великі практики» мають володіти двома абсолютно різними здібностями: здатністю планувати стратегію брехні і здатністю вводити опонента в оману під час особистих зустрічей. Гітлер, очевидно, володів цими здібностями нарівні, хоча, можливо, якась з них була розвинена сильніше. На превеликий жаль, такі успішні брехуни вивчалися дуже мало, а тому відсутні роботи, присвячені питанню взаємозалежності особистості брехуна і галузі його

діяльності. Я підозрюю, що відповідь на це питання має бути негативною, тобто ті, хто успішно бреше у військовій галузі, не менш успішно брехатимуть у великому бізнесі.

Є спокуса затаврувати будь-якого політичного супротивника, який уславився своїм умінням брехати, як антисоціальну психопатичну особистість. Проте я до подібних оцінок ставлюся з підозрою. Так само як Ніксон може бути героєм або негідником залежно від його політичних дій, інші лідери можуть виявитися психопатами або проникливими політиками залежно від того, як буде оцінено їхню діяльність в майбутньому. До того ж, психопатам дуже рідко щастить пробитися крізь бюрократичні структури й посісти місце національного лідера.

Я вказав на два вирішальних фактори страху викриття: з одного боку, особистість брехуна, а з іншого — репутація та характер цілі (або жертви) брехні. Проте не менш важливою є ставка (тобто мотивація брехні — *прим. ред.*). Є одне просте правило: що вище ставка, то сильніше страх викриття. Однак застосування цього простого правила може бути пов'язане з деякими труднощами, оскільки не завжди достеменно зрозуміло, що саме є ставкою.

Іноді це досить легко визначити. Наприклад, студентки-медсестри були надто зацікавлені в успіху, особливо на початку навчання, і, відповідно, ставка була високою. Отже, у майбутніх медсестер мав бути сильним страх викриття, який мусив проявитися і виявити їхню брехню. І навпаки, якщо б це не стосувалося їхньої кар'єри, страх викриття був би слабшим. Наприклад, якби вони дивилися сюжет про крадіжки в магазинах, більшість з них навряд чи докладала великих зусиль, аби приховати свої почуття. Ймовірно, ставка зросла б ще більше, якби нам вдалося переконати їх, що тих, хто провалить експеримент, буде відрховано з коледжу.

Згодом з'ясувалося, що ті, хто продемонстрував кращі результати в нашому експерименті, тобто хто успішніше контролював свої емоції, виявилися кращими студентками протягом наступних трьох років навчання.

Продавець, що вводить в оману покупця, навіть більше зацікавлений у факті продажу, ніж в отриманні відсотку від продажу. Але що більшою є винагорода, то вищою ставка, отже, страх викриття сягає найвищого рівня. Втім, іноді для брехуна вирішальною є навіть не сама винагорода. Продавець може просто підпасти під вплив колег і стати жертвою марнославства. Він буде намагатися обдурити

впертого покупця (навіть якщо зароблені при цьому комісійні мізерно малі), аби отримати величезну насолоду від захоплення колег його спритністю. Таким чином, ставки можуть бути дуже високими навіть при конійчаному виграші у покер, особливо якщо гравець хоче завдати поразки супернику і привернути увагу його подружки. Для деяких людей виграш — це все. Його розмір, кілька центів або сотні доларів, не має значення, бо для них ставка висока в будь-якому змаганні. А іноді на карту можуть бути поставлені речі абсолютно ідіосинкратичні і незрозумілі. Наприклад, який-небудь ловелас тільки від самої можливості обдурити дружину може отримати набагато більшу насолоду, ніж від любовних пристрастей.

Боязнь викриття зростає, коли ставка передбачає не тільки винагороду, але ще й можливість уникнути покарання. Коли людина вперше вирішує збрехати, ставкою зазвичай є якась винагорода. Брехун головню думає про те, що йому, можливо, вдасться отримати. Розтратник, який вперше привласнив гроші, буде думати тільки про «вино, жінок і пісні». Але минає час, нестачу коштів виявлено, і розтратник опиняється під підозрою. Тепер він змушений брехати, щоб не опинитися за ґратами і ставкою стає не винагорода, а нагальна потреба уникнути покарання. Проте така потреба може виникнути і з самого початку, особливо якщо жертва брехні надто недовірлива або ж брехун не дуже впевнений у своїх здібностях.

Брехня, в свою чергу, передбачає два види покарання: власне за брехню, якщо вона виявиться, і за проступок, що змусив брехати. І якщо брехуніві загрожують обидва види покарання, страх викриття буде сильнішим. Іноді покарання за брехню буває набагато суворішим, аніж за негідний вчинок. Батько з п'єси «Хлопчик Вінслоу» дав зрозуміти синові, що за брехню покарає його набагато сильніше. І якщо дослідник брехні зможе переконати підозрюваного в тому, що покарання за брехню буде набагато суворішим, аніж покарання за сам злочин, це може запобігти брехні.

Батьки мають знати, що суворість їхнього покарання — це один з найважливіших факторів, що визначають, будуть їхні діти зізнаватися чи ні. Доречний приклад можна знайти в романі Мейсона Лока Вемза «Життя і незабутні вчинки Джорджа Вашингтона». В одному з епізодів батько звертається до юного Джорджа: «Багато батьків самі змушують своїх дітей до цієї мерзенної практики [брехні] жорстокими побоями за будь-який дрібний проступок. Це означає, що наступного разу маленька налякана істота неодмінно

почне *брехати*! І тільки для того, щоб уникнути палиці. Що ж до тебе, Джордже, ти знаєш, я *завжди* говорив і зараз повторю: щораз, коли ненавмисне ти зробиш що-небудь не так, що, загалом-то, буває досить часто, особливо поки ти тільки маленький хлопчик без *досвіду* або *знань*, не треба нічого придумувати, щоб приховати свою провину, треба просто бути *маленьким чоловіком*, *сміливо* прийти до мене і в усьому зізнатися. І тоді замість того, щоб покарати тебе, Джордже, я буду ще більше поважати і любити тебе за це, мій дорогий». Наведений далі епізод з вишневим деревом доводить, що Джордж повірив батькові.

Брешучи, можна втратити набагато більше, ніж у разі щирого зізнання, і це справедливо не тільки у стосунках між батьками та дітьми. Наприклад, чоловік може попередити свою дружину про те, що подружня зрада буде дуже болісною для нього, але він пробачить їй зраду, якщо тільки вона не брехатиме. Для нього втрата довіри є набагато страшнішою, ніж втрата ілюзій з приводу вірності дружини. Хоча насправді це не завжди так, і його дружина може думати про це інакше. Зізнання в зраді може бути витлумачено і як жорстокість; винний чоловік може вважати, що набагато делікатніше не говорити про свої необачні вчинки. Чоловіки й дружини в цьому часто не згодні одне з одним, адже почуття дуже сильно впливають на перебіг спільного життя. Взаємовідносини після зради можуть вельми відрізнятися від тих, що були, поки про зраду не стало відомо.

Однак навіть якщо винний усвідомлює, що за брехню буде покараний набагато суворіше, ніж у разі зізнання, брехня може залишатися дуже спокусливою, оскільки зізнання несе із собою негайні і певні втрати, тимчасом як брехня іноді допомагає уникнути будь-яких втрат взагалі. І перспектива уникнути негайного покарання може виявитися настільки привабливою, що брехун недооцінюватиме можливі наслідки. Усвідомлення того, що визнання провини було б найкращим виходом зі складного становища, зазвичай приходить занадто пізно, коли брехня триває так довго і обростає такими подробицями, що зізнання навряд чи вже може сприяти відчутному зменшенню покарання.

Іноді важко визначити доцільність зізнання або брехні, оскільки вони мають непевне відносне значення. Існують вчинки, які самі по собі настільки негідні, що зізнання нітрохи не полегшить покарання. Таке буває, наприклад, коли приховують розбещення дітей, інцест, вбивство, зраду чи тероризм. Якщо щире каяття

інколи може виправдати ловеласа, то тим, хто зізнається в наведених вище злочинах, прощення немає (хоча щиросерде зізнання і може дещо пом'якшити покарання). І в разі розкриття таких злочинів навряд чи хтось буде засуджувати злочинця за те, що той не відкрився сам. Причому опинитися в ситуації, коли брехня краща від зізнання, можуть не тільки свідомо огидні й жорстокі люди. Євреї, що приховує свою національність під час окупації нацистами, або шпигун під час війни нічого не набувають від свого зізнання і нічого не втрачають від брехні. Однак навіть коли немає ніякого шансу зменшити покарання, брехун може зізнатися, аби не обтяжувати свою брехню новою брехнею, або для того, щоб позбутися сильного страху викриття чи докорів сумління.

Ще один аспект впливу ставки на страх викриття полягає в тому, що набуває і що втрачає жертва брехні, а не сам брехун. Зазвичай брехун отримує винагороду за рахунок жертви. Розтратник здобуває те, що втрачає роботодавець. Однак набутки і втрати не завжди є рівноцінними. Комісійні продавця від продажу неякісного товару можуть бути набагато меншими, ніж втрати, яких зазнав довірливий покупець. Крім того, участь брехуна і жертви брехні може відрізнитися не тільки кількісно, але і якісно. Ловелас знаходить лише чергову пригоду, тимчасом як рогоносець втрачає самоповагу. І рівень страху викриття дуже залежить від такого розходження в ставках брехуна і жертви. Що, в свою чергу, залежить ще й від того, чи усвідомлює це розходження сам брехун.

Брехун не завжди в змозі вірно оцінити становище своєї жертви. Він зацікавлений лише в тому, щоб йому повірили. До того ж брехуну зручніше думати, що жертві брехня необхідна настільки ж або навіть більше, ніж йому. Таке дійсно трапляється. Не всяка неправда шкідлива, адже брехня буває альтруїстичною: «Блідого, кволого одинадцятирічного хлопчика, пораненого, але живого, було витягнуто вчора з-під уламків невеликого літака, який розбився в неділю в горах Йосемітського національного парку. Хлопчик пробув на місці аварії на висоті 11 000 футів кілька діб, він лежав, загорнутий у спальний мішок на задньому сидінні завалених снігом уламків серед бурхливої заметілі. «Де мої мама і тато? — було перше запитання приголомшеного п'ятикласника. — З ними все гаразд?» Рятувальники не сказали хлопчикові, що його вітчима й матір знайшли вже мертвими у розбитій вщент кабіні». (San Francisco Chronicle, January 9, 1982, p. 1.)

Мало хто буде заперечувати, що це була брехня з альтруїстичних міркувань, так звана брехня для порятунку, яка не передбачає

ніякої вигоди для рятувальників. Однак благородство брехні зовсім не означає, що брехун не буде відчувати сильного страху викриття. Якщо ставка висока, існує ймовірність дуже сильного страху викриття, і тут вже неважливо, хто від цього виграє більше. Рятувальників непокоїло, чи витримає хлопчик таке потрясіння, отож вони мали подбати про те, щоб їхня брехня виглядала якомога правдоподібніше.

На підставі викладених вище фактів можна зробити висновок, що страх викриття є найбільшим у випадках, коли:

- жертва має репутацію людини, яку складно обдурити;
- жертва починає щось підозрювати;
- брехун має обмежений досвід брехні;
- брехун схильний до страху викриття;
- ставки дуже високі;
- ставками є одночасно нагорода і покарання, або, якщо має місце тільки щось одне з них, ставкою є уникнення покарання;
- покарання за брехню чи за скоєний вчинок настільки велике, що немає сенсу говорити правду;
- брехня не передбачає жодних вигод для жертви брехні.

Докори сумління

Вони мають безпосереднє відношення лише до почуттів брехуна, а не до юридичного визначення його провини або невинності. Крім того, докори сумління необхідно відрізняти від почуття провини, зважаючи на зміст брехні. Припустимо, Ронні в п'єсі «Хлопчик Вінслоу» справді вкрав поштовий переказ. Він би почувався винуватим за крадіжку, картаючи себе за те, що накоїв. А якби Ронні приховав свою крадіжку від батька, він відчував би ще й провину за те, що збрехав, тобто мучився би від докорів сумління. Не обов'язково відчувати себе винуватим з приводу змісту брехні, аби страждати від докорів сумління. Припустимо, Ронні обікрав хлопчика, який завдяки брехні переміг його в шкільному змаганні. У цьому разі він, швидше за все, не відчував би ніякої провини за свою крадіжку у такого підлого однокашника; він міг вважати це заслуженою помстою. Але водночас він міг би відчувати провину за те, що обдурив вчителя або батька. Мері, пацієнтка психіатричної клініки, не відчувала себе винуватою щодо своїх планів самогубства, але почувалася винною в тому, що обдурила лікаря.

Як і страх викриття, докори сумління можуть бути різної інтенсивності. Вони можуть бути досить слабкими або ж, навпаки, настільки сильними, що брехня не вдасться, тому що почуття провини спровокує витік інформації або виявить будь-які інші ознаки брехні. Надмірне почуття провини призводить до болісних переживань, які підривають у страждальця найбільш фундаментальне почуття — почуття власної гідності. Одне лише бажання позбутися таких жорстоких почуттів може підштовхнути до зізнання не зважаючи на подальше покарання. Часом навіть покарання може бути саме тим звільненням від болісного почуття провини.

Наважуючись збрехати вперше, люди часто не уявляють собі, як сильно страждатимуть потім від докорів сумління. Брехунові важко передбачити, як вплине на них щира подяка жертви за уявну допомогу або звинувачення будь-кого іншого за їхню провину. Зазвичай подібні сцени викликають докори сумління, хоча для деякого це всього лише приправа, що робить брехню по-справжньому смачною. (Ми обговоримо цю реакцію, так зване *захоплення від обдурювання*, далі в цьому розділі.) Інша причина, з якої брехуни недооцінюють значення докорів сумління, полягає в тому, що недостатність одноразової брехні стає очевидною тільки згодом, коли виявляється, що тепер брехня має повторюватися знову і знову, обростати все новими і новими подробицями, хоча б для того, щоб не розкрилась початкова брехня.

Тісно пов'язане з докорами сумління і почуття сорому, але між ними існує ключова якісна відмінність. Для докорів сумління не потрібна публіка — людина сама собі суддя. І навпаки, для почуття сорому потрібно несхвалення або осміяння з боку інших. Якщо немає нікого, хто знав би про злочин, то не буде і сорому. А докори сумління все одно можуть виникнути. Звичайно ж, можуть бути присутніми обидва ці почуття. Але ця відмінність між соромом і докорами сумління дуже важлива, оскільки ці дві емоції можуть «розірвати» людину. Бажання полегшити провину спонукає до визнання, а бажання уникнути принизливого почуття сорому перешкоджає цьому.

Припустимо, що Ронні вкрав гроші і тепер почувається винним за те, що накоїв, і до того ж його стали мучити докори сумління, адже він приховав свій злочин. У Ронні могла з'явитися потреба у зізнанні, аби позбутися докорів сумління. І тільки сором перед батьком міг зупинити його. Щоб уникнути цього, батько, як ви пам'ятаєте, обіцяв у разі зізнання не карати сина. Що менше боявся Ронні покарання, то зменшувався його страх викриття, але

батько намагався ще послабити у Ронні почуття сорому. І він спробував зробити це, пообіцявши пробачити хлопчика. Проте він міг би взагалі запобігти появі сорому й домогтися тим самим зізнання, якби використовував методи і прийоми слідчого, який намагається під час допиту вичавити з підозрюваного зізнання у вбивстві. Батько міг би сказати Ронні: «Я цілком в змозі зрозуміти навіть злочинство. Можливо, я і сам вчинив би так само на твоєму місці, адже це величезна спокуса. Кожен робить помилки у своєму житті і часом не відразу розуміє, що був не правий. А сам собі допомогти не завжди можеш». Хоча, звичайно ж, добропорядний англійський батько не в змозі відкрито визнати таке і, на відміну від слідчого, не захоче брехати, аби лишень домогтися зізнання.

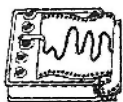
Деякі люди в разі брехні є особливо схильними до почуття сорому і докорів сумління. І в першу чергу ті, хто з дитинства звик вважати брехню одним з найжахливіших гріхів. Ті ж, кого виховували, не засуджуючи саму по собі брехню, а просто вселяючи почуття провини за все, згодом тільки й шукають можливості підсилити це своє почуття провини і безсоромно виставляють його на загальний огляд. На жаль, особи, схильні до такого роду відчуттів, досліджені занадто мало. І дуже мало відомостей про людей, які взагалі не відчують провини за брехню.

Оглядач Джек Андерсон у газетній статті виразив недовіру Мелу Вейнбергу, головному свідку обвинувачення ФБР в Ебскамській справі, й відрекомендував його як безсоромного брехуна. Андерсон описав реакцію Вейнберга на виявлення його дружиною Мері подружньої зради, яку він приховував протягом чотирнадцяти років: «Коли Мел несподівано почув про це, він тільки знизав плечима у відповідь на вимогу Мері порозумітися. «Отже, мене викрито, — сказав він. — Я ж завжди казав тобі, що я найбільший в світі брехун». Потім затишно влаштувався у своєму улюбленому кріслі, замовив трохи китайської їжі і попросив Мері дати йому манікюрний набір». (San Francisco Chronicle, January 21, 1982, p. 1.)

Відсутність почуття провини або сорому вважають ознакою психопатії лише в тому разі, якщо вона поширюється на всі або майже всі сфери життя. (Очевидно, на підставі одного лише газетного звіту такий діагноз ніхто не поставить.) Існують також розбіжності між фахівцями і в тому, наслідком чого є відсутність провини або сорому: наслідком виховання або яких-небудь біологічних факторів. Проте всі фахівці дотримуються єдиної думки в тому, що ані почуття провини, ані страх не змусять психопата припуститися помилки, коли він бреше.

Особливих докорів сумління не буде також, якщо брехун не поділяє суспільних цінностей своєї жертви. Люди відчувають себе менш винними перед тим, хто, на їхню думку, живе не так, як слід було б. Бабій, приховуючи свої зради від фригідної дружини, може зовсім не відчувати за собою ніякої провини. А революціонер чи терорист рідко відчуває докори сумління, брешучи представникам держави. Також і шпигун не буде мучитися докорами сумління через те, що вводить в оману свою жертву. Один колишній агент ЦРУ дотепно зауважив: «Якщо прибрати лушпиння тріскучих фраз, то очевидно, що робота розвідника полягає в зраді довіри». (Hood W. Mole. New York: W.W. Norton & Co., 1982, p. 11.) Коли я консультував представників служби безпеки, які ловлять людей, що скоюють вбивства державних чиновників високого рівня, я не міг орієнтувати їх на те, що звинувачувати брехунів допомагають докори сумління. Наймані вбивці можуть боятися бути спійманими, якщо вони не професіонали, однак навряд чи коли-небудь вони будуть відчувати почуття провини з приводу своєї справи. Професійні злочинці не відчувають за собою жодної провини, оскільки брешуть супротивнику. На цьому заснована їхня робота, і це пояснює, чому дипломати або розвідники не відчувають провини через те, що вводять в оману тих, хто не поділяє їхніх цінностей. У таких ситуаціях брехун вважає, що здійснює добродійний, на його думку, вчинок.

Брехню було *дозволено* у більшості з наведених прикладів, тобто кожен з цих людей діяв у рамках певних соціальних норм, які узаконюють їхню брехню. У таких випадках практично не виникає ніякого почуття провини, оскільки жертва брехні сповідує інші цінності. Але часом брехня буває дозволеною і тим, хто не є супротивником і чиї цінності збігаються з цінностями брехуна. Лікарі можуть не відчувати докорів сумління з приводу того, що обманюють пацієнтів, якщо впевнені, що це робиться на користь останніх. Використання плацебо, тобто таблеток з цукру, які зовні схожі на справжні ліки, — це досить старий і освячений століттями тип медичної брехні. Якщо подібний трюк принесе пацієнтові полегшення або, нарешті, задовольнить його бажання приймати саме такі таблетки (які, якщо їх застосувати насправді, можуть нашкодити), то така брехня, на думку багатьох лікарів, є виправданою. У клятві Гіппократа нічого не говориться про чесність перед пацієнтом, просто передбачається, що лікар повинен робити лише те, що може допомогти хворому.

Приблизно 30–40% пацієнтів отримують полегшення від плацебо, проте деякі медичні працівники та філософи вважають, що використання плацебо підриває довіру, необхідну у взаєминах лікаря і хворого, й інспірує більш небезпечну брехню (Gruson L. *Use of Placebos Being Argued on Ethical Grounds* // New York Times, February 13, 1983, p. 19).

Священик, що приховує від поліції каяття злочинця під час сповіді, навіть у разі явної брехні на пряме запитання поліцейського не мусить відчувати жодних докорів сумління. Його обітниця дозволяє йому таку брехню. Він не отримує з цієї брехні жодної вигоди для себе, це вигідно лише злочинцеві; і злочин може залишитися нерозкритим. Студентки медичного коледжу, приховуючи свої справжні почуття, не відчували жодних докорів сумління. Брехню було дозволено — їм пояснили, що медсестра повинна вміти приховувати свої почуття під час роботи заради полегшення страждань пацієнта.

Але найчастіше брехуни можуть не усвідомлювати або ж не визнавати, що брехня, яка на перший погляд видається брехнею для спасіння, вигідна їм самим. Наприклад, один старший віцепрезидент національної страхової компанії вважає, що правда може виявитися жорстокою, якщо страждає самолюбство іншої людини: «Часом не так-то просто кинути якомусь хлопцеві в обличчя: «Ні, ти ніколи не будеш керівником» (Horowitz B., *When Should An Executive Lie?* // Industry Week, November 16, 1981, p. 81). В даному разі почуття хлопця і віцепрезидента не постраждають. Адже насправді важко сказати таке цьому хлопцю прямо в очі — з його боку можливий протест, особливо якщо він вважатиме, що це лише особиста думка віцепрезидента. У цьому випадку брехня шадить обох. Але деякі можуть зауважити, що цьому хлопцеві брехня шкодить, оскільки позбавляє його цінної інформації, хоча і неприємної, але необхідної для того, щоб поліпшити свої ділові якості або ж переорієнтуватися і пошукати якусь іншу роботу. Так само можна погодитися і з тією думкою, що лікар, який дає плацебо, хоча і є альтруїстом, теж отримує вигоду з брехні — він позбавлений можливого розчарування пацієнта в тому, що немає ліків від його хвороби, або гніву, якщо пацієнт дізнається, що доктор дає плацебо, ймовірно, вважаючи пацієнта просто іпохондриком, а не хворим. Крім того, залишається відкритим питання, чи дійсно брехня є корисною для пацієнта або ж вона все-таки шкодить йому.

Проте є безперечні приклади брехунів-альтруїстів: священник, що приховує сповідь злочинця, рятувальники, які не сказали пораненому хлопчику, що його батьки загинули під уламками літака. У цих випадках брехун не отримує для себе ніякої вигоди. А якщо брехун не бачить у своїй брехні ніякої вигоди для себе, він, швидше за все, не буде відчувати і докорів сумління.

Коли брехню дозволено, то навіть егоїстична брехня може не викликати докорів сумління. Гравців у покер не мучить совість за те, що вони блефують. Це також стосується торгів, де б вони не проходили: на східному базарі, на Волл-Стріт або в найближчому офісі агенції нерухомості. В одній статті, присвяченій брехні, говориться: «Можливо, найпопулярнішою формулою брехні є фраза: *це моя остаточна пропозиція*. Такі мовні звороти не тільки прийнятні в світі бізнесу, на них очікують... Під час публічних торгів ніхто не припускає, що всі карти будуть викладені на стіл з самого початку (Horowitz B., *When Should An Executive Lie?* // *Industry Week*, November 16, 1981, p. 83). Домовласник, який оцінює вартість свого будинку дорожче, ніж вона є насправді, не буде відчувати за собою ніякої провини, якщо отримає затребувану ціну. Його брехню дозволено, адже учасники очікують один від одного саме дезінформації, а не правди; тому в торгах і в покері немає брехні. Сама природа цих ситуацій припускає, що жоден з учасників не буде правдивим. Тільки дурні показують свої карти і називають мінімальну ціну.

Докори сумління найбільш вірогідні тоді, коли брехню *не* дозволено. І найсильніше совість мучить брехуна, якщо було досягнуто попередньої домовленості не брехати одне одному: жертва довіряється брехунові, не припускаючи, що її ошукають. У таких *опортуністичних* видах брехні докори сумління посилюються, якщо жертва страждає принаймні настільки ж, наскільки виграє брехун. Підліток, який приховує від батьків, що курить марихуану, може не відчувати за собою жодної провини, якщо вбачає у своїх батьках тільки дурнів, які бубонять про шкоду наркотиків, адже йому чудово відомо з власного досвіду, що вони неправі. Якщо він до того ж вважає їх лицемірами, які вживають сильні алкогольні напої, а йому не дозволяють побавитися навіть легкими наркотиками, то ймовірність, що його буде сильно мучити совість, невелика. Однак, хоча підліток і не згоден зі своїми батьками з приводу марихуани, якщо він дійсно прив'язаний до них і турбується про рідних, то в разі викриття брехні він може відчути сором. Для виникнення сорому потрібна все ж наявність поваги до тих, хто не

схвалює негідні вчинки, інакше таке несхвалення викликає лише гнів або презирство, а не сором.

Брехуни набагато менше відчують докори сумління, якщо об'єкти їхньої брехні безособові або анонімні. Покупець, приховуючи від контролера на виході, що заплатив за свою покупку менше, ніж вона вартує, відчуває себе менш винним, якщо бачить цього контролера вперше. Якщо ж цей контролер є власником магазину або членом його сім'ї (наприклад, маленький родинний магазинчик), то, брешучи йому, покупець буде відчувати себе більш винним, ніж якби це відбувалося в якомусь із супермаркетів. Коли жертва брехні анонімна, набагато легше потурати всіляким фантазіям, що зменшують власну провину, наприклад, уявляти, що їй це зовсім не зашкодить і, можливо, ніхто навіть нічого і не виявить; або більше того — що вона сама цього заслужила або сама хоче бути обдуреною. (Цю ідею висунули Роберт Волк і Артур Хенлі в книзі «Право на брехню» (Robert L. Walk, Arthur A. Lenley, *The Right to Lie*. New York: Peter H. Wyden, Inc., 1970).)

Взаємозалежність докорів сумління і страху викриття неоднозначна. Боязнь викриття буває сильною навіть за дуже слабких докорів совісті. Коли брехню дозволено, докори сумління зазвичай слабкі, проте дозвіл на брехню підвищує ставки і, відповідно, страх викриття. У нашому експерименті з медсестрами дозвіл на брехню мав для них велике значення, і вони відчували сильний страх викриття при слабких докорах совісті. Підприємець, який бреше своєму працівникові, приховуючи від нього підозри з метою один раз схопити його за руку, швидше за все, також буде відчувати сильний страх викриття і вельми слабкі докори сумління.

Ті ж самі фактори, які посилюють докори сумління, можуть зменшувати страх викриття. Брехун може відчувати себе винуватим, вводячи в оману довірливу жертву, але у нього не буде особливих підстав боятися, що його викриють, оскільки сама жертва навіть не припускає думки про це. Звичайно, можна страждати від докорів сумління і водночас дуже боятися бути спійманим, або ж майже не відчувати ні того ні іншого. Це залежить від конкретної ситуації, а також від особистості брехуна і жертви брехні.

Деякі люди буквально насолоджуються докорами сумління. Часом вони навіть спеціально брешуть для того, щоб таким чином помучитися. Більшість же, навпаки, знаходять ці відчуття настільки неприємними, що раді будь-якій нагоді їх позбавитися. Існує безліч шляхів для виправдання брехні. Брехню можна вважати

помстою за несправедливість. Або ж можна цілком щиро думати, що жертва брехні є негідником, а негідник не вартий чесності. «Бос справжній скупердяй — він жодного разу не винагородив мене за все те, що я для нього зробив, тому я і прихопив дещо з його кишені». Крім того, якщо жертва брехні виявилася занадто довірливою, брехун може вважати, що вона сама в усьому винна.

Два інших виправдання, що ослаблюють докори сумління, було згадано раніше. Одне з них — це благородна мета чи так звана виробнича необхідність. Згадаймо Ніксона, який пояснював свою брехню необхідністю зберегти посаду. Інше виправдання — це своєрідне бажання захистити жертву брехні від неприємностей. Іноді брехун може перетнути межу — він думатиме, ніби жертва сама хоче бути обдуреною. Якщо жертва знає про брехню, сприяє їй і прикидається, що нічого не підозрює, то ніякої брехні немає і брехун вільний від будь-якої відповідальності. Щира згода жертви з брехнею, незважаючи на явну невідповідність фактів і поведінки брехуна, допомагає брехуну. Бо той, хто не хоче бути обдуреним, обов'язково що-небудь запідозрить і спробує розкрити брехню.

Цікавий приклад можливої згоди жертви з брехнею міститься у наведеній вище історії про Роберта Лейсі (див. розділ 2). Цю історію я запозичив з книги Роберта Дейлі «Принц Міста. Правдива історія про поліцейського, який занадто багато знав», за мотивами якої було знято фільм. Автор претендує на правдивий опис того, як Лейсі допоміг федеральному прокурору добути докази корупції серед поліцейських і адвокатів. Коли Лейсі завербувався на цю роботу, його запитали, чи робив він будь-які злочини. Він зізнався у трьох. Ті ж, кого він пізніше викрив, запевняли, що Лейсі скоїв набагато більше злочинів, а оскільки він брехав про власні злочини в минулому, то йому, мовляв, не слід довіряти і в свідченнях проти них. Однак ці голослівні заяви нічим не підтверджувалися, і багато людей було засуджено на підставі показань Лейсі. Алан Дершовіц, адвокат, який захищав одного з засуджених на підставі показань Лейсі, описав свою розмову з ним після суду, в якій Лейсі зізнався, що і справді скоїв набагато більшу кількість злочинів.

«Я [Дершовіц] сказав йому [Лейсі], що важко повірити, ніби Шоу [федеральний прокурор] не знав про інші злочини Лейсі до суду над Роснером [підзахисним Дершовіца]. «Звичайно ж, він і не сумнівався в тому, що я скоїв набагато більше злочинів, — сказав Лейсі. — Він знав це. Майк [Шоу] не дурень».

— То як же він міг сидіти тут і спокійно дивитися на те, як ти, будучи свідком, брешеш!? — запитав я.

— Але ж він не був абсолютно впевнений в тому, що я брешу, — відповів Лейсі. — Він, звичайно, підозрював це і, ймовірно, вірив у це, але я попросив його не тиснути на мене, і він послухався. Я сказав йому: «три злочини», — Лейсі показав мені три пальці і широко посміхнувся, — тож прокурор із цим погодився. Обвинувачі завжди підкуповують лжесвідків, Алан. Ти ж знаєш». (Alan Dershowitz, *The Best Defense*. New York: Random House, 1982, p. 370.)

Незабаром Дершовіц дізнався, що і це зізнання Лейсі також виявилось брехнею. Судовий виконавець, який був присутній при першій зустрічі Лейсі з федеральним прокурором, сказав Дершовіцу, що Лейсі відразу ж зізнався більш ніж у трьох злочинах. Але федеральний прокурор підтримав Лейсі в його замовчуванні повної правди, щоб зберегти довіру до нього як до свідка — присяжні можуть повірити поліцейському, який вчинив три злочини, але не тому, хто здійснив їх цілу купу. Після суду, коли стало широко відомо, що Лейсі вчинив більше злочинів, Лейсі брехав Дершовіцу і тоді, коли говорив, що прокурор був тільки добровільною жертвою, тим самим приховуючи, що вони змовилися. Крім того, обережний Лейсі таємно зробив і зберіг магнітофонний запис свого зізнання прокурору, завдяки чому міг бути впевнений, що прокурор буде завжди залишатися до нього лояльним, захищаючи його від будь-яких судових переслідувань.

Тепер немає значення, що є правдою, а що брехнею у всій цій історії, але сама розмова Лейсі з Аланом Дершовіцом є блискучим прикладом того, як добровільна жертва, для якої брехня є вигідною, може полегшити брехунові домогтися свого. Однак жертви брехні можуть об'єднуватися з шахраями і за більш гідних причин. Часто людина добровільно стає жертвою брехні через ввічливість. Наприклад, коли господиня проводить гостя, який вирішив піти занадто рано, не розпитуючи його про причини. Важливий аспект: для дотримання пристойності і поваги до почуттів господині досить навести який-небудь більш-менш правдоподібний привід. Оскільки у таких випадках жертва не тільки добровільно піддається брехні, вона навіть вітає подібну брехню, то я не включаю її у своє визначення брехні.

Любовний зв'язок — це інший приклад такого роду брехні, в якій обидві сторони, об'єднавшись, підтримують спільну брехню. В сонеті 138 Шекспір писав:

Клянеться мила в правді без упину,
 Я бачу — то брехня, та вірю їй,
 Коли мене приймає за хлопчину,
 Ненавченого в школі життєвій.

Так, юнаком вона мене малює,
 Хоч знає, що пройшла моя весна.
 Я ж вірю їй, хоч знаю, вірю всує —
 Тут з двох сторін панує лож одна.

Моя кохана побрехати рада,
 Я рад: за юного беруть мене!
 О, то закоханих найбільша вада —
 Довір'я неправдиве й показне.

Ми дурим одне одного навзаєм
 І наші вади брехнями влещаем.

(Переклад Д. Павличка)

Звичайно ж, не всі любовні компліменти настільки добросердні, і не всі жертви такої брехні хочуть бути обдуреними. Про зацікавленість у брехні самої жертви жодним чином не можна судити за свідченням брехуна. Брехуну будь-що важливо декларувати добровільність жертви, оскільки це зменшує відчуття провини. Адже якщо жертва хоча б щось запідозрила, вона вже наполовину зірвалася з гачка.

Випадкові жертви, щоб уникнути розплати за розкриття брехні, з часом можуть стати і добровільними. Уявіть собі становище урядового чиновника, який раптом запідозрив, що коханка, якій він так довіряв і стільки розповідав про свою роботу, була шпигункою. Агенту з підбору персоналу інколи краще стати добровільною жертвою брехні у підробленій анкеті кандидата на посаду, якщо брехуна взято на роботу, ніж зізнатися у своєму помилковому рішенні. Роберта Вольштеттер наводить безліч прикладів того, як національні лідери ставали добровільними жертвами брехні з боку противників і випадок з Чемберленом не є винятком. «У всіх цих прикладах брехні, які тривали довгі роки, в ігноруванні дедалі вагоміших і явно суперечливих одне одному свідоцтв, дуже важливу роль відіграє дбайливо плекана надія на сумлінність потенційного противника і на ті загальні інтереси, які нібито наявні в обох сторін. ... Противнику залишається лише злегка підштовхувати жертву, яка воліє відмахуватися від тих дій, які можуть бути розцінені як обридливі». (Roberta Wohlstetter, *Slow Pearl Harbours and the Pleasures of*

Deception // Intelligence Policy and National Security. Ed. Pfaltzgraff R.L., Uri Ra'anani & Milberg W. Hamden, Conn.: Archon Press, 1981.)

Підсумовуючи все вищевикладене, можна стверджувати, що докори сумління посилюються в тих випадках, коли:

- жертву обманюють проти її волі;
- брехня дуже егоїстична; жертва не дістає ніякої вигоди з брехні, а втрачає стільки ж або навіть більше, ніж брехун набуває;
- брехня не є дозволеною, а ситуація передбачає чесність;
- брехун давно не практикувався в брехні;
- брехун і жертва дотримуються одних і тих же суспільних цінностей;
- брехун особисто знайомий з жертвою;
- жертву важко звинуватити в негативних якостях або зайвій довірливості;
- у жертви є причина припускати брехню чи, навпаки, брехун сам не хотів би обманювати.

Захоплення від обдурювання

Дотепер ми обговорювали тільки негативні почуття брехуна: страх викриття і докори сумління. Але брехня може викликати також і позитивні емоції. Брехня може вважатися досягненням, що вже саме по собі завжди приємно. Брехун може відчувати радісне збудження або від виклику, або безпосередньо в процесі брехні, коли успіху ще не досягнуто. У разі ж успіху може виникнути задоволення від полегшення, гордість за досягнуте чи почуття самовдоволеної зневаги до жертви. Захоплення від обдурювання стосується як усіх відразу, так і кожного з цих почуттів окремо, і якщо брехун не надто прагне приховати їх, вони теж можуть викрити брехню. Невинним прикладом захоплення від обдурювання є випадок, коли дитина дурить довірливого приятеля. Брехун змушений приховувати своє захоплення, навіть якщо його витівка скоріш адресована тим, хто з не меншим захопленням спостерігає, як дурять наївного хлопчика.

Захоплення від обдурювання також може мати різну інтенсивність. Воно може бути геть відсутнім; бути незначним в порівнянні з острахом викриття; або ж настільки сильним, що вплине на певні поведінкові ознаки. Люди можуть визнавати свою брехню, бажаючи поділитися своїм захопленням з іншими. Відомо, що

злочинці розповідають про свої злочини друзям, незнайомим і навіть поліцейським, сподіваючись на визнання та високу оцінку своїх здібностей, завдяки яким вони так вправно дурили інших людей.

Подібно до альпінізму або гри в шахи, брехня може принести задоволення, тільки якщо є певний ризик. Під час мого навчання в коледжі Чиказького університету на початку 1950-х років було модно красти книги з університетського книжкового магазину. Це було справжнім обрядом посвячення для новачків. Зазвичай крадіжка обмежувалася лише кількома книжками і здійснювалася майже публічно. Докори сумління при цьому були дуже незначні. Студенти вважали, що університетський книжковий магазин не повинен бути комерційним підприємством, а оскільки той продовжував працювати заради прибутку, то і заслуговував такого ставлення. Прилеглі приватні книжкові магазини ніхто не чіпав. Боязнь викриття була також невелика, оскільки жодних заходів, що запобігали б крадіжкам, у книжковій крамниці не робилося. За весь час мого навчання було спіймано тільки одну людину, яку було викрито саме завдяки неймовірному захопленню від обдурювання. Бернарда не влаштувала звичайна крадіжка. Він вирішив підвищити ставку, щоб продемонструвати свою зневагу до магазину і викликати захоплення приятелів. Він став красти великі художні альбоми, які дуже важко сховати. Після того як це йому вже набридло, він пішов ще далі і став тягти відразу по три або чотири альбоми. Однак і цього виявилось замало. Він почав дражнити продавців. Він зупинявся поруч з касиром, тримаючи свою здобич під пахвою і не докладаючи жодних зусиль, щоб приховати її. Він провокував службовців. Захоплення від обдурювання спонукало його спокушати долю все більше і більше. Зрештою явні поведінкові ознаки захоплення від обдурювання викрили його. У його спальні виявили майже півсотні викрадених книг. Згодом Бернард став мільйонером, займаючись вельми респектабельним бізнесом.

Захоплення від обдурювання може зростати і з інших причин. Наприклад, Бернарда дуже п'янила потреба обдурити того, хто має репутацію дуже обачливої та недовірливої людини. Вельми сприяє захопленню від обдурювання присутність людей, що передчувають тріумф брехуна. До речі, увага проникливої і розумної публіки може викликати у брехуна таке захоплення, що приховати обман буде дуже важко і вся афера провалиться. Досвідчений гравець у покер тримає під контролем будь-який прояв своїх почуттів, зокрема

і захоплення від обдурювання. Якщо у нього на руках сильна карта, своєю поведінкою він мусить переконати всіх, що його карти не дуже гарні, щоб інші гравці підняли ставки і залишилися в грі. Навіть якщо сторонні глядачі бачать, що він робить, він повинен стримувати будь-які прояви свого захоплення. А для цього краще не зустрічатися з цими мимовільними свідками очима.

Деякі люди можуть бути більш схильними до захоплення від обдурювання, ніж інші. На цю тему ще не проводилося жодних досліджень, проте зазвичай найбільше у захваті від обдурювання хвалькуваті особистості.

Під час брехні людина може відчувати захоплення від обдурювання, докори сумління, страх викриття (або одночасно, або по чергово). Розглянемо покер. Коли гравець блефує і претендує на те, щоб усі інші скинули карти, його може опанувати страх викриття, особливо якщо ставки дуже високі. Якщо ж він бачить, що партнери один за одним здаються, він може відчувати захоплення від обдурювання. Але оскільки брехню дозволено, у нього не буде жодних докорів сумління, якщо, звичайно, він не шахрай. Розтратник може відчути всі три емоції одразу: захоплення з приводу того, як він пошив у дурні співробітників і господаря; побоювання через те, що його можуть будь-якої миті зловити, і, можливо, докори сумління через те, що порушив закон і не виправдав наданої йому довіри.

Отже, підсумовуючи наведені вище відомості, можна зробити висновки, що захоплення від обдурювання зростає, коли:

- жертва поводиться зухвало, маючи репутацію людини, яку важко обдурити;
- сама брехня є викликом, оскільки щось треба приховати, або через природу самого предмета містифікації;
- за брехуном спостерігають розумні глядачі й поціновувачі майстерності брехуна.

Докори сумління, страх викриття, захоплення від обдурювання можуть проявитися в міміці, голосі чи рухах тіла, навіть коли брехун намагається приховати їх. Якщо їх все ж таки вдається приховати, то внутрішня боротьба, зумовлена неприродними діями, може також видати поведінкові ознаки брехні. У наступних двох розділах ми розглянемо способи визначення брехні за словами, голосом, рухами тіла і мімікою.

ВИКРИТТЯ БРЕХНІ ЗА СЛОВАМИ, ГОЛОСОМ І РУХАМИ ТІЛА

— А звідки вам відомо, що я збрехав?
— Брехню, дорогий мій хлопчику, видно відразу, тому що вона буває
двох видів. Буває з короткими ногами, а буває з довгим носом.
Твоя, схоже, належить до довгоносої.
Карло Коллоді, «Пінооккіо», 1892

Люди брехали б менше, якби вірили, що існують вірні ознаки брехні. Але *ознак брехні, як таких, не існує* — немає жодного жесту, виразу обличчя або невимушеного скорочення м'язів, які самі собою означали б, що людина бреше. Існують тільки ознаки того, що слова невдало підібрано або емоції не відповідають їм. Саме ці ознаки дають витік інформації. Дослідник, який намагається викрити брехню, має знати, яким чином емоції впливають на мову, голос, тіло й обличчя, як можуть виявлятися почуття, які брехун намагається приховати, і що саме видає фальшивість спостережуваних емоцій. Для викриття брехні також необхідно знати про те, що може виказати намагання брехуна приховати свою брехню у розвитку.

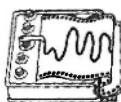
Виявити брехню не так вже й просто. Одна з проблем — це *злива інформації*, тобто необхідність розглядати занадто багато даних одразу. Слова, паузи, тембр голосу, вираз обличчя, рухи голови, жести, поза, дихання, піт, рум'янець або блідість — усі ці джерела можуть передавати інформацію по черзі або з накладенням, однаково претендуючи на увагу дослідника. На щастя, досліднику не потрібно приділяти однаково пильну увагу до всього, що він чує і бачить. Не на всяке джерело інформації можна покластися однаковою мірою. Деякі з них видають більше, ніж інші. Досить дивно, але більшість людей насамперед звертають увагу на найменш достовірні джерела — слова і вирази обличчя — і таким чином легко помиляються.

Брехуни зазвичай відстежують, контролюють і приховують не всі аспекти своєї поведінки. Швидше за все, вони не змогли б цього зробити, навіть якщо б дуже хотіли. Малоймовірно, щоб хтось міг контролювати все, що може видати його: від кінчиків пальців до

маківки. Тому брехуни приховують і фальсифікують тільки те, за чим, на їхню думку, інші будуть спостерігати найпильніше. Брехуни схильні вкрай ретельно добирати слова. Із віком людина дізнається, що більшість людей прислухаються саме до слів. Вочевидь, словам приділяють таку увагу тому, що це найуживаніший і найважливіший спосіб спілкування. Словами можна передати набагато більше інформації і зробити це вдається набагато швидше, ніж мімікою, голосом або тілом. Коли брехуни хочуть щось приховати, вони ретельно обмірковують свої слова не тільки тому, що їм відомо, яку увагу приділяють інші люди цьому джерелу інформації, але й тому, що за слова швидше доведеться відповідати, ніж за тон, вираз обличчя або рухи тіла. Брехун завжди може заперечити, що він мав сердитий вираз обличчя або грубий тон. Він легко може стати в позу вимушеного захисту: «У мене абсолютно нормальний голос. Тобі почулося». Набагато важче заперечувати гнівні слова. Кинуті слова легко повторити, і від них непросто відректися.

Інша причина, через яку за словами так ретельно стежать і так часто намагаються їх скорегувати, полягає в тому, що це найлегший спосіб обдурити. Промову можна заздалегідь підготувати і навіть записати. Ретельно підібрати й опрацювати всі вирази обличчя, жести та інтонацію може тільки професійний актор. А вивчити напам'ять і прорепетирувати слова може будь-яка людина. Крім того, брехун в процесі мовлення має постійний зворотний зв'язок: він чує себе і, таким чином, завжди в змозі підібрати відповідну манеру викладу. Спостерігати ж за виразами свого обличчя, пластикою й інтонаціями набагато складніше.

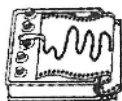
Не меншу увагу, ніж словам, приділяють виразу обличчя. Часто можна почути від співрозмовника такі репліки: «А що це у тебе з обличчям?», «Ти б хоч посміхнувся», «Чого ти на мене так дивишся?» Виразу обличчя приділяють дуже пильну увагу, адже воно відображає і символізує людське «Я». Саме завдяки обличчю ми відрізняємо одну людину від іншої. Обличчя — це свого роду ікони, зображення яких вішають на стіни, розмішують на письмових столах або носять в гаманцях і сумочках.

У статті «Мімічні ознаки: факти, фантазії та можливості» (*Facial Signs: Facts, Fantasies and Possibilities* / / Sight, Sound and Sense. Ed. Sebeok TA Bloomington: Indiana University Press, 1978) я описав 18 різних видів інформації, що можуть передаватися обличчям; один з них — «ознака унікальності особистості» (mark of unique individual identity).

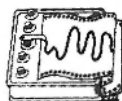
Згідно з результатами досліджень, окрема ділянка мозку призначена саме для розпізнавання обличчя. (Sergeant J., Bindra D., *Differential Hemispheric Processing of Faces: Methodological Considerations and Reinterpretation* // *Psychological Bulletin* 89 (1981), p. 554.)

Є безліч інших причин, через які люди приділяють обличчю стільки уваги. Обличчя насамперед відображає емоції. Разом з голосом воно може інформувати слухача про почуття промовця, але не завжди ця інформація буде точною, тому що обличчя може вводити в оману. Якщо гомін заважає слухати оратора, то слухач, який стежить за його губами, може здогадатися, про що говорять. Спостереження за мімікою співрозмовника також дозволяє оцінити його поведінку, що є необхідним для продовження розмови. Оратор завжди цікавиться тим, чи слухають його. Вважають, що людина, яка дивиться в очі співрозмовнику, слухає його, але це ненадійна ознака. Ввічливий слухач може дивитися оратору прямо в обличчя, а подумки знаходитися далеко від співрозмовника. Слухачі також можуть кивати або підтакувати, але загалом такі реакції можна вдало імітувати.

Більшість ораторів слідкують за реакцією співрозмовника і, за її відсутності, намагаються швидко запитати: «Ти слухаєш?» Лише недосвідчені промовці продовжують говорити незважаючи на те, слухають їх чи ні.

Отже, слухач щедро приділяє увагу словам та обличчю співрозмовника, однак пластика і голос майже позбавлені уваги. Втім, втрати інформації при цьому невеликі, адже зазвичай тіло повідомляє набагато менше, ніж обличчя, а голос — набагато менше, ніж слова. Жести можуть нести достатньо змістовну інформацію (як, наприклад, у мові глухонімих), але стримані північні європейці та американці північноєвропейського походження не часто використовують їх, хіба що їм заборонять розмовляти.

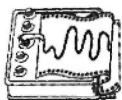

Наприклад, робітники лісопильні, яким необхідно якимось спілкуватися, незважаючи на шум, використовують налагоджену систему жестів. Так само роблять пілоти і персонал аеропорту.

Голос, як і обличчя, може демонструвати ступінь емоційності, але поки що не відомо, чи дає голос стільки ж інформації про характер випробовуваних емоцій, скільки міміка.

Брехун зазвичай стежить за своїми словами і мімікою і намагається їх контролювати, оскільки йому відомо, що оточуючі звертають

на них набагато більше уваги, ніж на голос і рухи тіла. До того ж слова контролювати легше, ніж обличчя. І спотворити істину за допомогою слів легше, ніж за допомогою міміки, тому що, як уже зазначалося, промову можна вивчити. Приховати істину теж легше за допомогою слів. Люди намагаються відкидати все, що може їх видати, а за словами простежити легше, ніж за обличчям. Легко контролювати те, що говориш, і набагато важче слідкувати за виразом обличчя. Ясність зворотного зв'язку, коли людина чує свої слова безпосередньо в момент їх виголошення, можна порівняти хіба що з дзеркалом. Хоча напруження лицьових м'язів і супроводжується деякими відчуттями, дослідження доводять, що більшість людей майже не використовують інформацію, що надходить від цих відчуттів. Рідко хто, керуючись тільки відчуттями, усвідомлює вираз свого обличчя, за винятком хіба що екстремальних ситуацій.

Нейрофізіологи не можуть пояснити, як саме людина отримує інформацію про зміни виразу свого обличчя і яким чином реєструються ці зміни в м'язах і в шкірі. Психологи теж іще не дійшли згоди щодо того, наскільки добре люди можуть описати вираз на своєму обличчі. Мої дослідження доводять, що людина погано усвідомлює, що виражає її обличчя, і здебільшого взагалі мало звертає уваги на власне лице.

Існує ще одна, більш важлива причина, чому завдяки міміці легше помітити брехню, ніж виявити її за словами. Обличчя безпосередньо пов'язано з ділянками мозку, що відповідають за емоції, а слова — ні. Коли щось викликає емоцію, м'язи обличчя спрацьовують мимоволі. Люди можуть навчитися впливати на ці вирази і більш-менш успішно приховувати їх. Але для цього необхідно докласти зусиль і постійно тренуватись. Первісний вираз обличчя, який з'являється в момент виникнення емоції, не вибирається спеціально. Проте вираз обличчя може бути навмисним і мимовільним, брехливим і правдивим — іноді те й інше одночасно. Ось чому такою складною і чарівною є міміка людини, ось чому вона так часто вводить нас в оману. У наступному розділі я більш детально розгляну нейрофізіологічні основи відмінностей між навмисним і мимовільним виразами обличчя.

Підозрілим людям варто було б звертати більше уваги на голос і тіло. Голос, так само як обличчя, пов'язаний з ділянками мозку, що відповідають за емоції. Дуже важко приховати деякі зміни в голосі, викликані емоціями. Брехунові треба знати, як звучить його мова,

проте дослідити власні звуки голосу важче, ніж прослідкувати за змістом слів. Люди часто дивуються, вперше почувши свій голос у записі, бо чують власний голос частково через кістку і тому в записах він звучить зовсім інакше.

Тіло також є гарним джерелом витоку інформації та інших ознак брехні. На відміну від обличчя або голосу, більшість рухів тіла безпосередньо не пов'язані з ділянками мозку, що відповідають за емоції. Контролювати рухи тіла не так вже й важко. Людина може відчувати, а часто і бачити своє тіло. Приховати рухи набагато легше, ніж нав'язати якими-небудь емоціями вирази обличчя або зміни в голосі. Але більшість людей цього не роблять. Вони звикли думати, що в цьому немає жодної потреби. Мало кого вдавалося викрити на підставі пластики. І оскільки тілу приділяють так мало уваги, воно дає постійний витік інформації. Ми дуже зайняті тим, що дивимося на обличчя і прислуховуємося до слів.

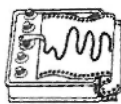
Хоча всім відомо, що слова можуть не відповідати дійсності, мої дослідження показують, що люди зазвичай сприймають інших, виходячи зі слів, і часто потрапляють в халепу. Це не означає, що слова слід ігнорувати. Багато хто здійснює вербальні помилки, які, будучи ознаками брехні, забезпечують витік інформації. І навіть якщо на словах все гладко, брехню часто можна виявити завдяки невідповідності між тим, що говориться, і тим, про що свідчать голос, тіло й обличчя. Але більшість ознак брехні, які можна помітити, звертаючи увагу на голос, обличчя або тіло, ігнорують або неправильно інтерпретують. Я виявив це в результаті ряду експериментів, під час яких просив людей дати оцінку зафіксованої на відеозаписі поведінці інших людей.

Дехто звертав увагу тільки на обличчя, дехто — тільки на тіло, хтось слухав промову, яка була пропущена через спеціальний фільтр, який робив слова невиразними, але залишав незмінною інтонацію, а інша група чула лише звук. Всі бачили або чули одних і тих самих людей — студенток-медсестер, описаних в попередньому розділі, частина яких говорила правду, а частина брехала щодо почуттів, які виникли у них під час перегляду фільму. Згадайте, що студентки, що говорять правду, дивилися приємний фільм і мали вказівки чесно описувати свої почуття. Брехунки дивилися фільм, що містив неприємні медичні сцени з великою кількістю крові, їх завданням було переконати співрозмовника, що вони теж дивляться приємний фільм. Людина, яка брала у студенток інтерв'ю, не знала, який саме фільм дивилися студентки, і вони дуже старалися ввести її в оману, тому

що ставки були високими. Вони вірили, що наш експеримент проводиться з метою перевірки їхньої здатності контролювати свої емоційні реакції в критичних ситуаціях або в операційній кімнаті.

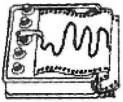
Досліджуючи можливість визначення правди чи неправди у словах студенток, ми не лише намагалися виявити оптимальне джерело інформації про брехню (обличчя, тіло, голос або слова), але також визначити, хто краще виявляє брехню — ті, кого попередили про це, або ті, хто не підозрює про брехню. Ми розділили людей, які повинні були переглянути або прослухати відеозапис, на дві групи. В одній групі ми викликали підозри, розповівши їм дещо про тих, кого вони повинні були оцінювати, в іншій ми намагалися не порушувати відносно студенток ніяких підозр. Тому ми не сказали їм жодного слова про експеримент і навіть не натякали на можливість брехні. Ми лише сказали, що вони побачать або почують людей, які розповідають про фільм. А щоб у них ніяких підозр не виникло, ми поставили перед ними завдання оцінити поведінку дівчат щодо дружелюбності, екстравагантності, здібності переконливо говорити, вміння триматися, врівноваженості та зокрема чесності, вказаної десь далеко в довгому списку якостей.

Незважаючи на те, що деякі студентки виявилися бездарними брехухами і глядачі одразу зауважили це, більшості з дівчат вдалося ввести в оману дослідників-суддів, які нічого не підозрювали. Найгірші результати показали ті, хто стежив тільки за обличчям, або ті, хто чув один лише звукозапис: брехливі студентки здавалися їм чесними. Проте й результати дослідників-суддів, які підозрювали брехню, були не набагато кращими. Їм докладно розповіли про інструкції, отримані студентками, і попередили, що дехто з дівчат, яких їм доведеться оцінювати, бреше, а дехто говорить правду. Їх просили відповісти тільки на одне питання: бреше студентка в даний момент або говорить правду. Проте результати виявилися не кращими, ніж випадковий вибір одного з двох варіантів. Найкраще впоралися ті, хто стежив лише за рухами тіла, але навіть вони дали правильну оцінку лише в 65% випадків, тоді як просте вгадування дає 50%.

Частина цієї роботи була представлена мною, Фрізенном, О'Самліваном і Шерер у статті «Відносна значущість обличчя, тіла і мови і їхній вплив на судження про особистість» (Paul Ekman, Wallace V. Friesen, Maureen O'Sullivan, Klaus Scherer, *Relative Importance of Face, Body and Speech in Judgments of Personality and Affect* // *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 1980, pp. 270–277).

Невелика кількість дослідників-суддів показали дуже хороший результат — 85%. Деякі з них виявилися дуже досвідченими психотерапевтами, відомими своєю високою кваліфікацією. Інші ж були просто надзвичайно уважними представниками інших професій.

Багато психологів намагалися визначити, що ж робить людину здатною грамотно судити про інших. Відчутних результатів, однак, не було. Огляд таких досліджень див.: Maureen O'Sullivan, *Measuring the Ability to Recognize Facial Expressions of Emotion* // *Emotion in the Human Face*. Під ред. P. Ekman. New York: Cambridge University Press, 1982.

Однак подібні результати можна виправити, якщо навчитися розпізнавати ознаки деяких видів брехні. Люди, яким коротенько переказували зміст цього та наступного розділів, діяли набагато успішніше, визначаючи брехню не гірше досвідчених психотерапевтів. Крім того, у дослідника брехні набагато більше шансів виявити брехню, якщо йому намагається збрехати емоційно збуджений і не дуже досвідчений брехун. Основними завданнями дослідника брехні є наступні: якнайбільше викривати брехню, якнайменше сприймати правду за брехню і, найголовніше, чітко розуміти, коли правду і брехню неможливо розрізнити.

Слова

Дивно, проте багато брехунів видають себе власними необережними висловлюваннями. Справа не в тім, що вони не змогли висловити свою думку якимось інакше або намагалися і не змоглися. Ні, вони просто не вважали за потрібне ретельно підібрати слова. Глава фірми з підбору керівного персоналу розповідав про чоловіка, який двічі за рік звертався до них в агентство під двома різними іменами. Коли в нього спитали ім'я, він «спочатку називав себе Леслі Д'Ейнтером, а потім — Лестером Дейнтером, брехав без запинки, потім миттєво пояснив, що змінив ім'я, тому що Леслі занадто схоже на жіноче, а прізвище — для простоти вимови. Але його брехню викрили відгуки від начебто колишніх роботодавців. Він надав керівнику три схвальних рекомендаційних листи, і в усіх трьох було по-різному написано його ім'я». (Bruce Horowitz, *When Should An Executive Lie?* // *Industry Week*, November 16, 1981, p. 83.)

Навіть обережного брехуна може підвести те, що Зигмунд Фрейд визначив як обмовка. У «Психопатології повсякденного життя» Фрейд продемонстрував, що помилкові дії у повсякденному житті,

наприклад, обмовки, раптова забудькуватість, помилки при читанні і на письмі, зовсім не випадкові і свідчать про внутрішні психологічні конфлікти. Він вважав, що обмовки — це «...щось, що не хотілося би сказати, і чим видаєш самого себе». (Sigmund Freud, *Psychopathology of everyday life*, 1901, зі збірки «The Complete Psychological Works», переклад і редагування James Strachey, vol. 6, New York: W.W. Norton, 1976, p. 86.) Фрейд не особливо переймався брехнею, але в одному з наведених ним прикладів йдеться про обмовку, яка видала брехню. Він описує випадок з доктором Бріллом, одним з найперших і добре відомих послідовників Фрейда.

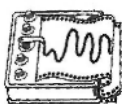
«Якось увечері я пішов прогулятися з доктором Фрінком, і ми обговорили деякі справи Нью-Йоркського психоаналітичного товариства. Ми зустріли колегу доктора Р., якого я не бачив багато років і про чие особисте життя я нічого не знав. Ми були дуже раді знову зустрітися і запросили його з собою в кафе, де провели дві години за жвавою бесідою. Він, здавалося, знав деякі подробиці мого життя, тому що після звичайних вітань запитав про мою маленьку дитину і розповів мені, що говорив про мене із нашим другом, і що моя робота цікавить його з тих пір, як він прочитав про неї у медичній пресі. На моє запитання, чи одружений він, доктор відповів негативно і додав: «Навіщо такій людині, як я, одружуватись?»

Коли ми виходили з кафе, він раптом повернувся до мене і сказав: «Я хотів би знати, як би ви вчинили в такій ситуації. Я знаю одну няньку, яка притягувалася як відповідачка у справі про розлучення. Дружина подала на чоловіка до суду і назвала її відповідачкою, і *він* отримав розлучення». Я перебив його, зауваживши: «Ви хотіли сказати, *вона* отримала розлучення». Він негайно виправився: «Ну так, звісно, *вона* отримала розлучення» і продовжував розповідь про те, що цей процес і скандал так сильно подіяли на бідну няньку, що та почала пити, стала дуже нервовою. Наприкінці він попросив поради, як її лікувати.

Щойно я виправив його помилку, я попросив пояснити її, але отримав тільки звичайні здивовані питання: адже кожен може обмовитися, це сталося випадково, за цим нічого не стоїть тощо. Я зауважив, що для будь-якої обмовки завжди є причина. Якщо б він не розповів мені до цього, що не одружений, я міг би подумати, що він говорить про себе. В цьому разі обмовка може пояснюватися саме його бажанням отримати розлучення, щоб (згідно нашого шлюбного законодавства) не платити аліменти і мати можливість знову одружитися в штаті Нью-Йорк. Він наполегливо заперечував

справедливість моєї здогадки. Проте його заперечення супроводжувалися перебільшеною емоційною реакцією із явними ознаками збудження, яке він намагався замаскувати сміхом, що лише посилювало мої підозри. На заклики сказати правду в інтересах науки він відповів: «Якщо ви не збираєтеся звинуватити мене у брехні, то повинні мені повірити, що я ніколи не був одружений, і, отже, ваша психоаналітична інтерпретація хибна». І додав, що людина, яка звертає увагу на всілякі дрібниці, є досить небезпечною. Потім він раптом згадав, що у нього призначена зустріч, і залишив нас.

Проте ми з доктором Фрінком були переконані, що моя інтерпретація його обмовки правильна, і я вирішив підтвердити або спростувати її, провівши подальше розслідування. Кілька днів по тому я відвідав сусіда, старого друга доктора Р., який підтвердив мою здогадку в усіх деталях. Шлюбнорозлучний процес стався кілька тижнів тому, і нянька притягувалася як відповідачка.

Фрейд наводить безліч цікавих і коротких прикладів мовних застережень, але вони не такі переконливі, як вибрана тут мною, оскільки вимагають перекладу з німецької. Доктор Брім був американцем, і Фрейд навів цей приклад англійською. (Sigmund Freud, *Psychopathology of everyday life*, 1901, зі збірки «The Complete Psychological Works», переклад і редагування James Strachey, vol. 6, New York: W.W.Norton, 1976, pp. 89–90.)

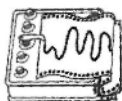
Фрейд стверджував, що *«стримування свого наміру сказати що-небудь є необхідною умовою для того, щоб відбулася обмовка»* (курсив оригіналу). (Sigmund Freud, *Parapraxes*, 1916, із збірки «The Complete Psychological Works», переклад і редагування James Strachey, vol. 6, New York: W.W. Norton, 1976, p. 66.) Стримування може бути навмисним, якщо опонент бреше свідомо, але Фрейда більше цікавили випадки, коли людина не усвідомлює стримування. Обмовившись, вона може зрозуміти, що відчувала стримування, але може і не звернути на це жодної уваги.

Дослідник брехні повинен бути обережним, тому що геть не всяка обмовка свідчить про брехню. Зазвичай брехню через обмовки можна визначити за контекстом. Дослідник брехні повинен також намагатися уникати іншої поширеної помилки і вважати правдивою людину, яка не робить обмовок. Часто брехня зовсім не супроводжується обмовками. Фрейд не пояснює, чому обмовки не завжди пов'язані з брехнею. Крім того, є спокуса вважати, що обмовки відбуваються тоді, коли брехун підсвідомо бажає бути спійманим, ймовірно, відчувачи себе винуватим. Доктор Р., звичайно ж, відчував

за собою провину, обманюючи свого поважного колегу. Але тоді ще не було жодних досліджень (і навіть припущень), які пояснювали б, чому одна брехня видається обмовкою, а інша — ні.

Тиради — ось третій спосіб, яким видають себе брехуни. Тирада відрізняється від обмовки. Тут помилкою є не одне чи два слова, а зазвичай ціла фраза. Інформація не прослизає, а просто виливається. Брехуна «несе» емоція і він навіть не усвідомлює наслідки своїх одкровень. Часто холонокровний брехун не допускає такого виток інформації. Проте саме тиск сильних емоцій (лють, жах, страх або горе) змушує брехуна давати витік інформації.

Том Брокау, ведучий програми «Today Show» на каналі NBC, описав четвертий тип ознак брехні. «Більшість ознак, на які я звертаю увагу, не фізичні, а вербальні. Я не шукаю на обличчі людини ознак того, що вона бреше. Мене цікавлять ухильні відповіді або витончені виверти». (John Weisman, *The Truth will Out*. TV Guide, September 3, 1977, p. 13.) Окремі дослідження психології брехні підтверджують підозри Брокау. Згідно з ними, деякі люди, коли брешуть, не дають прямих відповідей або дають більше інформації, ніж потрібно. Інші дослідження показали протилежний результат: більшість людей занадто хитрі, щоб ухилитися і уникати прямих відповідей.

Важко судити, як слід розцінювати такого роду суперечності в літературі, присвяченій вивченню психології брехні, оскільки цим експериментам не можна особливо довіряти. Майже всі студенти, що брали участь в них, розповідали всілякі нісенітниці, оскільки від цієї брехні нічого не залежало. В більшості експериментів не ставилося питання про те, який саме тип брехні буде вивчатися. Зазвичай для вивчення вибирали ситуації, які можна легко змодельовувати в лабораторних умовах. Наприклад, студентів просили висловити і відстоювати протилежну їхньому переконанню думку про ставлення до смертної кари або абортів. Або студентів питали, подобається чи не подобається їм людина, фотографію якої їм показують, і просили обґрунтувати протилежне ставлення. Типовим для цих експериментів було те, що в них не враховувалося ставлення брехуна до жертви і можливий вплив цього ставлення на брехуна. До того ж брехун і жертва, як правило, не були знайомі і не мали підстав вважати, що коли-небудь зустрінуться ще. А іноді брехунові потрібно було відповідати машині. Критичний огляд цих експериментів див.: Miron Zuckerman, Bella M. DePaulo, Robert Rosenthal, *Verbal and Nonverbal Communication of Deception* // *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. 14. New York: Academic Press, 1981.

Таких брехунів Том Брокау може і не помітити. А ще більшим тут є ризик неправильної оцінки правдивої людини, мова якої виявилася ухильною або повною вивертів. Деякі люди завжди говорять таким чином, і це не є ознакою брехні, це просто їхня звичайна манера говорити. Справа в тім, що певні дії і реакції, які здебільшого явно вказують на брехню, для деяких людей можуть виявитися лише частиною їхньої звичайної поведінки. Можливість неправильної оцінки таких людей я буду називати *небезпекою Брокау* (*Brokaw hazard*). Дослідник брехні завжди може стати жертвою такої небезпеки, особливо якщо незнайомий з підозрюваним і не знає його типової поведінки. Способи уникнення небезпеки Брокау розглядатимуться в розділі 6.

Поки що не було виявлено жодних інших вербальних джерел витоку інформації і ознак брехні. Підозрюю, що їх буде важко знайти. Як уже зазначалося, приховати щось або спотворити істину за допомогою слів найпростіше, хоча при цьому і трапляються помилки (зазвичай через безтурботність): обмовки, тиради, а також ухильні відповіді або виверти.

Голос

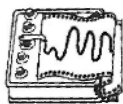
Голос для характеристики людської мови навіть важливіший, ніж слова. Тут найбільш поширеними ознаками брехні є паузи. Паузи можуть бути дуже тривалими або занадто частими. Затримки перед словами, особливо під час відповіді на питання, завжди наводять на підозри. Підозрілими є також короткі паузи, якщо вони трапляються дуже часто. Ознаками брехні також можуть бути мовні вигукки, наприклад «гм», «ну» і «е-е»; повтори, наприклад «я, я, я маю на увазі, що я ...»; подовжені склади, наприклад «мені ду-у-уже сподобалося».

Ці голосові ознаки брехні — мовні помилки і паузи — можуть відбуватися за двома схожими причинами. По-перше, брехун не продумав лінію поведінки заздалегідь (якщо він не очікував, що доведеться брехати, або був до цього готовий, але не передбачав якогось певного питання, він може вагатися або робити мовні помилки). Або ж брехун підготувався добре. Сильний страх викриття може змусити запинатися навіть підготовленого брехуна, який може раптом забути продуману заздалегідь лінію поведінки. Боязнь викриття посилює помилки також у погано підготовленого брехуна. Коли він чує, як неправдиво звучить його брехня, він починає ще

більше боятися бути спійманим, внаслідок чого збільшується кількість пауз і мовних помилок.

Тон голосу також може видавати брехню. Більшість людей вважають, що тон голосу відображає поточні емоції, проте це ще не доведено науковими дослідженнями. Налічується багато способів розрізнати приємні і неприємні голоси, але поки не відомо, чи буде голос звучати по-різному за різних негативних емоцій: під час гніву, страху, смутку, відрази або презирства. Ймовірно, з часом такі відмінності будуть виявлені. Наразі ж розглянемо те, що вже відомо і може виявитися корисним.

Найбільше вивченою ознакою прояву емоцій у голосі є підвищення тону. Те, що у засмучених людей висота голосу зростає, показали майже 70% експериментів. Насамперед це стосується ситуацій, коли люди відчувають гнів або страх. Є деякі свідчення того, що під час смутку висота голосу знижується, але це ще не доведено. Ученим поки не відомо, чи змінюється висота голосу під час хвилювання, суму, відрази або презирства. Інші ознаки емоцій, хоча й не так добре вивчені, видаються більш надійними: гучніша і швидка мова під час гніву або страху, або тихіша і повільніша мова під час смутку. Ймовірно, прорив у цій галузі відбудеться, коли вчені почнуть вивчати такі аспекти голосових характеристик, як тон, енергетичний спектр в різних частотних діапазонах, і зміни, пов'язані з диханням.

Поява безлічі нових технологій вимірювання висоти тону обіцяє справжній прорив у цій галузі в найближчі кілька років. Детальніше про це див. Klaus Scherer, *Methods of Research on Vocal Communication: Paradigms and Parameters* // *Handbook of Methods in Nonverbal Behavior Research*. New York: Cambridge University Press, 1982.

Емоційні зміни голосу сховати непросто. Якщо брехня стосується головним чином поточних емоцій в момент проголошення брехні, то шанси, що відбудеться витік інформації, досить великі. Якщо метою брехні є приховування страху або гніву, голос буде звучати вище і голосніше, а мова, можливо, швидше. Прямо протилежні зміни голосу можуть видати смуток, який намагається приховати брехун.

При раптовому виникненні емоцій звук голосу може також видавати брехню, не спрямовану на приховування емоційного стану. Страх викриття неодмінно позначиться на голосі. Такі ж зміни

в голосі можуть викликати докори сумління і смуток, але це лише здогад. Поки не ясно, чи можна визначити і виміряти стан завзяття, пов'язаний з обдурюванням. Взагалі можна припустити, що будь-який вид хвилювання накладає характерний відбиток на звучання голосу.

Наш експеримент зі студентками-медсестрами вперше документально зафіксував зміну висоти голосу брехуна. (Paul Ekman, Wallace V. Friesen, Klaus Scherer, *Body Movement and Voice Pitch in Deceptive Interactions* // *Semiotica*, 16, 1976, pp. 23–27.) Ми виявили, що під час брехні висота голосу зростала, і можливо, це відбувалося тому, що студентки відчували страх. Вони відчували його з двох причин. Ми зробили все можливе, щоб створити враження, що від успіху брехні дуже багато чого залежить. Це було потрібно для того, щоб посилити страх викриття. До того ж видовище неприємних медичних сцен викликало у деяких медсестер емоційний жах. Ми могли б і не виявити цього, якби жах був слабший. Припустимо, дослідження проводили б серед людей, на чію кар'єру вони не могли вплинути, для яких це було б тільки експериментом. Мотивація була б слабкою, і випробування жахом могло виявитися недостатнім для зміни висоти голосу. Або, припустимо, ми показали б студенткам фільм про вмираючу дитину, що викликало б швидше сум, а не жах. Хоча жах бути викритим у брехні збільшив би висоту їхнього голосу, ця реакція була б зведена нанівець почуттям смутку, яке знижує тон.

Підвищення тону голосу не є індикатором брехні; це ознака страху або гніву і, можливо, збудження. У нашому експерименті наявність емоцій, виявлених завдяки голосу, допомогла викрити брехню студентки, яка стверджувала, що фільм про квіти викликає у неї почуття душевного спокою. Однак не слід будь-який прояв емоцій в голосі інтерпретувати як свідчення брехні. Правдива людина, з огляду на те, що їй не повірять, може через це підвищувати голос так само, як і брехун, що боїться бути викритим. Проблема полягає в тому, що не тільки брехуни, а й абсолютно неповинні люди відчують часом емоційне збудження. Помилку подібного роду, що виникає при інтерпретації дослідником брехні потенційних ознак брехні, я буду називати *помилкою Отелло* (*Othello error*). У розділі 6 я розгляну цю помилку детально і вкажу, як можна її уникнути. На жаль, уникнути її нелегко. До того ж, при інтерпретації змін голосу дослідник брехні мусить зважати на небезпеку Брокау (індивідуальні відмінності в емоційній поведінці), про яку йшлося, коли ми описували паузи і мовні помилки.

Такі голосові ознаки емоцій, як висота голосу, не завжди вказують на брехню. Їх відсутність також не завжди доводить правдивість. Достовірність свідчень Джона Діна під час трансльованого по національному телебаченню Вотергейтського процесу частково залежала від того, як буде інтерпретовано відсутність емоцій у його голосі. Його голос під час свідчень залишався надзвичайно рівним. Джон Дін, радник президента Ніксона, давав свідчення через 12 місяців після безпосередніх подій, пов'язаних з Вотергейтом. За місяць до того Ніксон визнав, що його помічники намагалися зам'яти Вотергейтський скандал, але заперечував, що йому самому було про це відомо.

Федеральний суддя Джон Сайріка згадував: «Дрібні сошки потрапили у небезпеку головним чином через свідчення один одного. Залишалося встановити лише провину чи неповинність людей нагорі. І свідчення Діна якраз мали б дати відповідь на це питання ... Дін зізнався [в свідченнях Сенату], що не раз говорив Ніксону, що треба мільйон доларів, аби заткнути пельки обвинуваченим [у Вотергейтській справі], і Ніксон не заперечував можливості виплати цих грошей. Ні шоку, ні обурення, ні відмов. Це було найбільш сенсаційним звинуваченням Діна. Він заявив, що Ніксон особисто схвалив спробу підкупу обвинувачених». (John J. Sirica. *To Set the Record Straight*. New York: W. W. Norton, 1979, pp. 99–100.)

Наступного дня Білий дім спростував заяви Діна. У своїх мемуарах, що вийшли п'ять років потому, Ніксон писав: «На мою думку, свідчення Джона Діна щодо Вотергейтської справи були майстерною сумішшю правди і брехні, можливо, кількох добросовісних помилок і явно свідомих перекручень істини. Намагаючись применшити власну роль у цій справі, він приписував своє особисте прагнення зам'яти цю історію іншим. (Robert Nixon, *The Memoirs of Richard Nixon*. Vol. 2. New York: Warner Books, 1979, p. 440.) Свого часу нападки на Діна були набагато грубішими. У пресу просочилася версія (за чутками, з Білого дому) про те, що Дін нібито брехав у своїх закидах на президента, побоюючись гомосексуальних знущань у разі ув'язнення.

Дін стверджував одне, а Ніксон — інше, і мало хто знав напевно, на чиєму боці правда. Суддя Сайріка, зважаючи на свої сумніви, зазначав: «Мушу сказати, що я скептично ставився до тверджень Діна. Він явно сам був ключовою фігурою в спробі зам'яти справу ... Він багато втрачав ... Мені тоді здавалося, що Дін, цілком можливо, не стільки прагне сказати правду, скільки бажає вигородити

себе за рахунок президента». (John J. Sirica, *To Set the Record Straight*, pp. 99–100.)

Далі Сайріка описує, яке враження справив на нього голос Діна: «Протягом багатьох днів після того, як він прочитав свою заяву, члени комітету закидали його провокаційними питаннями. Але він твердо стояв на своєму. Він зовсім не виглядав засмученим. Його рівний безпристрасний голос викликав довіру». (John J. Sirica, *To Set the Record Straight*, pp. 99–100.) Кому-небудь іншому може здатися, що людина, яка говорить рівним голосом, себе контролює, а це, в свою чергу, вказує на те, що вона щось приховує. Щоб не помилитися в інтерпретації безпристрасності тону, потрібно знати, чи взагалі характерна для Діна така манера говорити.

Безпристрасний голос не обов'язково свідчить і про правдивість. Деякі люди ніколи не виявляють своїх емоцій, принаймні, голосом. І навіть емоційні люди деколи можуть брехати, не виявляючи почуттів. Суддя Сайріка зіткнувся з небезпекою Брокау. Згадайте, що телеведучий Том Брокау інтерпретував ухильність як ознаку брехні, а я пояснив, що він може помилятися, оскільки деякі люди завжди ухильються від відповіді. А от суддя Сайріка, схоже, зробив прямо протилежну помилку — повіривши у правдивість свідчень на підставі відсутності ознак брехні і не зрозумівши, що деякі люди ніколи їх не демонструють.

Обидві помилки доводять, що емоційна виразність у різних людей різна. Дослідник брехні зробить таку помилку, якщо не знає звичайної емоційної поведінки підозрюваного. Небезпеки Брокау не існувало б, якби не було взагалі жодних поведінкових ознак брехні. Тоді досліднику брехні не було б від чого відштовхуватися. Також не існувало б небезпеки Брокау, якщо б поведінкові ознаки брехні були притаманні абсолютно всім, а не тільки більшості людей. Жодна ознака брехні не є універсальною, проте часто окремо і в комбінації з іншими вони можуть допомогти досліднику брехні. Дружина Джона Діна, його друзі та співробітники напевне знали, чи природно проявляються емоції в його голосі, як це відбувається у більшості людей, чи навпаки, він володіє незвичайною здатністю контролювати свій голос. Суддя ж Сайріка не був знайомий з Діном і не зміг уникнути небезпеки Брокау.

Безпристрасні свідчення Діна дають ще один урок. Дослідник брехні завжди повинен враховувати, що підозрюваний може виявитися надзвичайно обдарованим актором, здатним так міняти свою поведінку, що неможливо зрозуміти, бреше він або говорить

правду. Джон Дін сам зізнавався, що був обдарованим актором. Він, здавалося, заздалегідь знав, як Сайріка та інші будуть інтерпретувати його поведінку. За його словами, коли він планував свою поведінку під час свідчень, у нього виникали такі думки: «Тут легко переграти або здатися занадто балакучим... Я вирішив, що буду читати рівно, без емоцій, холодним тоном, і так само відповідати на питання... Люди схильні думати, що ті, хто говорять правду, завжди роблять це спокійно». (John Dean, *Blind Ambition*. New York: Simon & Schuster, 1976, p. 304.) За словами Діна, коли після закінчення свідчень почався перехресний допит, він відчув сильне емоційне збудження. «Я задихався, відчуваючи себе самотнім і безсилим перед владою президента. Я зробив глибокий подих, щоб здалося, що я розмірковував; насправді ж я просто боровся з собою... Не можна показувати емоції, — сказав я собі. — Пресу це відразу ж зачепить: це не по-чоловічому, це можуть розцінити як ознаку слабкості». (John Dean, *Blind Ambition*. New York: Simon & Schuster, 1976, pp. 309–310.) Той факт, що виступ Діна було продумано заздалегідь і що він настільки талановито контролював свою поведінку, ще не викриває його у брехні; це вказує лише на те, що його поведінку слід інтерпретувати з більшою обережністю. Власне кажучи, як з'ясувалося згодом, покази Діна здебільшого були правдивими, а ось Ніксон (який не володів таким акторським хистом) брехав.

Останнє, що слід розглянути, — це твердження, що існують машини, які можуть з точністю визначати брехню за голосом. Це, зокрема: психологічний аналізатор стресу (Psychological Stress Evaluator — PSE), аналізатор голосу «Mark II» (Mark II Voice Analyzer), аналізатор стресу за голосом (Voice Stress Analyzer), аналізатор психологічного стресу (Psychological Stress Analyzer — PSA), пристрій «Nagoth», монітор стресу за голосом (Voice Stress Monitor) тощо. Виробники цих пристроїв стверджують, що їхня техніка здатна визначати брехню за голосом навіть по телефону. Втім, назви пристроїв свідчать скоріш про те, що вони виявляють не брехню, а стрес. У голосі не може бути ознак брехні як таких, а можливі лишень ознаки негативних емоцій. Виробники цих пристроїв схитрували, бо не попередили користувачів про можливість пропустити брехню від людей без негативних емоцій або несправедливо звинуватити правдивих людей, які чимось засмучені. Вчені, що спеціалізуються на вивченні голосу, і фахівці, що визначають брехню за іншими методиками, виявили наступне: ці машини правильно визначають брехню лише в половині випадків

(так само як під час звичайного вгадування) і навіть не можуть точно відповісти на простіше запитання: чи є засмученим об'єкт прослуховування. (Докладний огляд різних технік виявлення брехні за голосом див.: David T. Lykken, *Tremor in the Blood*. New York: McGraw Hill, 1981, chap. 13; Harry Hollien, *The Case against Stress Evaluators and Voice Lie Detection*. Unpub. mimeograph., Institute for Advanced Study of the Communication Processes, University of Florida, Gainesville.) Проте це, схоже, ніяк не відбивається на обсягах продажів. Занадто привабливою є можливість виявляти брехню напевно, та ще й ненав'язливо.

Рухи тіла

Ще під час експерименту, проведеного більше 25 років тому, коли я був студентом, я дізнався, що рухи тіла теж видають інформацію про приховані почуття. Тоді було мало наукових даних про те, чи є рухи тіла точним відображенням емоцій або характеру людини. Деякі психотерапевти так вважали, але їхні припущення, не підтверджені науково, зі сміхом відмітали біхевіористи, що панували тоді в академічному середовищі психологів. Безліч досліджень, що проводилися в період з 1914 по 1954 роки, не змогли підтвердити припущення, що невербальна поведінка дає точну інформацію про емоції і характер особистості. Академічна психологія якоюсь мірою пишалася тим, що наукові експерименти викрили як міф обивательські уявлення про те, що по обличчю або за рухами тіла можна визначити емоції або отримати інформацію про характер особистості. Тих небагатьох соціологів або лікарів, які продовжували писати про рухи тіла, ставили в один ряд з тими, хто цікавиться екстрасенсорними здібностями або графологією, тобто з людьми найвнішими, недоумкуватими або шарлатанами.

Я не міг повірити в це. Під час сеансів групової психотерапії я зрозумів, що можу цілком упевнено визначити, керуючись тільки рухами тіла, хто чим засмучений. Тоді з усім оптимізмом молодості я вирішив змусити академічну психологію змінити свою думку про невербальну поведінку. Я придумав експеримент, аби продемонструвати, як стрес впливає на рухи тіла. Джерелом стресу був наш старший викладач, який погодився, дотримуючись придуманого мною плану, провести опитування серед моїх однокурсників по темі, що хвилювала тоді всіх нас. Викладач розпитував майбутніх психологів про те, що вони збираються робити, закінчивши

навчання. Його бесіди зі студентами знімали на приховану відеокамеру. Викладач накидався на тих, хто планував наукову кар'єру, за те, що вони намагаються сховатися в лабораторії від свого обов'язку допомагати нужденним в них хворим людям. Тих же, хто збирався зайнятися психотерапією, він критикував, звинувачуючи в прагненні «робити гроші» й ухиленні від свого обов'язку шукати шляхи лікування душевних хвороб, поринувши в наукову роботу. Він також питав, чи не лікувався раптом студент коли-небудь у психотерапевта. Якщо хтось відповідав ствердно, викладач запитував, як вони збираються допомагати іншим, якщо самі хворі. На тих же, хто ніколи не звертався за допомогою до психотерапевтів, викладач нападав, стверджуючи, що не можна консультивати інших, якщо сам ніколи не радився з лікарем. Таким чином, ситуація була безвихідною. Щоб погіршити становище, я попросив викладача переривати студентів, не давати їм можливості відповідати до кінця на жодне з його уїдливих зауважень.

Студенти зголосилися взяти участь у цьому важкому експерименті, щоб допомогти мені, своєму однокурсникові. Вони знали, що цей експеримент проводиться в наукових цілях і має на меті стресову ситуацію, але від цього їм було не легше. І справа тут не тільки в експерименті. Викладач, що діяв настільки необґрунтовано, все ж таки мав над ними величезну владу. Його оцінки мали для них велике значення, оскільки студенти закінчували навчання, а його рекомендації могли вплинути на те, яку роботу в подальшому їм пощастить отримати. Протягом декількох хвилин студенти поводитися зовсім безпорадно. Не маючи можливості ні вийти, ні захищатися, у стані безсилового гніву вони були змушені мовчати або нерозбірливо мимрити щось у відповідь. Я попросив викладача не продовжувати ексекцію більше п'яти хвилин і по закінченні пояснив, що він робив і навіщо, а потім похвалив кожного студента за те, що той так добре переніс стрес.

Я спостерігав за експериментом крізь дзеркальне вікно і направляв камеру так, щоб вести безперервну зйомку саме рухів тіла. Я просто очам своїм не повірив, побачивши реакцію на перше ж питання. Після третього нападу викладача одна студентка показала йому середній палець (рис. 4.1)!

Вона утримувала руку в цьому положенні майже цілу хвилину. Однак виглядала вона, ніби нічого не сталося, і викладач вів себе так, ніби нічого не бачив. Коли розмова закінчилася, я увірвався всередину. Обидва вони заявили, що це мої вигадки. Дівчина

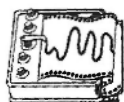
Рис. 4.1

зійналася, що була розгнівана, але заперечила, що хоча б якось висловила це. Викладач теж вважав, що мені це здалося, оскільки він не міг не помітити непристойного жесту. Після спільного перегляду плівки я отримав докази. Ця обмовка в жесті (виставлений середній палець) була свідченням неусвідомленого почуття. Вона знала, що відчуває роздратування, але вияв цього почуття був несвідомим. Вона не усвідомлювала, що показує йому середній палець. Почуття, які вона навмисно намагалася приховати, самі собою пробилися назовні.

П'ятнадцять років потому я спостерігав той самий тип невербального витоку інформації, що супроводжували інші невимушені жести в експерименті зі студентками, які намагалися приховати свою реакцію на натуралістичні медичні фільми. Цього разу це був не виставлений палець, а потиск плечима. Одна за одною

студентки видавали свою брехню, трохи знизуючи плечима, коли ведучий запитував їх: «Хочете подивитися далі?» або: «Ви б показали цей фільм маленькій дитині?»

Знизування плечима і виставлення пальця є жестами, які мають дуже конкретне значення, відоме кожному, хто належить до певної культурної групи, їх ще називають *емблемами*. Кожен знає, що виставлений середній палець означає грубу форму висловлення «я тебе мав» (fuck you) або «вшивайся» (up yours), а знизування плечима означає «не знаю», «нічого не можу вдіяти» або «яка різниця?». Більшість інших жестів не мають такого конкретного значення, і їхня суть неясна. Багато жестів мало що значать без супровідних слів. Емблеми ж, на відміну від самих лише жестів, застосовують замість слів або там, де словами скористатися не можна. У Сполучених Штатах люди сьогодні повсюдно використовують близько шістдесяти емблем. (Відповідний емблематичний словник існує для кожної країни, а часто і для регіональних груп всередині країни.) Прикладами інших добре відомих емблем є: кивок головою — «так» і горизонтальний рух головою — «ні», кивок — «йди сюди», рух рукою — «привіт/бувай», приставляння вказівного пальця до губів — «мовчи», приставляння руки до вуха — прохання говорити голосніше, підняття великого пальця простягнутої руки — сигнал водію «зупинись» тощо.

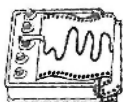
Опис нашої роботи з емблемами і її результати, які стосуються американців, див.: Harold G. Johnson, Paul Ekman, Wallace V. Friesen, *Communicative Body Movements, American Emblems* // *Semiotica*, 15, 1975, pp. 335–353. Про емблеми в інших культурах див.: Paul Ekman, *Movements with Precise Meanings* // *Journal of Communication*, 26, 1976, pp. 14–26.

Емблеми завжди показують навмисно. Людина, що демонструє емблему, точно знає, що робить. Вона прийняла усвідомлене рішення передати якесь повідомлення. Проте бувають і винятки. Так само як трапляються обмовки в мові, бувають промахи і в рухах — це і є емблеми, що видають інформацію, яку людина намагається приховати. Визначити, що емблема є промахом, а не робиться навмисно, можна у два способи. Один з них — дія виконується не повністю, а лише фрагментарно. Стенути плечима можна, піднявши обидва плеча або повернувши руки долонями вгору; це можна зробити мімікою — підняти брови й одночасно опустити повіки і надати ротові підковоподібної форми — або поєднанням всіх цих дій, іноді ще й з нахилом голови вбік. Коли емблема є ненавмисним

витоком інформації, зазвичай людина показує тільки один елемент, до того ж неповністю. Можна підняти тільки одне плече, і до того ж не дуже високо, або випнути нижню губу; або лише трохи повернути руки долонями вгору. Емблема з виставленим пальцем може супроводжуватися не тільки особливим чином складеними пальцями, але і викидом самої руки вперед і вгору, причому часто це відбувається кілька разів. Коли емблема з виставленим пальцем демонструвалася ненавмисно, а лише видавала стриману студенткою лють, то рух виявлявся неповністю, оскільки працювали тільки пальці.

Другою ознакою того, що емблема це скоріше невимушена, ніж навмисна дія, є те, що вона виконується в незвичній позиції. Більшість емблем людина демонструє прямо перед собою (ділянка від талії до шиї). Емблему у звичній позиції неможливо не помітити. В промахах емблему ніколи не виконують у звичній позиції. Коли студентка показувала викладачеві непристойний жест, палець не виставлявся вперед, а лежав на коліні поза межами звичної позиції. В експерименті зі студентками-медсестрами знизування плечима, що видають їхнє відчуття безпорадності й нездатність приховати свої почуття, виражалося у ледь помітному повороті кистей рук, що залишалися при цьому на колінах. Якби емблема виконувалася цілком, а не частково, брехун зрозумів би, що відбувається, і виправив би її. Звичайно, ці моменти — фрагментарність та виконання поза межами звичної позиції — заважають іншим помітити емблему. Ці зрадницькі емблеми можуть демонструватися знову і знову, але зазвичай ні сам брехун, ні його жертва не помічають їх.

Проте не можна бути впевненим у тому, що брехун зробить промах з емблемою. Таких стовідсотково вірних ознак брехні просто не існує. Поки проведено недостатньо досліджень для оцінки частоти емблематичних застережень, скоєних брехливими людьми. Спілкуючись з вороже налаштованим викладачем, їх продемонстрували двоє з п'яти студентів. Серед студенток-медсестер це зробили більше половини. Невідомо, чому ця форма витоку інформації не виявляється в усіх однаковою мірою.

На жаль, жоден з дослідників брехні поки що не підтвердив наше відкриття щодо невимушених промахів з емблемами. Упродовж 25 років я двічі виявляв приховану інформацію завдяки невимушеній демонстрації емблем, і саме тому я з оптимізмом очікую, що незабаром це зроблять й інші дослідники.

Хоча й не кожен брехун демонструє промахи з емблемами, але, коли вони трапляються, це цілком надійна ознака: таким промахам можна довіряти. Вони є справжніми ознаками невимушеного витоку інформації. Їх інтерпретація зменшує ймовірність здійснення помилок типу небезпеки Брокау або помилки Отелло. Деякі люди завжди говорять ухильно, але мало хто постійно робить промахи з емблемами. Обмовки можуть свідчити про стрес, а стрес не обов'язково пов'язаний з брехнею. Емблеми ж мають дуже конкретні значення (у цьому вони подібні словам), тому промахи з емблемами зазвичай легше інтерпретувати. Якщо у людини прослизає повідомлення типу «мав я тебе», або «я скаженію», або «я не навмисне», або «он там» — кожне з яких можна зобразити за допомогою емблеми, — особливих проблем з інтерпретацією немає.

Яку саме емблему буде мимоволі показано в процесі брехні та яке при цьому просочиться повідомлення, залежить від того, що саме хочуть приховати. Студенти, які брали участь в моєму експерименті з вороже налаштованим викладачем, приховували гнів і обурення, тому промахами з емблемами тут були виставлений палець і кулак. В експерименті з навчальним фільмом студентки медичного коледжу не відчували гніву, але багато з них здогадувалися, що недостатньо добре приховують свої емоції. Безпорадне знизування плечима було саме промашкою з емблемою. Всім дорослим відомо про емблеми, які використовують представники їхньої власної культури. Однак не всі знають, що емблеми можуть виконуватися мимоволі. Якщо дослідник брехні не буде напоготові, він припустить промашок з емблемами, які надто малопомітні через те, що виконуються частково і поза межами звичної позиції.

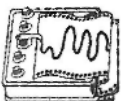
Ілюстрація — це ще один тип рухів тіла, що може бути ознакою брехні. Ілюстрації часто плутають з емблемами, однак дуже важливо вміти їх розрізняти, тому що вони чисельно змінюються протилежно в процесі брехні: якщо кількість емблем збільшується, то кількість ілюстрацій зазвичай зменшується.

Ілюстрації названо так тому, що вони начебто ілюструють промову. Існує багато типів ілюстрацій: можна робити особливий наголос на слові або фразі подібно до того, як ставлять знак наголосу або підкреслюють що-небудь при письмі; можна простежувати в повітрі хід думки рукою, ніби диригуючи своєю мовою; можна малювати руками в повітрі або зображувати дії, повторюючи або підсилюючи сказане. Саме руки зазвичай ілюструють промову, хоча рухи брів і повік часто теж є ілюстраціями, так само як і все тіло або верхня частина торсу.

Ставлення суспільства до ступеня пристойності ілюстрацій змінювалося протягом останніх декількох століть. Були часи, коли використання ілюстрацій було притаманне вищим класам, а деколи їх використання вважалося ознакою незграбності. Необхідні для успішних публічних виступів ілюстрації наводилися в книгах з ораторського мистецтва.

Найперше дослідження ілюстрацій було зроблено не для виявлення ознак брехні, а задля критики деяких заяв нацистських соціологів. Результати цього дослідження можуть допомогти досліднику брехні уникнути помилок, причиною яких є ігнорування національних відмінностей. У 1930-ті роки з'явилося багато статей, в яких стверджувалось, що ілюстрації вроджені, і що «нижчі раси», зокрема євреї або цигани, роблять багато широких, розгонистих ілюстрацій, на відміну від «вищих», більш стриманих у жестах арійців. Проте ніхто не згадував найяскравіші ілюстрації, які було продемонстровано італійськими союзниками Німеччини! Давид Ефрон (David Efron), аргентинський єврей, який навчався в Колумбійському університеті в антрополога Франца Боаса (Franz Boas), вивчав ілюстрації людей, що живуть на східній околиці Нью-Йорка. (Книга Ефрона «*Gesture and Environment*» (*Жест і оточення*) була опублікована в 1941 році, вдруге вийшла під назвою «*Gesture, Race and Culture*» (*Жест, раса і культура*) (The Hague: Mouton Press, 1972).)

Він виявив, що ілюстрації іммігрантів з Сицилії виражалися в малюванні картин або зображенні дій, тимчасом як єврейські іммігранти з Литви використовували ілюстрації, які роблять мовні наголоси або простежують хід думки. Однак їхні нащадки, які народилися в Сполучених Штатах і відвідували змішані школи, послуговувалися спільними ілюстраціями. Діти сицилійців використовували ті ж ілюстрації, що й діти литовських євреїв. Ефрон довів, що характер ілюстрацій є не вродженим, а придбаним. Люди різних культур не тільки використовують різні типи ілюстрацій, але ще і з різним ступенем інтенсивності; деякі ілюструють вкрай мало, а інші — дуже багато. Навіть у межах однієї і тієї ж культури окремі люди розрізняються за кількістю типових для них ілюстрацій.

Іммігрантські родини з культур, де рясно використовуються ілюстрації, часто вчать своїх дітей «не говорити руками». Дітей попереджають, що через це вони будуть виглядати як приїжджі. Стримуючи ж себе, вони будуть уподібнюватися уродженцям півночі Європи, тобто старішій породі американців.

Брехню видає не тільки кількість або тип ілюстрацій. Ознакою брехні служить і зменшення кількості ілюстрацій у порівнянні зі звичайною манерою говорити. Потрібні більш докладні пояснення того, в яких саме випадках люди *вдаються* до ілюстрацій, щоб уникнути неправильного тлумачення, чому вони демонструють меншу ніж зазвичай кількість ілюстрацій.

Замислимося: навіщо люди взагалі вдаються до ілюстрацій? Зазвичай їх використовують, намагаючись пояснити те, що важко виразити словами. Так, люди набагато охочіше вдаються до ілюстрацій, коли треба дати визначення слову «зиг-заг» або пояснити, як пройти до пошти, ніж дати визначення слову «стілець» або пояснити свій вибір професії. Ілюстрації також використовують, коли людина не може підібрати потрібне слово. Створюється враження, що клацання пальцями або спроби вихопити щось із повітря немовби допомагають людині знайти потрібне слово, ніби воно марить над співрозмовниками і його можна зловити рукою. Таке добирання слів, принаймні, повідомляє іншій людині, що йде пошук, і що співрозмовник за мить буде готовий говорити. Ілюстрації, можливо, також відіграють роль підказки, допомагаючи людям зв'язати слова в більш-менш осмислену мову. Люди схильні ілюструвати більше, ніж зазвичай, коли вони розлючені, нажахані, збуджені, засмучені, схвильовані або сповнені ентузіазму.

Тепер розглянемо причини, за якими люди ілюструють менше звичайного і коли це може бути ознакою брехні. Перша причина — це відсутність емоцій, які людина вкладає в слова. Люди ілюструють менше, ніж зазвичай, коли тема розмови їх ніяк не зачіпає, коли їм нудно, нецікаво або у хвилини глибокого смутку. Людей, що зображують турботу або ентузіазм, може видати те, що вони не супроводжують свою промову збільшеною кількістю ілюстрацій.

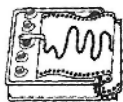
Ілюстрацій стає менше, коли людина точно не знає, як висловитись. Якщо хтось ретельно зважає кожне слово, попередньо обдумуючи сказане, він не буде багато ілюструвати. Під час першого чи другого виступу, хай це буде лекція або рекламування товару, ілюстрацій буде набагато менше, ніж згодом, коли не потрібно буде витрачати багато сил на пошуки слів. Кількість ілюстрацій зменшується завжди, коли говорять виважено. Це може не мати жодного відношення до брехні. Людина може говорити обережно, коли ставки в грі досить високі: коли вона намагається справити перше враження на начальника; відповідає на питання, за яке може отримати приз; вперше звертається до людини, якою раніше

пристрасно захоплювалася на відстані тощо. Суперечливість почуттів також призводить до того, що люди підбирають слова виважено. Пропозиція більш вигідної роботи може здаватися боязкій людині надто спокусливою, але її буде лякати ризик, пов'язаний з переходом на нове місце. Нездатна прийняти рішення, вона не буде знати, що відповісти.

Якщо брехун як слід не пропрацював лінію поведінки заздалегідь, йому також доведеться бути обережним і ретельно обдумувати кожне слово, перш ніж вимовити його. Брехуни з невеликим досвідом, які погано підготували свою брехню, не зуміли передбачити, що і коли у них запитують, обов'язково продемонструють зменшення кількості ілюстрацій. Навіть якщо брехун добре підготував і відрепетирував свою промову, кількість ілюстрацій у нього може скоротитися під впливом емоцій. Деякі емоції, особливо жах, можуть порушити зв'язність мови. Стимування сильних емоцій зазвичай відволікає від процесу створення словесних конструкцій. Мало впоратися з сильною емоцією, треба ще й сховати її; навіть брехун, який добре підготував свою роль, ймовірно, буде зазнавати труднощів у такій ситуації, отож ілюстрацій буде менше.

Студентки-медсестри, які намагалися приховати негативні реакції від фільму про ампутації і опіки, ілюстрували менше, ніж ті, які дивилися фільм про квіти і чесно описували свої почуття. Це зменшення кількості ілюстрацій відбувалося принаймні з двох причин: по-перше, у студенток не було досвіду брехні такого роду, і вони не мали часу підготуватися, а по-друге, у них виникли сильні емоції: страх викриття і відраза, викликана кривавим фільмом. Багато інших дослідників також виявили, що у брехуна ілюстрації менш очевидні, ніж у людини, що говорить правду. Але в їхніх дослідженнях емоції практично не працювали, а «брехуни» були погано підготовлені.

Ілюстрацію треба вміти відрізнити від емблеми, тому що у разі брехні їх прояви змінюються по-різному: кількість емблематичних застережень збільшується, а кількість ілюстрацій зменшується. Вирішальна відмінність між емблемами та ілюстраціями полягає в точності рухів і значень. Для емблем і те й інше вкрай необхідно: тільки певний рух передає значення з належною точністю. Взяти хоча б емблему ОК, в якій великий палець з'єднаний із вказівним. Її можна показати тільки одним способом. Якщо приставити великий палець до середнього або до мізинця, то сенс емблеми буде втрачено. Значення жесту ОК теж дуже конкретне: «добре» або «порядок».

Ця емблема має зовсім інше, непристойне значення в деяких південно-європейських країнах. Емблеми не універсальні. Їх значення є різним для різних культур.

Ілюстрації не мають особливого значення, якщо їх розглядати окремо від слів. Якщо не чути слів, то по самих тільки ілюстраціях мало що вдасться зрозуміти з розмови. Інша справа, коли людина показує емблему. Ще одна відмінність між емблемами та ілюстраціями полягає в тому, що хоча і ті й інші демонструються під час розмови, емблеми можуть замінювати слова в тих ситуаціях, коли люди мовчать або не можуть говорити. Ілюстрації, згідно з визначенням, супроводжують процес мовлення, вони не замінюють мову і їх не використовують мовчазні люди.

Інтерпретувати ілюстрації потрібно обережніше, ніж промахи з емблемами. Як уже зазначалося, і помилка Отелло, і небезпека Брокау працюють у разі ілюстрацій і не працюють у випадку промахів з емблемами. Якщо дослідник брехні відзначає зниження кількості ілюстрацій, він повинен перевірити всі інші можливі причини ретельності підбору слів (крім брехні). У промахах з емблемами двозначності менше. Вони зазвичай досить чітко передають значення і досліднику брехні легше їх інтерпретувати. Крім того, досліднику брехні не потрібно бути знайомим з підозрюваним, щоб інтерпретувати промахи з емблемами. Така дія, навіть окремо взята, має певний сенс сама по собі. У разі ж ілюстрацій неможливо судити про будь-які зміни, не маючи даних для порівняння, оскільки різні люди виявляють їх по-різному. Інтерпретація ілюстрацій, як і більшості інших ознак брехні, вимагає попереднього знайомства. При перших зустрічах помітити брехню дуже складно. І саме тут у нагоді стають промахи з емблемами.

Причина пояснення наступного типу рухів тіла, а саме *маніпуляцій*, полягає в необхідності попередити дослідника брехні про ризик їх інтерпретації як ознак брехні. З'ясувалося, що люди, які намагаються виявити брехню, часто помилково вважають правдиву людину за брехуна, якщо той демонструє багато маніпуляцій. Маніпуляції можуть означати, що людина в розпачі, проте це не завжди так. Хоча люди і думають, що збільшення кількості маніпуляцій є надійною ознакою брехні, це не відповідає істині.

До маніпуляцій відносять усі ті рухи, якими обтрушують, масажують, потирають, тримають, щипають, колупають, чешуть іншу частину тіла або здійснюють будь-які інші дії з нею. Маніпуляції можуть тривати від кількох секунд до багатьох хвилин. Деякі

з коротких маніпуляцій мають певну мету: поправити волосся, прочистити вухо, почухати якусь частину тіла. Інші маніпуляції, які продовжуються надто довго, на вигляд абсолютно безцільні: це закручування і розкручування волосся, потирання пальців, постукування ногою. Зазвичай маніпулюють рукою, а об'єктом маніпуляції бувають волосся, вуха, ніс або промежина. Здебільшого рука є маніпулятором, але вона теж може виявитися об'єктом маніпуляції, як і будь-яка інша частина тіла. Маніпуляції можуть обмежуватися обличчям — їх можна виконувати, ковзаючи язиком по щоці або злегка покусуючи губи, — або рухами однієї ноги відносно іншої. Частиною маніпуляції можуть стати якісь предмети: сірник, олівець, скріпки або цигарка.

Незважаючи на те, що більшість людей виховані таким чином, аби не виконувати згадані вище дії публічно, дехто продовжує маніпулювати на публіці, не помічаючи власних дій. І справа тут не в тому, що люди не усвідомлюють їх. Варто людині побачити, що хтось спостерігає за одним з її рухів, вона відразу ж зупиниться, зробить його менш помітним або спробує якимось замаскувати, прикрити жест іншим. Але навіть приховуючи маніпуляції за допомогою таких хитромудрих прийомів, люди діють не цілком свідомо. Маніпуляції знаходяться на краю свідомості. Жодні намагання не можуть допомогти більшості людей відмовитися від них надовго. Люди звикли до маніпуляцій.

Людина набагато пристойніше веде себе як спостерігач, ніж у ролі виконавця. Один співрозмовник зазвичай дає можливість закінчити маніпуляцію іншому, навіть якщо той починає маніпулювати посеред розмови. Хтось дивиться вбік, поки виконується маніпуляція, і повертається до співбесідника тільки по її закінченні. Якщо маніпуляція виражена якоюсь довгою безцільною дією, на зразок невпинного кручення волосся, тоді, звичайно, неможливо дивитися весь час вбік, — доводиться ігнорувати цей рух. Така ввічлива неувага до маніпуляцій є занадто добре завченою звичкою. Дивно, але правила пристойності порушує той, хто спостерігає (як би підглядає) акт маніпуляції, а не той, хто його виконує. Коли два автомобілі гальмують біля світлофора, правила пристойності порушує той водій, який дозволяє собі зазірнути в інший автомобіль, а не той, який цієї миті енергійно очищає вухо.

Дослідники цього явища, не виключаючи і мене, задавалися питанням про причини переваги тих чи інших маніпуляцій. Чому хтось вважає за краще чухати, а не колупати що-небудь, пощипувати,

а не потирати? І чим можна пояснити те, що один воліє чесати руку, інший — вухо, а третій — ніс? Інколи такі переваги можна пояснити ідіосинкразією. У кожного є свої улюблені маніпуляції, властиві саме йому. Один буде крутити обручку, інший — колупати прищі, третій — закручувати вуса. Чому ж люди віддають перевагу тій чи іншій маніпуляції, або чому деякі не мають особливих ідіосинкразійних маніпуляцій? Існує думка, що деякі маніпуляції свідчать про дискомфорт. Звичка колупати притаманна психічнохворим, які приховують свій гнів. Хворі, які відчувають сором, зазвичай прикривають очі. Однак ці експериментальні дані отримані на основі звичного уявлення, що дискомфорт збільшує кількість маніпуляцій. (Більш детальне висвітлення дискусії про маніпуляції див.: Paul Ekman, Wallace V. Friesen, *Nonverbal Behavior and Psychopathology* // *The Psychology of Depression, Contemporary Theory and Research*. Під ред. R.J. Friedman and M.N. Katz, Washington, D. C.: Winston, 1974.)

Зазвичай вважають, що, коли люди почуваються ні в сих ні в тих або нервують, вони соваються і здійснюють неспокійні рухи, і це досить добре обґрунтовано наукою. Маніпуляції почісування, здавлювання, колупання, прочищення отворів і обтрушування стають більш інтенсивними в міру збільшення дискомфорту будь-якого виду. Ймовірно, люди демонструють багато маніпуляцій також у розслабленому стані і коли перестають стримуватися. У компанії друзів зазвичай менше турбуєшся про пристойність. Деякі люди найбільше схильні робити ті речі, від яких більшість хоча б почасті стримується, наприклад відригувати. Якщо все вищесказане справедливо, то маніпуляції є ознаками дискомфорту тільки в офіційних ситуаціях або якщо людина потрапляє у компанію незнайомих.

Таким чином, маніпуляції не є надійною ознакою брехні, тому що можуть означати діаметрально протилежні стани — дискомфорт і розслабленість. Крім того, брехуни знають, що маніпуляції потрібно стримувати і більшості з них це вдається. Ніяких спеціальних знань з цього питання брехуни не мають. Відомості про те, що маніпуляції є ознаками дискомфорту і нервозності, стали частиною загальновідомого фольклору. Неспокійну поведінку вважають вірною ознакою брехні, тому зазвичай думають, що брехун неодмінно буде соватися. Коли ми запитували людей, чому вони підозрюють когось у брехні, то найпоширенішою відповіддю була така: брехуни соваються і ховають очі. *Відомі всім ознаки, що складаються з дій, які легко стримати, будуть не надто надійні у випадках, коли ставки високі, а брехун не хоче бути спійманим.*

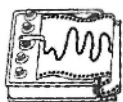
Студентки-медсестри демонстрували не більше маніпуляцій, коли брехали, ніж коли говорили правду. І хоча в результаті інших досліджень було виявлено збільшення кількості маніпуляцій під час брехні, ймовірно, такі суперечливі результати пояснюються різницею в ставках. Коли ставки високі, маніпуляції можуть перериватися, тому що на людину впливають протилежні сили. Високі ставки змушують брехуна простежувати і контролювати настільки доступні та широко відомі ознаки брехні, як маніпуляції, але ті ж високі ставки, викликавши страх викриття і збільшивши дискомфорт, можуть збільшити кількість маніпуляцій у поведінці. Людина може помічати часті маніпуляції, стримувати їх до повного зникнення, через деякий час знову помічати (коли вони знову з'являться) і знову стримувати. Оскільки ставки в нашому досліді були високі, студентки чимдуж намагалися стримувати свої маніпуляції. У дослідженнях, які виявили почастишання маніпуляцій у процесі брехні, ставки були невеликі. Незвичайна ситуація (людину нечасто просять збрехати в експериментальних цілях) могла викликати в учасників експерименту дискомфорт, достатній, аби підвищити інтенсивність маніпуляцій. Але значні надбання або втрати не могли стати результатом успіху або невдачі такої брехні, тому у брехунів не було особливої причини витрачати сили на простежування і стримування маніпуляцій. Навіть якщо моє пояснення суперечливості отриманих результатів хибне (не можна сповна довіряти такій інтерпретації постфактум, поки її не буде підтверджено подальшими дослідженнями), саме розбіжність у результатах досліджень є вагомою причиною для обережної інтерпретації маніпуляцій. Вивчаючи здатність людей виявляти брехню, ми з'ясували, що тих, хто демонструє багато маніпуляцій, вважають брехунами. Не має значення, правду говорить людина або бреше: якщо маніпуляцій багато, її вважають брехливою. Дуже важливо усвідомлювати ймовірність припуститися такої помилки. Далі наведено численні причини, за якими маніпуляції не є надійною ознакою брехні.

Люди дуже різняться за кількістю і типом властивих їм маніпуляцій. Цієї проблеми (небезпека Брокау) можна уникнути, якщо дослідник брехні вже хоч трохи знайомий з підозрюваним і може порівнювати його поведінку.

Помилка Отелло також впливає на інтерпретацію маніпуляцій, оскільки маніпуляції стають інтенсивнішими, коли люди почувають себе ніяково. Ця проблема може виникати і в зв'язку з іншими ознаками брехні, але для маніпуляцій вона особливо гостра, оскільки вони є ознаками не тільки незручного становища, а й затишної дружньої атмосфери.

Усі думають, що велика кількість маніпуляцій видає брехню, а тому брехун з сильною мотивацією буде намагатися стримувати їх. На відміну від виразу обличчя, яке люди теж намагаються контролювати, маніпуляції стримувати досить просто. Якщо ставки високі, брехунові вдається стримувати маніпуляції, хоча б на деякий час.

Пози (це ще один аспект тіла) вивчали багато дослідників, але витоку інформації або ознак брехні завдяки їм було виявлено мало. Люди знають, як у відповідному оточенні слід сидіти або стояти. Поза, прийнятна для офіційної бесіди, відрізнятиметься від пози під час розмови з приятелем. Обманюючи когось, людина добре контролює свою позу й успішно нею керує (принаймні, дослідники брехні не виявили відмінностей у позах людей, які брешуть або говорять правду).

В одному з досліджень брехні виявлено широко поширену думку, що ті, хто часто змінює позу, брешуть. Проте фактично доведено, що поза не пов'язана з правдивістю чи брехливістю людини. Див: Robert E. Kraut, Donald Poe, *Behavioral Roots of Person Perception: The Deception / Judgement of Custom Inspectors and Laymen* // *Journal of Personality and Social Psychology* 39 (1980), pp. 784–798.

Звичайно, ми не вимірювали ті характеристики пози, які є змінними. Можливо, існує тенденція нахилитися вперед, відчуваючи інтерес чи гнів, і відхилитися назад у момент страху або відрази. Брехун з сильною мотивацією, однак, повинен бути здатним приховати всі ознаки цих емоцій, що їх видає поза.

Ознаки, зумовлені вегетативною нервовою системою

Дотепер йшлося про дії, спричинені опорно-руховим апаратом. Вегетативна нервова система (ВНС) також спричиняє в організмі певні зміни, помітні в разі виникнення емоцій: зміни частоти і глибини дихання, частоти ковтання, інтенсивності потовиділення (зумовлені ВНС зміни, що позначаються на обличчі, зокрема почервоніння обличчя, блідість і розширення зіниць, обговорюються в наступному розділі). Ці зміни, які супроводжують виникнення емоцій, відбуваються мимоволі, їх дуже важко приховати, і саме тому вони є цілком надійними ознаками брехні.

Детектор брехні фіксує зміни вегетативної нервової системи, але багато з них можна помітити і без використання спеціальної

апаратури. Якщо брехун відчуває страх, гнів, збудження, прикрість, провину або сором, ці емоції зазвичай супроводжує часте дихання, рухи грудної клітки, часте ковтання, запах або посилене потовиділення. Впродовж десятиліть психологи сперечалися про те, чи існує для кожної конкретної емоції характерний набір змін ВНС. Більшість психологів вважають, що це не так і *будь-які* емоції спричиняють прискорене дихання, посилене потовиділення і ковтальні рухи. Зміни ВНС залежать від сили емоції, а не від її характеру. Ця точка зору суперечить досвіду більшості людей. Людей охоплюють різні фізичні відчуття в стані переляку і в стані гніву. На думку багатьох психологів, це відбувається тому, що в різних станах люди по-різному інтерпретують одні й ті самі відчуття. Але це не є доказом того, що сама діяльність ВНС відрізняється під час страху і гніву. (Сучасним представником цієї теорії є Джордж Мандлер (див. G. Mandler, *Mind and Body*, Psychology of Emotion and Stress. New York: WW Norton & Co., 1984).)

Моя остання дослідна робота, розпочата незадовго до закінчення цієї книги, оскаржує таку точку зору. Якщо я маю рацію і зміни ВНС не завжди однакові, а, навпаки, специфічні для кожної емоції, це може виявитися дуже важливим критерієм виявлення брехні. Завдяки цьому дослідник брехні може виявити брехуна навіть без детектора, керуючись лише зором і слухом, і зрозуміти не тільки те, чи відчуває підозрюваний емоції, але і які саме емоції він відчуває – страх або гнів, огиду або смуток. І хоча подібну інформацію дає також міміка, багато рухів лицьових м'язів людина спроможна приховати. Діяльність же ВНС контролювати набагато важче.

Ми поки опублікували лише одну роботу, проте багато психологів не згодні з тим, що нам вдалося виявити (Paul Ekman; Robert W. Levenson, Wallace E Friesen, *Autonomic Nervous System Activity Distinguishes Emotions* // Science, 1983, vol. 221, pp. 1208–1210). Отримані мною дані вважаються суперечливими і недостатньо доведеними; проте вони обґрунтовані і, впевнений, з часом будуть схвалені науковим співтовариством.

Існують дві проблеми на цьому шляху і я поставив собі за мету вирішити обидві, для чого потрібно було знайти переконливі свідчення різної діяльності ВНС при різних емоціях. По-перше, складно отримати чисті зразки емоцій. Аби порівняти зміни ВНС, зумовлені страхом, з відповідними змінами, зумовленими гнівом, вчений повинен знати напевно, коли саме об'єкт його досліджень відчуває кожну з цих емоцій. Оскільки вимірювання змін ВНС вимагає складного

обладнання, об'єкт повинен відтворити зразки емоцій в лабораторії. І тут проблема полягає в тому, як викликати природні емоції в стерильних, неприродних умовах. Крім того, як можна налякати або розсердити людину, не зробивши того й іншого водночас? Це останнє питання є вельми важливим: якщо людину враз налякати і розсердити, вийде те, що ми називаємо *сумішшю* емоцій. Якщо емоції не будуть випробовуватися окремо (тобто зразки не будуть чистими), навряд чи вдасться зафіксувати розбіжності в діяльності ВНС для кожної емоції. І навіть у випадку їх відмінності, коли зразок гніву містить деяку частку страху або зразок страху містить деяку частку гніву, зрештою здаватиметься, що зміни ВНС одні й ті самі. Уникнути суміші емоцій непросто як у лабораторії, так і в житті; змішані емоції трапляються набагато частіше чистих.

Найвідоміший технічний прийом для збору зразків емоцій є таким: об'єкт просять згадати або уявити щось жахливе. Припустимо, об'єкт уявляє, що на нього нападає грабіжник. Учений має бути впевнений, що, крім того, що об'єкт наляканий, він не відчуває гніву до грабіжника або до самого себе за свій страх або за те, що потрапив у халепу. Інші методики мають той самий недолік, оскільки з їх допомогою отримання сумішей замість чистих емоцій є таким же ймовірним. Припустимо, учений показує об'єкту фільм жахів, наприклад сцену з фільму «Психо» Альфреда Хічкока, де Тоні Перкінс раптово кидається з ножом на Дженет Лі, яка приймає душ. Об'єкт може розсердитися на експериментатора за те, що той його лякає, розсердитися на себе за свій страх, розсердитися на Тоні Перкінса за те, що той напав на Дженет Лі, відчути відразу від виду крові, засмутитися, дивлячись на страждання Дженет Лі, здивуватися цій події взагалі тощо. Не так вже й просто придумати спосіб отримання зразків чистих емоцій. Більшість вчених, що досліджували ВНС, просто брали за аксіому (я вважаю, що марно), що об'єкти експериментів виконують необхідні дії в потрібний час і «надають» їм зразки чистих емоцій. Вони не робили жодних кроків, щоб гарантувати відбір дійсно чистих емоцій або хоча б упевнитися в їх чистоті.

Друга проблема полягала в необхідності відбору зразків емоцій в лабораторії, тобто у використанні різного роду пристосувань. Більшість людей соромляться того, що станеться з ними в лабораторії. У ході експерименту це почуття посилюється. Для вимірювання діяльності ВНС до різних частин тіла прикріплюють дрони. Аби лише слідкувати за диханням, частотою серцевих скорочень, температурою шкіри і потовиділенням, до людини потрібно прикріпити безліч дротів.

Більшість людей при цьому відчують збентеження: адже коли вони підключені до приладу, вчені в найдрібніших подробицях спостерігають, що відбувається всередині організму, а камери часто ще й записують видимі зміни. Зніяковілість — це емоція, і якщо вона викликає якусь діяльність ВНС, ці зміни ВНС будуть накладатися на кожен зразок емоції, який намагається отримати вчений. Можна припустити, що зараз об'єкт згадує щось жахливе, згодом — заново переживає колись випробуваний гнів, а насправді на тлі обох цих спогадів об'єкт знає ще й збентеження. Ніхто з цих дослідників не прикладав жодних зусиль, аби зменшити збентеження, і перевірити, що збентеження не псує чистоту отриманих ними зразків.

Ми з колегами виключили фактор збентеження, оскільки вибрали об'єктами дослідження професійних акторів. (Paul Ekman, Robert W. Levenson, Wallace F. Friesen, *Autonomic Nervous System Activity Distinguishes Emotions* // Science, 1983, vol. 221, pp. 1208–1210.) Актори звикли до того, що їх розглядають, і спостереження за кожним їхнім рухом не викликає у них негативних емоцій. Їм навіть сподобалася думка, що до них підключать дроти і стежитимуть за змінами всередині організму. До речі, вивчення акторів допомогло також вирішити проблему отримання зразків чистих емоцій. Актори роками тренувалися в застосуванні системи Станіславського, а отже навчилися майстерно згадувати і переживати випробувані раніше емоції. Вони практикують цю техніку для того, щоб використовувати спогади про почуття під час створення різних образів. Отож, ми підключили до акторів апаратуру і направили на їх обличчя відеокамери, після чого попросили їх згадати і пережити з максимальною інтенсивністю найсильніше в їхньому житті почуття гніву, потім жаху, смутку, подиву, щастя й огиди. Цю методику використовували й інші вчені, але ми вважали, що наші шанси на успіх вище, адже, на відміну від них, ми мали справу не просто з людьми, а з тренуваними професіоналами. Більше того, ми не вважали цілком очевидним, що об'єкти експерименту будуть робити саме те, що ми говоримо; ми пересвідчувались в тому, що отримуємо не суміші емоцій, а чисті емоції. Впродовж експерименту ми періодично просили акторів оцінити, наскільки сильно вони відчували вказану емоцію і чи відчували при цьому будь-які інші емоції. Усі зразки, що супроводжувалися сторонніми емоціями, які тільки наближались за силою до необхідної, ми відкидали.

Залучивши до експерименту акторів, ми змогли випробувати іншу методику отримання зразків чистих емоцій, яку раніше ніколи

не використовували. Ми випадково виявили цей новий спосіб викликати емоцію кілька років тому, коли працювали над іншими дослідженнями, а саме вивчали відповідність м'язів виразу обличчя (тобто який м'яз за який вираз обличчя відповідає). Ми з колегами систематично відтворювали тисячі мімічних виразів, знімаючи їх на плівку і потім аналізуючи зміни зовнішнього вигляду, спричинені поєднанням рухів м'язів. На наш подив, коли ми виконували рухи м'язів, пов'язані з емоціями, ми раптово відчували у своєму тілі зміни, зумовлені діяльністю ВНС. Ми аж ніяк не очікували, що навмисні рухи лицьових м'язів можуть викликати мимовільні зміни ВНС, але це траплялося знову і знову. Ми досі не з'ясували, чи розрізнялася діяльність ВНС для кожного конкретного набору рухів. Ми вказували акторам, якими саме лицьовими м'язами рухати відповідно до кожної з шести емоцій. Акторів не бентежило, що доводилося відтворювати вираз обличчя на замовлення або працювати перед камерою, вони робили це вміло і з легкістю виконали більшість наших прохань. Проте й цього разу ми припускали, що вони не відтворюють потрібні нам емоції. Ми зробили відеозапис їхніх обличч і користувалися отриманими результатами тільки за умови, якщо в момент вимірювань набір необхідних рухів обличчя був відтворений повна.

Наші експерименти доводили, що діяльність ВНС *не* є однаковою для всіх емоцій. Зміни швидкості серцевих скорочень, температури шкіри і потовиділення (ми вимірювали тільки це) відрізнялися під час відтворення різних емоцій. Наприклад, коли рухи м'язів на обличчях акторів відповідали міміці гніву або страху (зауважте, їх просили не зобразити ці емоції, а лише вчинити певні дії м'язами обличчя), їхні серця в обох випадках билися частіше, але температура шкіри змінювалася по-різному. Шкіра ставала гарячою від гніву і холонула від страху. (Згодом ми повторили цей експеримент з іншими випробовуваними і отримали такі ж результати.)

Якщо під час проведення подібних експериментів аналогічні результати отримують й інші вчені, це дозволить принципово змінити дію детектора брехні. Замість того щоб просто намагатися з'ясувати, чи відчуває об'єкт *якусь* емоцію взагалі, оператор детектора зможе сказати, вимірявши кілька даних діяльності ВНС, *яку саме* емоцію він відчуває. Більш того, дослідник брехні навіть неозброєним оком зможе помітити зміни в характері дихання або потовиділення, а це допоможе виявити наявність конкретних емоцій. Кількість помилок у виявленні брехні, які ведуть до того, що вірять не правдивий

людині, а брехуну, можна було б скоротити, якби діяльність ВНС, приховати яку дуже важко, дозволяла з точністю визначати почуття підозрюваного. Нам поки не відомо, чи можна розрізняти емоції тільки за візуальними та вербальними ознаками діяльності ВНС, але тепер з'явилася нагода це з'ясувати. Яким чином можуть ознаки конкретних емоцій (незалежно від того, зафіксували їх по обличчю, тілу, голосу, словам або змінам у діяльності ВНС) допомогти визначити, правду каже людина або бреше? (Про небезпеку здійснення помилки в цьому випадку та шляхи її уникнення читайте в розділі 6.)

У розділі 2 повідомлялося, що існують два основних види брехні: приховування інформації та її спотворення. В цьому розділі йшлося про те, як слова, голос або тіло видають приховувані почуття. Спотворення ж інформації відбувається тоді, коли брехун не відчуває ніяких емоцій, але демонструє їх, або коли він намагається замаскувати почуття. Наприклад, людина може прикинутися засмученою, дізнавшись, що бізнес свояка розвалився. Якщо йому абсолютно нахати на свояка, фальшива печаль просто допоможе дотриматися пристойності, якщо ж він потай радіє нещастю родича, сумний вигляд приховає справжні почуття. Чи можуть слова, голос або тіло однозначно викривати лицемірство — нікому не відомо. Промахи під час зображення штучних емоцій досліджувалися значно менше, ніж витік інформації у процесі приховування емоцій. Можу запропонувати читачеві тільки власні спостереження, теорії і припущення.

Незважаючи на те, що слова безпосередньо призначені для передачі інформації, описати емоції словами дуже важко будь-кому, як правдивий, так і брехливий людині. Тільки поет може передати нюанси людських переживань. Причому описати вигадані почуття не складніше, ніж справжні. Описам обох типів почуттів зазвичай не властиві ні красномовство, ні вишуканість, ні переконливість. Сам лише вербальний опис, за відсутності голосу, пластики і міміки, не може передати справжньої суті емоцій. Підозрюю, що більшість людей вміє досить добре вводити в оману оточуючих, надаючи своєму голосу інтонацій, характерних для гніву, жаху, горя, щастя, відрази чи подиву. Хоча приховати характерні для цих емоцій голосові зміни дуже важко, зобразити їх набагато легше. Саме тому дурити людей найпростіше за допомогою голосу.

Деякі зміни, зумовлені вегетативною нервовою системою, імітувати нескладно. Прискорене дихання або ковтання важко приховати, але не потрібно докладати надзвичайних зусиль, щоб імітувати їх: просто дихати швидше або ковтати частіше. Правда,

потовиділення важче як приховати, так і зобразити. Хоча, здається, небагато брехунів використовують прискорене дихання і ковтання, щоб створити враження пережитої негативної емоції.

Незважаючи на те, що брехун може збільшити кількість маніпуляцій, намагаючись продемонструвати, що він «не в своїй тарілці», більшість людей, ймовірно, не згадає вчасно про цю можливість. Ці дії, які так легко виконати, можуть своєю відсутністю видати брехливість запевнень, які є переконливими в усіх інших аспектах.

Ілюстрації можна виконувати свідомо стосовно предмета розмови для створення враження зацікавленості та ентузіазму, проте з малою ймовірністю успіху, якщо вони не супроводжуються справжніми почуттями. Як пишуть у газетах, колишні президенти Ніксон і Форд працювали над своєю промовою з викладачем, який рекомендував їм збільшувати кількість ілюстрацій. Коли я бачив їх по телевізору, у мене постійно виникала думка, що саме в результаті цих занять вони стали виглядати так неприродно. Дуже важко належним чином поєднати ілюстрації зі словами, коли робиш це навмисно, — вони мають тенденцію випереджати слова, чи запізнюватися, або навіть затягуватися. Це все одно що, наприклад, катаючись на лижах, намагатися обдумувати кожен рух: координація порушується і починаєш виглядати незграбним.

Я описав деякі ознаки поведінки, що можуть свідчити про наявність прихованої інформації, вказувати, що людина погано продумала лінію своєї поведінки, або свідчити про емоції, які не відповідають цій лінії поведінки.

Обмовки, промахи з емблемами, а також тиради можуть видати будь-яку приховану інформацію: емоції, скоєні вчинки, плани, наміри, фантазії, ідеї тощо.

Ухильні відповіді, паузи, мовні помилки і зниження кількості ілюстрацій можуть означати, що промовець висловлюється дуже обережно, оскільки не продумав лінію поведінки заздалегідь. Ці ознаки можуть вказувати на будь-які негативні емоції. Зниження кількості ілюстрацій може відбуватися також від нудьги.

Підвищення тону, гучності й темпу мови супроводжують почуття жаху, гніву й іноді збудження. Протилежним чином змінюють голос печаль і, можливо, почуття провини.

Зміни в диханні і потовиділенні, прискорене ковтання внаслідок надмірної сухості в роті є ознаками сильних емоцій, і, ймовірно, в майбутньому за характером таких змін вдасться встановлювати, яких саме.

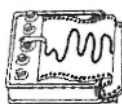
ОЗНАКИ БРЕХНІ НА ОБЛИЧЧІ

Вираз обличчя є дуже цінним джерелом інформації для дослідника брехні, оскільки обличчя може «брехати», «говорити правду» або робити це одночасно. Зазвичай вираз обличчя несе відразу два повідомлення: що брехун хоче сказати і що він хотів би приховати. Одні вирази обличчя вдало прикривають брехню і надають невірну інформацію, інші ж — видають правду, тому що виглядають фальшиво, і справжні почуття просочуються крізь усі спроби приховати їх. У якийсь момент вираз обличчя, навіть брехливий, може виглядати цілком переконливо, проте вже за мить на ньому можуть проявитися потаємні думки. А буває і так, що щирі та показні емоції передаються різними частинами обличчя одночасно. Більшість людей не може відразу ж викрити брехуна лише тому, що їм важко відрізнити щирий і брехливий вирази обличчя.

Справжні почуття відображаються на обличчі тому, що міміка може бути непідвладною нашим думкам і намірам. Вдало ж прикривати фальшиві почуття можна за рахунок контролю за мімікою, що не дозволяє людям побачити правду і змушує їх прийняти брехню. Обличчя — це подвійна система, в якій поєднуються навмисні та спонтанні вирази. Поряд з навмисними і спонтанними виразами існують ще й колись завчені, які надалі з'являються автоматично, незалежно від бажання людини, а часом навіть і всупереч цьому (вони зазвичай неусвідомлені). Прикладами є вирази обличчя, що увійшли в звичку і досить часто з'являються на обличчі людини, особливо якщо їй, наприклад, не вдається висловити свій гнів на адресу керівництва. Проте допоки розглянемо лише навмисні, контрольовані, фальшиві вирази, які мають на меті ввести в оману, і спонтанні, емоційні, які часом видають справжні почуття брехуна всупереч всім його намаганням приховати їх.

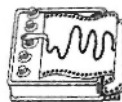
Дослідження людей з різними ушкодженнями головного мозку переконливо доводять, що за навмисні й спонтанні вирази обличчя відповідають різні ділянки мозку. Пацієнти, що страждають від пошкоджень ділянок, де задіяна так звана пірамідальна система, не

можуть посміхатися, якщо їх про це попросити, але посміхаються у відповідь на жарт або від радості. Зворотну картину спостерігають у пацієнтів, які страждають від ураження іншої ділянки мозку, яка не включає пірамідальну систему. Вони можуть навмисно посміхнутися, проте залишаються з кам'яним обличчям під час розваг. Пацієнти з ураженнями пірамідальної системи (які нездатні довільно змінювати вираз обличчя) не змогли б приховати брехню, тому що не можуть перешкоджати появі на своєму обличчі справжніх емоцій і демонструвати нещирі почуття. Навпаки, пацієнти з ураженнями мозку, що не зачіпають пірамідальної системи (ці люди нездатні виражати справжні почуття), могли б стати чудовими брехунами, тому що їм не потрібно піклуватися про приховування своїх справжніх емоцій.

Опис впливу такого роду ушкоджень на навмисні й спонтанні вирази обличчя взято з клінічної літератури (K. Tschiassny, *Eight Syndromes of Facial Paralysis and Their Significance in Locating the Lesion* // *Annals of Otology, Rhinology and Laryngology* 62 (1953), pp. 677–691). Спостереження за тим, як різні пацієнти досягають успіху або, навпаки, відчувають труднощі при спробі збрехати, — моя власна екстраполяція.

Спонтанний вираз емоцій на обличчі є результатом еволюції. Багато виразів обличчя людини подібні тим, що можна бачити і в деяких приматів. Декотрі вирази обличчя — принаймні ті, які стосуються відчуття задоволення, страху, гніву, відрази, смутку, горя, а можливо, і низки інших емоцій — є універсальними і однаковими для всіх людей незалежно від віку, статі, расових і культурних відмінностей.

Огляд усіх наукових свідчень міститься в моїй книзі (Paul Ekman, *Darwin and Facial Expression. A Century of Research in Review*. New York: Academic Press, 1973). Обговорення цієї ж теми з додатком фотографій, зроблених в Новій Гвінеї, викладено в моїй іншій книзі (Paul Ekman, *Face of Man Expression of Universal Emotions in a New Guinea Village*. New York: Garland STMP Press. 1980).

Ці вирази обличчя дають багату інформацію про емоції людини і розкривають найменші нюанси її миттєвих почуттів. Обличчя може передати такі відтінки емоційних переживань, які здатен виразити в словах лише поет. Воно може повідомити наступне:

- які емоції відчуває людина, наприклад гнів, страх, смуток, відразу, горе, радість, задоволення, збудження, подив, презирство, адже кожний з цих емоцій відповідає певний вираз обличчя;

- про поєднання емоцій, наприклад коли людина відчуває кілька почуттів водночас і вони частково відбиваються на її обличчі;
- про силу випробовуваних емоцій, оскільки всі емоції мають різні ступені прояву: від роздратування до люті, від побоювання до жаху тощо.

Однак обличчя — це не просто спонтанна емоційна сигнальна система. Вже в перші роки життя діти вчаться контролювати вираз свого обличчя, приховуючи справжні почуття і зображуючи емоції, яких не відчувають. Батьки навчають цього дітей і власним прикладом, і відвертими повчаннями типу: «Не дивись на мене так сердито», «Посміхайся, коли тітка дає тобі цукерку», «Чого це ти так похмуро дивишся?» З віком люди настільки звикають до цих *правил виявлення емоцій (display rules)*, що такі вирази обличчя входять у звичку, яку важко викоринити. Згодом ці правила починають діяти автоматично, і ми вже не контролюємо і не усвідомлюємо їх проявів. Але навіть якщо люди й усвідомлюють ці правила, не завжди вдається припинити їх дотримання, в усякому разі це непросто, адже якщо якась звичка закріпилася і діє автоматично, не вимагаючи усвідомлення, то позбутися її нелегко. Найскладніше побороти саме ті звички, що ґрунтуються на правилах виявлення емоцій.

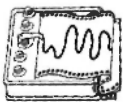
Саме такі правила виявлення емоцій, які є різними для різних культур, дають зрозуміти, що вирази обличчя не є універсальними. Цікаво, що японці переглядають емоційні фільми з тим же виразом обличчя, що й американці, але тільки *за умови*, що вони це роблять *на самоті*. Якщо в кімнаті з'являється інша людина, особливо якийсь керівник, японці починають значно більше, ніж американці, слідувати своїм правилам виявлення емоцій, прикриваючи негативні емоції ввічливою посмішкою (Р. Ekman, *Face of Man*, pp. 133–136).

Крім автоматичних, звичних виразів обличчя, у людей можуть бути й цілком усвідомлені вирази, до яких вони вдаються, придушуючи прояв своїх істинних емоцій та імітуючи інші, яких насправді не відчувають. Більшість людей успішно використовує ті чи інші мімічні способи брехні. Практично кожен може пригадати випадок, коли чиясь обличчя геть збило його з пантелику, проте звичайною є й інша ситуація, коли обличчя людини красномовно свідчить про те, що вона бреше. У житті кожної подружньої пари бувають хвилини, коли один читає на обличчі іншого почуття (зазвичай страх чи гнів), яке його партнер не тільки не усвідомлює, а й заперечує. Більшість людей вважають, що здатні помітити фальш на обличчі іншого, проте дослідження засвідчують, що насправді це не так.

У попередньому розділі було описано експеримент, упродовж якого випробовуваним не завжди вдавалося визначити, коли студентки брехали, а коли говорили правду. Результати тих, хто стежив лише за обличчями дівчат, виявилися навіть гіршими, ніж випадковий вибір: вони називали чесними саме тих з них, які брехали. Піддослідні приймали імітацію за правду й ігнорували ті риси обличчя, які видавали справжні почуття. Коли людина бреше, її найбільш очевидна міміка, на яку насамперед звертаєш увагу, виявляється підробкою, а тонкіші прояви нещирості й швидкоплинні ознаки приховуваних емоцій залишаються взагалі непоміченими.

Більшість дослідників намагалися визначати прояви брехні не по обличчю людини, а зважаючи на інші ознаки, які легше піддаються оцінці, наприклад по рухах тіла або обмовках. Дехто все ж взявся оцінювати мімічні вирази обличчя, проте спостерігачі брали до уваги тільки посмішку і навіть її розглядали занадто спрощено. Вони дійшли висновку, що люди посміхаються однаково часто, коли брешуть або кажуть правду. Але вони не брали до уваги характер посмішки. Не всі посмішки завжди однакові. Наша техніка оцінки виразів обличчя дозволила виділити понад 50 видів посмішки. Ми помітили, що коли студентки брехали, вони посміхалися інакше, ніж коли говорили правду. Детальніше про наші спостереження я розповім в кінці цього розділу.

Саме завдяки такому розмаїттю виразів обличчя дослідники більше цікавилися невербальним спілкуванням і психологією брехні, і не бралися оцінювати вирази обличчя. До останнього часу просто не було повного об'єктивного способу оцінки усіх виразів обличчя. Ми вирішили розробити такий метод, бо зрозуміли завдяки нашому експерименту зі студентками, що визначення мімічних ознак брехні вимагає більш ретельного підходу. На розробку технологій оцінки виразів обличчя ми витратили майже десять років.

Наша книга містить різноманітний матеріал (разом із фотографіями, фільмами, комп'ютерними програмами), на підставі якого читач може навчитися визначати й описувати будь-який вираз обличчя (Paul Ekman, Wallace V. Friesen, *The Facial Action Coding System*. Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1978).

Існують тисячі різних виразів обличчя, і всі вони відрізняються один від одного. Багато з них не пов'язані з емоціями, їх відносять до так званих *мовних знаків* (*conversational signs*), які, так само як і рухи тіла, роблять наголос або виражають синтаксичні конструкції (наприклад, коли вираз обличчя виражає знак питання або

оклику). Але є ще й мімічні емблеми: підморгування, здивоване підняття брів, презирливе мруження очей, скептичне зведення однієї брови тощо. Є також мімічні маніпуляції: покусування губ, облизування губ, витирання губ, надування щік. Крім того, є просто емоційні вирази обличчя, як щирі, так і удавані.

Причому одній емоції відповідає не один вираз обличчя, а десятки, а часом навіть і сотні. Кожна емоція має певний і дуже специфічний набір виразів. У цьому немає нічого дивного. Кожній емоції властиве не одне почуття або оцінка, а цілий набір. Для прикладу розглянемо наступну групу виразів для гніву, яка характеризується:

- інтенсивністю (від легкого роздратування до люті);
- ступенем контрольованості (від вибуху до прихованої люті);
- розвитком (від раптового спалаху до повільного кипіння);
- згасанням (від швидкого до довгого);
- напруженням (від гарячого до холодного);
- щирістю (від справжнього до награного, як у батьків, які сварять неслухняну дитину).

А якщо до цього додати ще й інші емоції (наприклад, зловтіхи, провини, праведності, презирства), то складових цього набору буде ще більше.

Невідомо, чи існують різні вирази обличчя для кожного з видів гніву. Швидше за все, існують, та ще й по декілька для кожного виду. Ми вже маємо свідчення того, що виразів обличчя на кожную емоцію більше, ніж відповідних їм слів. Обличчя передає такі нюанси й відтінки емоцій, які неможливо висловити мовою. Наша робота з вивчення всього набору мімічних виразів і визначення кількості виразів на кожную емоцію (тобто визначення того, які є взаємозамінними, а які висловлюють різні, але схожі за внутрішнім станом) почалася в 1978 році. Деякі з наведених результатів цієї роботи засновані на систематичному використанні нашої техніки оцінки виразів облич, а деякі — на багатогодинних спостереженнях. Усі ці результати є лише попередніми, оскільки ще жоден дослідник не намагався повторити наші експерименти з виявлення відмінностей між навмисною і спонтанною мімікою.

Давайте почнемо з найбільш складного джерела витоку інформації, а саме з мікрОВИРАЗІВ обличчя. Ці прояви дають повну картину приховуваних емоцій, але настільки швидкоплинну, що її зазвичай не встигають помітити. МікрОВИРАЗИ тривають не більш ніж чверть секунди. Ми виявили їх під час нашого першого дослідження

ознак брехні, майже 20 років тому, коли переглядали запис розмови з Мері, пацієнткою психіатричної клініки (див. розділ 1), яка приховувала свій задум вкоротити собі віку. За кілька тижнів після надходження Мері в клініку було зроблено відеозапис, у якому вона розповідала лікарю, що більше не почувається пригніченою і просить відпустити її на вихідні додому. Пізніше вона зізналася, що брехала і хотіла ще раз накласти на себе руки, позбувшись нагляду персоналу. Вона також зізналася, що все ще відчуває себе відчайдушно нещасною.

Мері неодноразово злегка знижувала плечима (емблема) і дуже мало вдавалася до рухів тіла. Використовуючи уповільнений повтор плівки, ми виявили також мікровирази: глибоку печаль, яку швидко прикривала посмішка. Мікровираз охоплює все обличчя, але дуже ненадовго, тому його важко помітити. На рис. 5.1 зображено обличчя, що виражає смуток. Цей вираз легко впізнати, тому що його зафіксовано на фотографії. Але якщо він промайне за одну двадцять п'яту частку секунди і зміниться іншим, як це і відбувається в житті, його легко можна пропустити. Незабаром після того, як ми відкрили ці мікровирази, інші дослідники також заявили про свої відкриття в цій галузі, визначивши їх як результат придушення несвідомих емоцій (Е.А. Haggard, К.С. Isaaks, *Micromomentary Facial Expressions* // В книзі «Methods of Research in Psychotherapy» під ред. L.A. Gottschalk, А.Н. Auerbach. New York: Appleton Century Crofts, 1966). Однак очевидно, що почуття Мері не були несвідомими, вона болісно усвідомлювала ту печаль, яка і проявилася в її мікровиразах.

Рис. 5.1

Ми показували різним людям уривки відеозапису бесіди з Мері, що містять ці мікровирази, і просили їх визначити, що вона відчуває. Непідготовлені спостерігачі, упускаючи ці мікровирази з уваги, помилялися і вважали, що з нею все гаразд. Тільки коли ми прокрутили запис на сповільненій швидкості, вони звернули увагу на ці сумні вирази її обличчя. Досвідчені психологи, проте, змогли вловити ці мікровирази і при перегляді на звичайній швидкості.

Зазвичай людині вистачає години, щоб навчитися помічати ці швидкоплинні явища. Ми налаштували проектор слайдів таким

чином, щоб можна було експонувати слайд дуже короткий час. Спочатку, коли ми показували обличчя лише одну п'ятдесяту частку секунди, спостерігачі заявляли, що нічого не бачать і не можуть побачити, однак дуже швидко навчилися розрізняти зображення. Їм це почало вдаватися настільки легко, що вони навіть думали, ніби ми збільшили витримку. Переглянувши кілька сотень виразів обличчя, всі спостерігачі могли впізнати емоцію, навіть незважаючи на короткий час експозиції. Кожен може навчитися цьому і без проектора слайдів. Для цього досить кинути на зображення швидкоплинний погляд і спробувати вгадати, яка емоція там відображена, потім уважно подивитися на неї і перевірити справедливості своєї оцінки, після цього перейти до іншої картинки тощо. Проте для якісного тренування потрібно таким чином переглянути сотні зображень (Paul Ekman, Wallace V. Friesen, *Unmasking the Face*. Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1984).

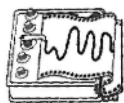
Однак аналіз мікровиразів — це дуже складна справа, оскільки, незважаючи на цінність інформації про приховані емоції, мікровирази проявляються досить рідко. В експерименті зі студентками ми виявили лише кілька мікровиразів. Набагато частіше зустрічалися *придушені* вирази; людина встигає усвідомити появу цього виразу на обличчі й намагається прибрати його, часом придушуючи іншим виразом. Посмішка є найбільш поширеним способом прикриття таких проявів. Іноді вираз придушується так швидко, що важко визначити, яка саме емоція була прихована. Але навіть якщо неможливо точно визначити емоцію, сам факт придушення є явною ознакою того, що людина щось приховує. Придушений вираз триває довше, ніж мікровираз, але, на відміну від останнього, не є цілісним і завершеним. Хоча мікровираз і більш стислий в часі, перед нами скороминуща, але повна картина емоції. Придушений вираз не дає всебічної картини емоції, але він триває довше і сам факт переривання більш помітний.

Під час аналізу мікровиразів і придушених виразів виникають дві проблеми, які ускладнюють тлумачення більшості ознак брехні. Згадаймо описану в попередньому розділі «небезпеку Брокау», яка полягає в ігноруванні дослідником брехні індивідуальних особливостей людини. Не кожна людина, що приховує свої емоції, виявляє мікровирази і придушені вирази, тому їх відсутність ще не є свідченням чесності. У різних людей наявні індивідуальні розбіжності в умінні тримати певний вираз обличчя, а деяким людям, яких я називаю природженими брехунами, це вдається просто

чудово. Друга проблема, «помилка Отелло», виникає через нездатність зрозуміти, що навіть чесні люди починають занадто хвилюватися, коли відчують, що їх підозрюють у брехні. Цієї помилки можна уникнути, якщо пам'ятати, що наявність мікровиразів і придушених виразів сама по собі ще нічого не говорить про брехню. Практично будь-які емоції, що прослизують в таких виразах, можуть бути щирими переживаннями чесною людини, які їй просто не хотілося б показувати. Невинна людина може побоюватися недовіри до себе, відчувати себе винуватою, обурюватися проти несправедливого обвинувачення, радіти від думки, що вдасться довести свою порядність, або дивуватися висунутим звинуваченням. Якщо ж людина спробує приховати ці почуття, то на її обличчі можуть з'явитися мікровирази і придушені вирази. Проблеми інтерпретації мікровиразів і придушених виразів ми обговоримо в наступному розділі.

Не всі лицьові м'язи однаково легко можна контролювати. Рухи деяких є більш надійними ознаками емоції, ніж інші. Це означає, що дані м'язи не можуть бути використані для брехні, тобто вони не підвладні волі людини. Тому брехунів нелегко приховати почуття, які впливають на ці м'язи, оскільки їхні рухи важко перервати або придушити.

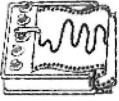
Щоб з'ясувати, якими м'язами обличчя найскладніше управляти, ми попросили людей спонукати до руху різні лицьові м'язи, а також спробувати викликати різні емоції.

Фрізен і я розробили тест на мімічні рухи, на підставі якого можна дослідити, як саме людина рухає кожним лицьовим м'язом, виражаючи емоції. Див. також Paul Ekman, Gowen Roper, Joseph C. Hager. *Deliberate Facial Movement* // *Child Development*, 51, 1980, pp. 886-891.

Деякими м'язами майже нікому не вдавалося управляти з власної волі. Наприклад, тільки 10% наших піддослідних могли довільно опускати вниз куточки рота, не рухаючи при цьому підборіддям. Однак ці м'язи, що важко контролювати свідомо, рухалися самі собою, коли люди дійсно відчували емоції, що зумовлюють їхній рух. Наприклад, у тих, хто не міг опустити куточки рота на прохання, це відбувалося само собою в стані суму, смутку чи горя. Ми навіть з'ясували, що можна навчитися керувати цими неконтрольованими м'язами, але для цього потрібно дуже багато часу. Рухи цих м'язів є вірними ознаками, адже людина не може керувати ними

за наказом і використовувати їх для імітації тих чи інших почуттів. Я міркував так: якщо людина не може змусити ці м'язи зображати несправжні почуття, то їй буде важко «зупинити» або придушити їх рух при вираженні справжніх емоцій. Якщо не вдається імітувати вираз обличчя з їх допомогою, отже, важко і приховати рух тих частин обличчя, якими вони управляють.

Я обговорював свої припущення з професійними нейропсихологами, які погодилися, що мої міркування логічні і, ймовірно, правильні. Однак їх ще не було перевірено і тому вони поки що залишаються лише гіпотезою.

Але є й інші способи приховувати свої справжні почуття, не маючи можливості придушити їх. Можна прикрити їх посмішкою, хоча це і не усуває ознак емоцій в рухах чола і повік. Можна напружити інші м'язи, що викликають зворотний рух, щоб у результаті вираз обличчя не змінився. Наприклад, задоволену усмішку можна придушити, якщо стиснути губи і підняти підборіддя. Однак рух протидіючих м'язів може видати брехню, так само як одночасний рух тих й інших м'язів надає обличчю неприродний і напружений вираз. Кращим способом приховати свої почуття є повне усунення рухів м'язів обличчя. Але це важко зробити, особливо коли емоція зачіпає ті м'язи, які дають вірні ознаки емоцій.

Ці м'язи зосереджені здебільшого на лобі. На рис. 5.2А зображено ознаки печалі, горя, розладу, а також, ймовірно, провини (такий самий вираз представлений і на рис. 5.1, але на рис. 5.2А легше зосередити увагу на лобі, оскільки інша частина обличчя затемнена). Зверніть увагу, що внутрішні куточки брів підняті. Зазвичай це також робить трикутними верхні повіки і зумовлює зморшки в центрі лоба. Не більше 15% наших піддослідних могли навмисно зробити такий вираз обличчя. Це означає, що даний вираз не буває фальшивим і з'являється, якщо людина дійсно відчуває розлад або смуток (можливо, з домішкою провини), незважаючи на всі спроби приховати ці почуття. На цьому та інших рисунках зображені емоції у своєму максимальному прояві, щоб відтворити чітку картину виразу обличчя, оскільки немає можливості показати його в русі. Якщо людина відчуває тільки легкий смуток, зморшки на її лобі будуть такими ж, як на рис. 5.2А, але менш помітними. Якщо ви вже добре знаєтеся на загальному характері виразів обличчя чи іншої емоції, ви зможете розпізнати і слабкі її прояви в реальних умовах, коли побачите обличчя в русі, а не статичним.

Рис. 5.2А

Рис. 5.2Б

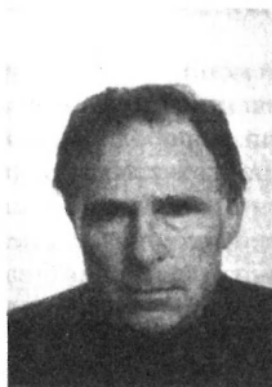

Рис. 5.2В

Рис. 5.2Г

На рис. 5.2Б відображені вірні ознаки страху, занепокоєння, страху чи жаху. Зверніть увагу на брови, які підняті і зрушені. Таку сукупність рухів дуже важко виконати навмисно, це вдалося менше ніж 10% наших піддослідних. На рис. 5.2Б також можна побачити піднесені верхню і нижню напружені повіки, що є характерною ознакою страху. Однак цих рухів може не виявитися, якщо людина намагається приховати свій страх, тому що їх досить легко контролювати. Але положення брів, швидше за все, буде таким же.

На рис. 5.2В показано положення брів і повік, характерне для гніву, а на рис. 5.2Г — для подиву. Інші емоції не супроводжуються такими характерними ознаками руху брів і повік. Причому рухи

повік і брів на рис. 5.2В і 5.2Г не є вірними ознаками (їх здатний імітувати кожен), тому їх часто зображують на обличчі, бажаючи показати фальшиві емоції, або усувають, аби приховати справжні. Ми наводимо їх тут, щоб окреслити повну картину руху повік і брів і ясніше показати їх відмінність від виразу вірних ознак емоцій, зображених на рис. 5.2А і 5.2Б.

Взагалі, підняття чи опускання брів (рис. 5.2В і 5.2Г) є найуживанішим мімічним виразом. Рухи брів надто часто використовують під час розмови, бажаючи підкреслити або підсилити мовну інтонацію. Підняття брів зазвичай виконує роль знаку питання або знаку оклику, чи символізує недовіру та скептицизм. Дарвін називав м'яз, що зводить брови разом і опускає їх вниз, «м'язом труднощів». Він мав рацію, вважаючи, що цей рух супроводжує подолання всіляких труднощів, починаючи від підняття важких речей і закінчуючи виконанням складних арифметичних дій. Крім того, це характерно ще для зосередження або збентеження.

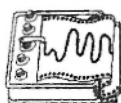

Рис. 5.3

Вірні ознаки емоції утворюють також і м'язи рота. Стиснення губ є переконливою ознакою гніву; слизова оболонка стає менш помітною, але при цьому людина зовсім не обов'язково закушує або стискає губи. Такий рух більшість людей відтворюють з великими труднощами; зазвичай стиснення буває перед початком гніву, часом навіть ще до того, як людина зрозуміє, що вона сердиться. Однак цей ледь помітний рух губами легко приховати за удаваною посмішкою. На рис. 5.3 показано, як цей рух змінює форму губ.

Помилка Отелло або нерозуміння того факту, що навіть чесна людина, коли її підозрюють у брехні, починає виявляти ті ж реакції, що й цей ошуканець, може ускладнити тлумачення вірних ознак емоцій. Невинний підозрюваний може проявляти вірні ознаки страху (рис. 5.2Б). Побоюючись помилкового звинувачення і злякавшись, що, побачивши ознаки страху, його запідозрять у брехні, він спробує приховати переляк. Прояв цього почуття залишиться тільки в русі брів, які важко контролювати. При цьому справжній брехун, що боявся викриття, буде виглядати точно так само. (У розділі 6 пояснюється, як дослідник брехні може вирішити цю проблему.)

Небезпеку Брокау (тобто нерозуміння індивідуальних відмінностей, завдяки яким справжній брехун може *не* проявляти ознак брехні, тоді як чесна людина *дійсно* демонструє їх) також важливо враховувати, інтерпретуючи вірні мімічні ознаки емоцій. Деякі люди (зокрема психопати або природжені брехуни) мають дивовижну здатність стримувати прояви своїх справжніх почуттів, тож у даному разі не можна довіряти навіть рухам надійних м'язів обличчя. Такими екстраординарними здібностями володіють багато харизматичних лідерів. Подейкують, що Папа Іван Павло II дуже красномовно демонстрував їх під час свого візиту до Польщі в 1983 році.

Ставлення суспільства до брехні є настільки негативним, що коли я використовую слово «брехун» стосовно відомих і шанованих людей, це може здатися блюзнірством. Однак я вже пояснював у розділі 2, що некладаю в це слово зневажливого відтінку. Переконаний, що брехня часом буває морально виправданою.

Страйк докерів у Гданську породив надію, що комуністичні лідери Польщі підуть на поступки і гарантуватимуть певну політичну свободу. Багато хто побоювався, що лідер профспілки «Солідарність» Лех Валенса зайде надто далеко і СРСР введе свої війська до Польщі, як це вже було в Угорщині, Чехословаччині та Східній Німеччині. Радянські війська вже кілька місяців проводили на кордоні з Польщею «військові навчання». Зрештою ліберальне керівництво пішло у відставку, і його місце, заручившись підтримкою Москви, зайняла польська вояччина. Генерал Ярузельський призупинив діяльність профспілок, обмежив повноваження Леха Валенси і запровадив військовий стан. І візит Папи до Польщі, поляка за походженням, після півтора року військового режиму, міг мати серйозні наслідки. Чи Папа підтримає Валенсу і тим самим заохотить страйк і спровокує нове повстання? Або ж благословить дії генерала Ярузельського? Журналіст Вільям Сафір так прокоментував зустріч Папи і генерала: «... Священнослужитель і політична маріонетка обмінялися усмішками і рукостисканнями. Папа знав, як отримати потрібний ефект своєю появою перед камерою, і завжди ретельно продумував вираз обличчя під час таких подій. Сенс поданого ним знаку був очевидним: церква і держава прийшли до таємної угоди, і цю сцену найвищого благословення, даного ним ставленнику Москви Ярузельському, безперестанку крутили по польському телебаченню» (William Safire, *Undetermined*, San Francisco Examiner, June 28, 1983).

Військовий стан у Польщі (1981–1983) було оголошено генералом Войцехом Ярузельським, який у комуністичній Польщі боровся з опозицією, котру представляла профспілкова організація «Солідарність». В результаті зіткнень з поліцією загинуло або зникло більше 100 людей. Ключову роль у примиренні обох сторін зіграла Католицька церква Польщі і візит Папи Івана Павла II до Польщі в 1983 році.

Рис. 5.4. Зустріч Папи Івана Павла II і генерала Ярузельського

Не кожен політичний діяч здатний так майстерно керувати виразом обличчя. Колишній президент Єгипту Анвар Садат писав про свої юнацькі спроби навчитися контролювати м'язи обличчя: «... Моїм хобі була політика. У ті роки в Італії правив Муссоліні. Я бачив його фотографії і читав про те, як він умів міняти вираз обличчя перед публікою, набирав твердого або агресивного вигляду, так що люди, дивлячись на нього, читали міць і силу в кожній рисі обличчя. Мене це зачаровувало. Я стояв вдома перед дзеркалом і намагався імітувати владність його обличчя, проте мої старання були невтішними. У мене лише втомлювалися м'язи обличчя. Було боляче» (*Anwar Sadat – in his own words* // *San Francisco Examiner*, October 11, 1981).

Хоча Садат так і не навчився керувати своєю мімікою, успіх його таємної змови з Сирією і раптового нападу на Ізраїль у 1973 році свідчить, що він тим не менш добре володів мистецтвом брехні. У цьому немає суперечності. Брехня не вимагає обов'язкового володіння мімікою, пластикою і голосом. Це важливо тільки під час особистої зустрічі, коли брехун і жертва сходяться віч-на-віч, як під час зустрічі Гітлера з Чемберленом. Кажуть, що Садат ніколи й не намагався приховувати свої справжні почуття під час особистих зустрічей з противниками. Езер Вайцман, ізраїльський міністр оборони, який вів переговори з Садатом після війни 1973 року, писав про єгипетського лідера: «Він не був людиною, що тримає свої почуття при собі, вони одразу ж відбивалися на його обличчі, в голосі, жестах». (*Ezer Weizman. The Battle for Peace*. New York: Bantam, 1981, p. 165.)

Є й інший, менш поширений випадок, коли індивідуальні відмінності заважають правильно прочитати вірні мімічні ознаки емоцій. Він пов'язаний зі знаками мови, про які йшлося трохи вище. Деякі з цих знаків мови подібні рухам, які підкреслюють певні слова. Більшість людей при цьому або піднімають, або опускають брови (як це зображено на рис. 5.2В і 5.2Г). Дуже небагато акцентують свою промову з допомогою брів, що стають задіяними при відчуттях смутку чи страху (рис. 5.2А і рис. 5.2Б). У тих же, хто це робить постійно, такі ознаки не є вірними; прикладом такої людини може служити актор і режисер Вуді Аллен.

Вуді Аллен (Woody Allen) — американський кіноактор, режисер, сценарист, продюсер, письменник, чотириразовий володар премії «Оскар», відомий цинічними, дотепними пародіями й ексцентричним гумором. Його вважають творцем жанру «інтелектуальної комедії», де серйозність тем подається в іронічній формі. Заслужив визнання публіки дотепними комедіями і психологічними драмами, які містять елементи абсурду і сатири.

Рис. 5.5. Вуді Аллен на концерті в Нью-Йорку; фото Коліна Свана (2006)

Він постійно використовує у промовах вираз обличчя з рухом брів, який характерний саме для смутку. Якщо більшість людей, роблячи наголос на слові, піднімають або опускають брови, Вуді Аллен натомість підтягує внутрішні краї брів вгору. Почасти саме це і надає його обличчю такий задумливий або сентиментальний вигляд. Той, хто, як і Вуді Аллен, постійно супроводжує свою промову мімікою смутку, легко можуть імітувати цю емоцію. Вони не тільки можуть зробити сумний вираз обличчя, але за необхідності й приховати свій смуток. Їм вдається керувати тими м'язами обличчя, які підвладні небагатьом. І якщо підозрюваний часто послуговується в розмові якимсь виразом обличчя, то дослідник брехні може бути певним, що засновані на ньому ознаки не можна вважати вірними.

Третя проблема на шляху тлумачення вірних мімічних та інших ознак брехні — це акторська техніка, що дозволяє за допомогою міміки імітувати будь-які почуття. Акторська техніка (відома також як система Станіславського) вчить актора запам'ятовувати власні емоційні переживання, щоб згодом правдоподібно відтворювати їх на сцені. В кінці попереднього розділу я згадував про використання нами цієї техніки для вивчення вегетативної нервової системи. Коли актор користується цією технікою, вираз його обличчя є не імітацією, а результатом повторного проживання емоції, тобто, як припускає наше дослідження, поживавленням емоції і на фізіологічному рівні. Якщо нашим випробовуваним не вдавалося зробити вираз обличчя, як на рис. 5.2А і 5.2Б, я просив їх скористатися технікою Станіславського, пояснюючи їм, як можна відчувати, наприклад, смуток або страх. Саме тоді у них з'являвся той вираз обличчя, який спочатку вони не могли імітувати. Брехун теж може скористатися технікою Станіславського, і тоді не буде ніяких ознак того, що його емоції брехливі, бо в певному сенсі вони будуть справжніми. На обличчі брехуна з'являються вірні ознаки фальші тільки тоді, коли він імітує фальшиві почуття; система ж Станіславського дозволяє розмити межу між істинними і помилковими емоціями. Більше того, якщо брехун переконав себе в щирості власних емоцій, він сам починає вірити в них. Такого брехуна вже неможливо викрити. Ймовірніше викрити тільки того, хто бреше і при цьому знає, що бреше.

Отже, ми розглянули три шляхи витоку інформації: мікровирази, придушені вирази і так звані вірні ознаки емоцій, що виникають під час роботи важко керованих м'язів обличчя. Більшість людей вважають, що є ще й четверте джерело — очі. Їх називають

дзеркалом душі, вважаючи, що в них сховано найпотаємніші почуття. Однак антрополог Маргарет Мід наводить слова одного радянського професора, незгодного з цією думкою: «До революції ми теж говорили, що очі — це дзеркало душі, але очі можуть брехати, та ще як! Ними можна висловити таку безроздільну відданість, про яку насправді і згадки немає. Можна висловити і незворушність, і подив...» (Margaret Mead. *Soviet Attitudes toward Authority*. New York: McGraw-Hill, 1951, pp.65-66. Цит. по: Erving Goffman. *Strategic Interaction*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1969, p. 21.) Вирішити суперечку про щирість очей можна, лише окремо розглянувши всі п'ять джерел інформації, яка походить з очей. Проте лише три з них видають брехню.

Перше джерело — це зовнішні зміни, що виникають завдяки роботі м'язів, які розташовані навколо очей. Ці м'язи змінюють форму повік, впливають на розміри видимої частини білка і райдужної оболонки, а також на загальне враження від очей. Деякі з цих змін можна бачити на рис. 5.2А, 5.2Б, 5.2В і 5.2Г, проте ці м'язи не дають вірних ознак брехні. Ці рухи можна придушити або імітувати відносно легко, внаслідок чого будуть наявні хіба що кілька мікровиразів або придушених виразів.

Другим джерелом інформації, яку дають нам очі, є напрямок погляду. Коли людина відводить погляд, це свідчить про наявність певних почуттів: рух вниз означає сум, вбік — відразу, вниз і убік — провину чи сором. Однак коли брехун навіть відчуває свою провину, він намагається не відводити очі вбік, бо знає, що люди можуть помітити це і запідозрити брехню. Радянський професор, якого цитувала Маргарет Мід, зазначив, як легко контролювати напрям погляду. Вражає те, що брехуни, які навчилися не відводити очі убік, ще й дотепер вводять людей в оману. «Патриція Гарднер заявила вчора на суді, що Джованні Вільотто (людина, яка мала вже сотню дружин) причарував її саме своїм «чесним намаганням» дивитися прямо в очі» [з матеріалів слідства у справі про багатозлюбність] (*San Francisco Chronicle*, January 11, 1982).

Третє, четверте і п'яте джерела інформації є більш обнадійливими щодо ознак брехні. Моргати очима (третє джерело — *прим. ред.*) можна навмисно, але це також і спонтанна реакція, що часто спостерігається під час емоційного збудження. Водночас розширюються зіниці, і цю реакцію, на відміну від попередньої, неможливо свідомо контролювати. Розширенням зіниць (четверте джерело — *прим. ред.*) управляє вегетативна нервова система, яка також відповідає за

слиновиділення, дихання, потовиділення (див. розділ 4) і за деякі мімічні рухи, про які йтиметься далі. Хоча часте моргання і розширені зіниці свідчать про емоційні порушення, проте не можна напевно сказати, яка саме емоція при цьому виявляється. Це може бути проявом захоплення, гніву або страху. Тому моргання і розширення зіниць стають доказами для дослідника брехні, тільки якщо сам факт підвищеної емоційності говорить про те, що ми маємо справу з брехуном, а не з чесною людиною, яка боїться несправедливого обвинувачення.

Сльози — це п'яте і останнє джерело інформації, вони також є результатом дії вегетативної нервової системи (ВНС). Однак сльози свідчать не про всі емоції, а тільки про деякі з них. Вони пов'язані з горем, сумом, полегшенням, а іноді з щастям і нестримним сміхом. Вони можуть видати сум чи горе, коли всі інші ознаки цих емоцій придушені (хоча рухи брів також на це вказують), оскільки, якщо у людини з'являються сльози, впізнати приховане почуття стає зовсім просто. Сльози радості не видадуть правди, якщо посмішку вдалося придушити.

ВНС викликає й інші зовнішні зміни в обличчі: рум'янець, блідість, піт. Їх досить важко приховати, так само як і всі інші мімічні й тілесні зміни, вироблені ВНС. Поки точно не встановлено, чи є піт ознакою загального емоційного збудження (подібно морганню і розширенню зіниць) або ж він характерний тільки для однієї або двох конкретних емоцій. Так само мало відомо про рум'янець і блідість.

Рум'янець вважають ознакою збентеження, сорому і, можливо, провини. Його частіше спостерігають у жінок, ніж у чоловіків, хоча причини цього невідомі. Рум'янець може свідчити або про те, що брехун збентежений і присоромлений своєю поведінкою, або про те, що він намагається приховати сам факт свого збентеження. Обличчя червоніє також і від гніву, тож чим цей рум'янець відрізняється від почервоніння від сорому сказати важко. Є припущення, що обидві реакції викликані розширенням периферичних кровоносних судин шкіри обличчя, однак багрова фарба гніву може відрізнятися від рум'янцю збентеження за ступенем, місцем розташування і тривалістю. Я припускаю, що обличчя червоніє тільки під час неконтрольованої люті або коли людина ще стримує свій гнів, але вже знаходиться на межі вибуху. Якщо це так, то мають бути й інші ознаки гніву на обличчі і в голосі, а тому можна визначити цей стан навіть без урахування почервоніння шкіри. При контрольованому гніві обличчя може стати блідим, як від страху. Обличчя може

стати блідим і тоді, коли всі інші ознаки страху чи гніву пригнічені. Дивно, але досить мало досліджень було присвячено зв'язку сліз, рум'янцю і блідості із проявами або прикриттям різних емоцій.

Отже, ми розглянули, як можна визначити за обличчям ознаки прихованих емоцій, а тепер звернімося до тих ознак, які свідчать про фальшиві емоції. Один випадок вже було розглянуто, а саме що вірні ознаки емоції можуть обдурити, якщо людина володіє талантом Вуді Аллена або користується технікою Станіславського. Але є ще три види ознак, за якими можна судити про фальшивість виразу обличчя: асиметрія, тривалість і момент виникнення виразу обличчя.

В *асиметричному* виразі обличчя певні прояви сильніше позначаються на одній половині обличчя, ніж на іншій. Його не варто плутати з *одностороннім* виразом, коли рухається тільки одна половина обличчя. Такі односторонні вирази обличчя не викликані емоціями (за винятком презирства, яке супроводжується сіпанням губи або напругою кута рота). Вони зазвичай використовуються в емблемах, таких як підморгування або скептичне підняття брови. Асиметричні вирази не так помітні, як односторонні, проте зустрічаються набагато частіше і є більш цікавими.

Науковці, які вивчають роботу мозку, з'ясували, що, оскільки права півкуля відповідає за емоційну сферу, якась сторона обличчя може бути більш емоційною. Оскільки права півкуля керує більшістю м'язів лівої сторони обличчя, а ліва півкуля — м'язами правої сторони, то вчені припустили, що емоції повинні сильніше проявлятися на лівій стороні. Намагаючись знайти суперечності в їхніх експериментах, я випадково виявив, яким чином асиметрія обличчя може стати ознакою брехні. Якщо одна сторона обличчя викривляється сильніше, ніж інша, це є вірною ознакою фальшивої емоції.

Це відкриття сталося тому, що група вчених, які заявили про сильніший прояв емоцій на лівій стороні обличчя, користувалася фотографіями, позиченими у мене. Тому я став уважніше перевіряти результати і з'ясував багато чого з того, що вони не помітили, на підставі інформації, яку знав тільки я, оскільки сам фотографував цих людей. Гарольд Сакейм і його колеги розрізали фотографії навпіл і складали обличчя з двох тільки лівих чи двох правих половинок, тобто кожне обличчя складалось з двох дзеркальних копій половинок обличчя. Всі, кому вони показували ці фотографії, визнавали, що обличчя з лівих половинок виглядають більш

емоційними, ніж ті, що були складені з правих (Harold Sackeim, Ruben C. Gur, Marcel C. Saucy, *Emotions Are Expressed More Intensely on the Left Side of the Face* // Science, 202 (1978), p. 434). Але я помітив, що було одне виключення: обличчя зі щасливим виразом люди оцінювали однаково. Сакейм не зробив з цього жодних висновків. Оскільки я сам робив фотографії, лише мені було відомо, що фотографії щасливих облич були єдиними, що відображали *істинні* емоції. В інших випадках я просив навмисно рухати певними м'язами обличчя. Фотографії же щасливих облич я робив без попередження, в той момент, коли люди дійсно веселилися.

Зіставивши ці висновки з дослідженнями ушкоджень мозку і спостереженнями за виразом облич, про які я вже згадував у цьому розділі, я прийшов до зовсім іншої інтерпретації експериментів з асиметрії обличчя. Дослідження показували, що в спонтанних і навмисних виразах обличчя беруть участь різні нейронні ланцюги, деякі з них можуть бути порушені, а інші ні — залежно від того, яку ділянку мозку було ушкоджено. Оскільки спонтанні та навмисні рухи є незалежними, то якщо один рух є асиметричним, то інший таким може й не бути. Останній крок моїх міркувань базувався на загальновідомому факті, що півкулі головного мозку управляють тільки навмисними мімічними рухами, спонтанними ж керують нижчі й примітивні відділи ЦНС. Тому відмінності між правою і лівою півкулями мають стосуватися лише навмисних мімічних рухів.

Сакейм, відповідно до моїх міркувань, виявив саме протилежне тому, що, на його думку, він довів. Важливо не те, що на різних сторонах обличчя фокусується різна емоційність. Головним є те, що асиметрія має місце тільки тоді, коли вираз обличчя є навмисним, фальшивим або зробленим на замовлення. Якщо вираз обличчя спонтанний, як це і було на фотографіях щасливих облич, то асиметрія була практично відсутньою. Саме асиметрія є ознакою того, що вираз обличчя не відповідає справжнім емоціям (Paul Ekman, *Asymmetry in Facial Expressions*). Ми перевірили мої припущення в ряді експериментів, порівнюючи навмисні й природні вирази облич.

Навколо цього питання зав'язалася гаряча наукова суперечка, проте згодом було досягнуто часткового порозуміння (правда, це стосується тільки позитивних емоцій). Сьогодні більшість дослідників згодні з нашими висновками про те, що у разі фальшивих емоцій м'язи, що викликають посмішку, на одній стороні обличчя скорочуються сильніше. Коли ми просили людей навмисно

посміхатися або зображати веселощі, спостерігалася асиметрія, і точно така ж асиметрична усмішка мала місце під час перегляду нашого експериментального фільму. Зазвичай емоції виявляються дещо сильніше на лівій стороні обличчя, якщо людина праворука. У природних усмішках ми спостерігали асиметрію набагато рідше і не помітили жодних ознак більш сильного їх вираження на лівій стороні обличчя (Paul Ekman, Joseph C. Hager, Wallace V. Friesen, *The Symmetry of Emotional and Deliberate Facial Actions* // *Psychopathology*, 18/2 (1981), pp. 101–106).

Ми також виявили асиметрію в рухах, пов'язаних з негативними емоціями, коли їх прояви були навмисними, а не спонтанними. Іноді прояви були сильнішими на лівій стороні обличчя, іноді на правій, а деколи асиметрія була зовсім відсутня. Крім усмішки, опускання брів, яке часто виражає гнів, частіше з'являється також на лівій стороні обличчя. Зморщений від огиди ніс, стиснуті й розтягнуті губи, що свідчить про страх, звичайно, у разі навмисного зображення, більш помітні на правій стороні обличчя. Ці нещодавно опубліковані дані, можливо, й переконують прихильників Сакейма, який запропонував іншу гіпотезу для пояснення асиметрії виразів обличчя (Joseph C. Hager, Paul Ekman, *The Asymmetry of Facial Actions Is Inconsistent with Models of Hemispheric Specialization* // *Psychopathology*, 49 (5) (1985) pp. 1416–1426).

Спочатку я думав, що все це навряд чи може допомогти людям викривати брехню. Асиметрія проявляється настільки непомітно, що практично неможливо визначити її без допомоги точних вимірювань. Але я помилявся. Коли ми просили людей визначити, чи є вираз обличчя симетричним або ні, відсоток правильних відповідей був значно вище випадкового, навіть без уповільненої швидкості показу і повторних переглядів. (Я дуже вдячний Рональду ван Гелдеру (Ronald van Gelder) за допомогу в цій роботі, результати якої ще не опубліковані.) Однак учасники нашого випробовування легко впоралися із завданням, оскільки ми попереджали їх, на що саме слід звернути увагу. Ми не були впевнені в тому, що люди будуть так само спостережливі, коли їм доведеться одночасно стежити за рухами тіла, голосом, та ще й відповідати людині, з якою вони розмовляють. Дуже складно з'ясувати це за допомогою експериментів.

Якщо у людини під час розмови спостерігається безліч асиметричних виразів обличчя, то, швидше за все, її емоції не є щирими, хоча це зовсім не означає, що асиметрія завжди є доказом нещирості. Деякі вирази, хоча таких дуже мало, є асиметричними

самі по собі. Аналогічно, відсутність асиметрії ще не доводить автентичності емоцій, можливо, її просто не помітили. Крім того, не *кожен* навмисний нещирий вираз є асиметричним (і це вірно для більшості з них). *Дослідник брехні ніколи не повинен покладатися тільки на одну ознаку брехні; їх обов'язково має бути декілька.* Вирази обличчя повинні супроводжуватися відповідними інтонаціями, словами або жестами. Навіть якщо розглядати тільки обличчя, не варто судити по окремих проявах, якщо вони не повторюються або не підтверджуються іншими виразами. Ми вже говорили про три джерела приховуваних емоцій: вираз обличчя, очі та прояви діяльності ВНС. Асиметрія є одним з трьох ознак іншого роду і має відношення не до тих почуттів, які люди намагаються приховати, а до тих, які намагаються зобразити, не відчуваючи їх. Тривалість є другою з цих трьох ознак.

Тривалість (timing) обіймає три характеристики: загальний час виразу обличчя, час виникнення (початок) і час зникнення (кінець). Всі три показники можуть свідчити про брехню. Тривалі вирази є фальшивими (наприклад ті, що тривають більше десяти секунд, безсумнівно підроблені, а ті, що тривають близько п'яти секунд, є фальшивими з досить великою ймовірністю). Більшість щирих виразів змінюється значно швидше. За винятком найвищого напруження пристрастей, таких як екстаз, буйна лють або глибока депресія, справжні почуття здебільшого короткочасні, і їх прояв триває не більше декількох секунд. Навіть в екстремальних станах зовнішні прояви почуттів рідко утримуються довше і вони здійснюються радше як набір послідовних короткочасних виразів. Тривалі вирази обличчя є, швидше за все, емблемами або глузливими виразами.

Не існує чіткого і швидкого правила інтерпретації щодо часу виникнення і часу зникнення емоції (за виключенням подиву). Що ж до подиву, то, якщо він є непідробним, його виникнення, тривалість і зникнення становить не більше секунди. Якщо ж він триває довше, то він є глузливим виразом (людина зображує його), емблемою подиву (людина зображує когось, хто був здивований) або просто підробкою (людина тільки робить вигляд, що здивована). Подив завжди швидкоплинний і триває лише до тих пір, поки людина не усвідомлює того, що сталося. Хоча більшість людей знають, як імітувати подив, мало в кого це виходить правдоподібно. Наведений далі витяг з випуску новин свідчить про те, наскільки цінним може виявитися справжнє здивування: «Вейн Мілтон,

несправедливо звинувачений у збройному пограбуванні, був звільнений з-під варти після того, як прокурор помітив його реакцію на обвинувальний вирок. Під час подальшого розслідування вдалося знайти нові докази, які довели неповинність Мілтона. Том Сміт (прокурор) сказав: «Я був упевнений, що тут щось не так, побачивши, як здивувався Вейн, коли присяжні звинуватили його у привласненні 200 доларів газової компанії» (San Francisco Chronicle, June 14, 1982).

Що ж стосується всіх інших емоційних висловів, то для них зазвичай достатньо і частки секунди, лише деякі з них можуть тривати до декількох секунд. Їх поява і зникнення можуть бути як різними, так і поступовими. Це залежить від контексту, в якому цей вираз виник. Припустимо, підлеглий зображує сміх, вже вкотре слухаючи нудний жарт свого забудькуватого шефа, геть позбавленого почуття гумору. Те, як швидко з'являтиметься посмішка на обличчі нещасного працівника, залежить від того, як шеф буде розповідати жарт — повільно або швидко. Тривалість посмішки залежатиме від характеру жарту, від того, чи пристойно його повторювати і обговорювати. Кожен може вичавити з себе посмішку, зображуючи веселощі. Проте брехун, швидше за все, не зможе правдоподібно пов'язати її виникнення і зникнення з тонкощами контексту.

Точний момент виникнення (exact location) виразу обличчя по відношенню до мови, інтонацій і рухів є третьою ознакою нещирості емоцій. Припустимо, людина зображує гнів і каже: «Мені вже остогидла твоя поведінка». Якщо гнівний вираз з'являється пізніше слів, то, швидше за все, гнів є підробленим, оскільки справжній вираз з'явився б або на самому початку фрази, або навіть трохи раніше. Ще менший розрив має бути між мімікою і рухами тіла. Припустимо, вигукуючи слово «остогидла», людина стукає кулаком по столу. Якщо гнівний вираз з'являється на обличчі після удару кулаком, то людина, швидше за все, бреше. Вирази обличчя, не синхронізовані з рухами тіла, зазвичай є ознаками брехні.

Розповідь про мімічні ознаки брехні була б незакінченою, якби ми не розглянули одне з найважливіших виразів обличчя — посмішку. Посмішка відрізняється від усіх інших виразів. Вона висловлює радість за допомогою лише одного м'яза, тоді як вираження інших емоцій потребує напруження від трьох до п'яти м'язів. Завдяки своїй простоті посмішка розпізнається легше інших емоцій. З'ясувалося, що посмішку можна розрізнити на більший відстані

(300 футів) і за короткий час, якщо порівняти з іншими виразами обличчя (Paul Ekman, Joseph C. Hager, *Long Distance Transmission of Facial Affect Signals* // *Ethology and Sociobiology* 1 (1979), pp. 77–82). На посмішку важко не відповісти тим же, люди посміхаються у відповідь, навіть якщо дивляться на фотографію. На усміхнену людину приємно дивитися, і це добре відомо рекламістам.

Посмішка — це найбільш недооцінений вираз обличчя. Вона є набагато складнішою, ніж її уявляють більшість людей. Існують десятки видів посмішок, що розрізняються як зовні, так і за своїм змістом. Посмішкою супроводжуються багато позитивних емоцій: радість, фізичне та естетичне задоволення, щастя тощо. Але люди можуть усміхатися навіть коли їм нелегко. Це не та фальшива посмішка, якою людина зазвичай намагається переконати інших, що їй добре, прикриваючи при цьому негативні емоції. Виявляється, підроблена усмішка цілком може ввести в оману. Ми просили випробовуваних подивитися на фотографії посмішок, знятих у нашому експерименті зі студентками, і визначити, чи є посмішка щирою (що з'явилася під час перегляду приємного фільму) або неприродною (що з'явилася при перегляді фільму з великою кількістю крові). Результати виявилися не кращими, ніж випадкові. І проблема полягає не в тому, що дуже важко розпізнати неправдиву посмішку, а в нерозумінні того факту, що усмішки бувають різними. Помилкову посмішку важко відрізнити від щирої без попереднього розгляду основних видів посмішок. Далі наведено опис *вісімнадцяти* різних видів тільки щирих усмішок.

Спільним для всіх різновидів посмішок елементом є зміна виразу обличчя, яку спричиняють головні *виличні м'язи* (*zygomaticus musculus*). Ці м'язи розташовані біля вилиць, охоплюють усю нижню частину обличчя і закінчуються в кутах рота. У процесі скорочення виличні м'язи піднімають куточки губ у напрямку до вилиць. Сильне їх скорочення розтягує губи, піднімає щоки, утворюючи мішечки під очима і так звані «воронячі лапки» в куточках очей. (У деяких людей при цьому також трохи опускається кінчик носа й натягається шкіра біля вух.) Поеднання дії виличних м'язів із дією інших утворює різні види посмішок. Однак деякі різновиди посмішок виникають через дію інших м'язів, без участі виличних.

Природну, невимушену та радісну посмішку створюють тільки виличні м'язи. Інші м'язи нижньої частини обличчя не беруть участі у виразі *щирої* посмішки. Єдиною помітною зміною у верхній частині обличчя може бути напруження м'язів навколо очей. Ці м'язи,

які сприяють більшості змін верхньої частини обличчя (підняття щік, мішечки під очима, «воронячі лапки»), можуть скорочуватися і під впливом виличних м'язів. На рис. 5.6А показана щира усмішка. Її тривалість і ступінь виявлення залежать від сили пережитих позитивних емоцій (Paul Ekman, Wallace V. Friesen, Sonia Ancoli, *Facial Signs of Emotional Experience* // *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 1980, pp. 1125–1134). Я вважаю, що всі позитивні емоційні переживання (щастя близької людини, радість полегшення, веселощі, радість, задоволення від тактильних, слухових і зорових вражень) виражаються щирою усмішкою і розрізняються лише своєю інтенсивністю і тривалістю.

Перелякана (fear) посмішка (рис. 5.6Б) не має нічого спільного з позитивними емоціями, хоча її іноді плутають з посмішкою радості. Її утворюють м'язи *сміху* (*risorius musculus*), які розтягують куточки губ у напрямку до вух, так що рот набуває форми прямокутника. Слово *risorius* в перекладі з латини означає «сміх», проте насправді така усмішка зазвичай з'являється від страху, а не від сміху. Причиною плутанини ймовірно є те, що, коли м'язи сміху горизонтально розтягують губи, їх куточки злегка підіймаються вгору, нагадуючи дуже широку щирі посмішку. Однак у разі страху така зміна форми рота (як з підняттям куточків губ, так і без) супроводжується також рухом брів і очей, показаним на рис. 5.2Б.

Презирлива (contempt) посмішка ніяк не пов'язана з позитивними емоціями, хоча її часто і схильні тлумачити саме так. Вираз презирства (варіант якого зображений на рис. 5.6В) зумовлює скорочення м'язів в куточках губ, що викликає випинання куточків губ, часто з ямками і невеликим вигином вгору. (Презирство може виявлятися і в односторонньому варіанті, коли напружений і злегка піднятий тільки один куточок рота.) В даному разі причиною плутанини є таке ж підняття куточків рота, як при щирій усмішці. Інший загальний елемент — це ямочки, які іноді з'являються разом зі щирою усмішкою. Основна ж відмінність презирливої усмішки від щирої полягає в напрузі куточків рота, що характерно тільки для презирливої посмішки.

Демонструючи *стриману (dampened)* усмішку, людина переживає сильні позитивні емоції, але намагається не виявляти своєї радості сповна. Метою є стримування (але не придушення) позитивних емоцій, утримання своїх емоційних проявів, а можливо, і переживань, в певних рамках. Губи при цьому можуть бути стиснутими, кути рота напружені або опущені, нижня губа випнута вгору,

Рис. 5.6А. Щира посмішка

Рис. 5.6Б. Перелякана посмішка

Рис. 5.6В. Презирлива посмішка

Рис. 5.6Г. Стримана посмішка

і будь-яке поєднання цих ознак може супроводжувати також просту посмішку. На рис. 5Г наведено приклад стриманої усмішки, в якій всі три стримуючих фактора поєднуються з простою природною посмішкою.

Жалюгідна (miserable) посмішка видає негативні переживання людини. Вона не є спробою приховати емоцію і відображає дійсний стан людини. Жалюгідна усмішка говорить також про те, що людина, принаймні в даний момент, схильна змиритися зі своєю жалюгідною долею. Ми спостерігали подібні посмішки на обличчях тих людей, які сиділи в нашій лабораторії і дивилися неприємні фільми, але при цьому не підозрювали про те, що їх знімають. Зазвичай

Рис. 5.6Д. Жалюгідна посмішка

ця реакція настає досить швидко, тільки-но вони зрозуміли, який саме фільм їм запропонували подивитися. Ми спостерігали ці посмішки й у пацієнтів, що знаходяться в стані депресії. Такі посмішки часто асиметричні і накладаються на відверто негативні вирази обличчя, не прикриваючи, а підкреслюючи їх, або ж з'являються відразу після негативних висловів. Жалюгідна посмішка, що свідчить про спроби контролювати прояви страху, гніву, засмучення, нерідко може нагадувати стриману посмішку. Губи стиснуті, нижня — випнута вгору, куточки рота напружені або опущені — все це може бути засобом для стримування раптових емоцій.

Основна відмінність жалюгідної усмішки (рис. 5.6Д) від стриманої — це відсутність усіх ознак напруження м'язів навколо очей. Дія цих м'язів або поява «воронячих лапок» при стриманій усмішці є ознакою позитивних емоцій, а їх відсутність — ознакою негативних емоцій. Жалюгідна посмішка може також поєднуватися з рухами брів і чола, що свідчить про визнання людиною власних негативних емоцій.

Інколи в одному виразі обличчя проявляється відразу дві або більше емоцій, що виникають одночасно, які можуть мати зовсім різні поєднання. Але надалі ми розглянемо тільки ті поєднання, які пов'язані з позитивними емоціями.

Наприклад, якщо людина відчуває задоволення від свого гніву, її *гнівво-задоволеному* (*enjoyable-anger*) обличчю притаманні звуження губ, а іноді підняття верхньої губи, що поєднується зі щирою посмішкою. В такому разі вираз верхньої частини обличчя відповідатиме прикладу на рис. 5.2В. (Цей вираз також називають жорстокою або садистською посмішкою.)

На *презирливо-задоволеному* (*enjoyable-contempt*) обличчі щира посмішка поєднується з напругою одного або обох куточків рота. Сум і страх можуть теж викликати приємну посмішку, наприклад, у авторів чи сценаристів у процесі створення страхітливих або сентиментальних сюжетів.

Сумно-задоволену (*enjoyable-sadness*) посмішку характеризують трохи опущені куточки рота, щира усмішка також може поєднуватися з виразом верхньої частини обличчя, як показано на рис. 5.2А.

Для *злякано-задоволеної* (*enjoyable-fear*) посмішки характерне поєднання виразу верхньої частини обличчя, яке показано на рис. 5.2Б, з щирою посмішкою і надмірною розтягнутістю губ. Іноді приємні переживання носять характер безтурботної задоволеності, але часом радість несе із собою збудження, викликаючи почуття захоплення.

Збуджено-задоволену (*enjoyable-excitement*) посмішку супроводжує підняття верхніх повік на додаток до щирої усмішки. Кіноактор Харпо Маркс (Harpo Marx) часто демонструє таку захоплену усмішку, сповнену радості, а коли шаленіє, зображує гнівно-задоволену посмішку.

Артур «Харпо» Маркс (Arthur «Harpo» Marx) — американський комік і зірка кіно, комічний стиль якого відповідав традиціям клоунади і пантоміми. Він носив велику перуку і ніколи не говорив під час виступу (зазвичай для спілкування він грав на рожку або насвистував).

Рис. 5.7. Брати Маркс (другий зверху Харпо Маркс) (1931)

Здивовано-задоволена (enjoyable-surprise) посмішка поєднує у собі щирішу посмішку зі здійснятими бровами, піднятою верхньою губою і опущеною нижньою щелепою.

Два інших види поєднують щирішу усмішку з характерним виразом очей. *Фліртуюча (flirtatious)* усмішка є щирою, хоча спокусник і відводить очі вбік від об'єкта свого інтересу, щоб потім знову кинути на нього лукавий погляд, який знову ж миттєво відведе, тількино буде помічений. Унікальність враження від перегляду знаменитої картини «Мона Ліза» почасти й полягає в тому, що Леонардо да Вінчі вдалося відтворити саме цю фліртуючу усмішку (повернувши голову в один бік, жінка дивиться в інший, а саме на те, що її цікавить). У житті цей вираз обличчя є швидкоплинним і погляд крадькома триває не більше миті.

При *збентеженій (embarrassment)* усмішці погляд зазвичай спрямований вниз або убік, що пояснюється прагненням уникнути зустрічі з очима співрозмовника. Іноді на додаток до щирої усмішки на мить піднімається підборідна ямка (ділянка між нижньою губою і підборіддям). В іншому варіанті збентеження виражається поєднанням стриманої посмішки з опущенням або відведеним убік поглядом.

Посмішка Чапліна незвична тим, що в ній беруть участь м'язи, які більшість людей неспроможна контролювати. Відмінною рисою посмішки Чапліна було дугоподібне підняття губ, що є набагато потужнішим, ніж при щирій усмішці (рис. 5.6Є). Це суперпосмішка або посмішка над посмішкою.

Наступні чотири види посмішок виглядають однаково, але виконують зовсім різні соціальні функції. Кожна з них є навмисною і найчастіше асиметричною.

Оцінювальна (qualifier) усмішка пом'якшує різкий неприємний відтінок критичного виразу обличчя і часто змушує посміхнутися у відповідь. Така усмішка, як правило, виникає раптово, при цьому куточки рота зазвичай напружені, а нижня губа часто на мить злегка підіймається. Оцінювальна усмішка часто підкреслюється легким кивком голови трохи вбік, через що створюється враження, ніби людина дивиться трохи зверху.

Догідлива (compliance) посмішка підкреслює, що людина готова без заперечень проковтнути призначену їй гірку пігулку. Ніхто,

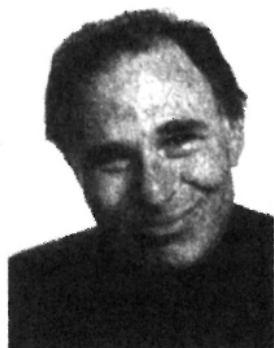

Рис. 5.6Є. Посмішка Чапліна

природно, не приймає цей вираз за посмішку радості; така усмішка показує, що людина готова погодитися з небажаним для неї перебігом справи. Вона схожа на оцінювальну посмішку, але позбавлена відповідного руху головою. Замість цього зазвичай на мить піднімаються брови, що часто супроводжується зітханням або потиском плечей.

Примирлива (coordination) посмішка регулює відносини між декількома співрозмовниками. Ця ввічлива, доброзичлива усмішка служить для чемного вираження згоди, розуміння. Така усмішка, слабка і асиметрична, зазвичай не супроводжується участю оточуючих очі м'язів.

Відповідна (listener) посмішка є окремим випадком примирливої усмішки, коли слухач повідомляє, що добре зрозумів співрозмовника і немає потреби повторюватися або висловлювати свою думку іншими словами. Цей вираз обличчя є еквівалентним словам «добре» або «так-так», які зазвичай супроводжуються кивком голови. Співрозмовник знає, що ця посмішка свідчить не про почуття слухача, а є лише знаком, що пропонує йому продовжувати говорити.

Кожна з цих чотирьох видів посмішок (оцінювальна, догідлива, примирлива або відповідна) іноді може замінюватися на ширшу посмішку. Для тих, хто отримує задоволення від перерахованих вище дій, ці посмішки завжди є природними, а відповідно, і щирими.

Розглянемо тепер *фальшиві (false)* посмішки. Вони служать для того, щоб переконати кого-небудь у позитивних, проте відсутніх, почуттях. При цьому людина може залишатися байдужою або навіть відчувати негативні емоції, які буде намагатися прикрити удаваною посмішкою. На відміну від жалюгідної посмішки, яка прямо заявляє про відсутність радості, фальшива посмішка має на меті ввести в оману і створити враження, що усміхнене обличчя свідчить про приємні почуття. Тільки така усмішка і є насправді фальшивою.

Існує ряд ознак, що відрізняють фальшиву посмішку, що претендує на те, аби здаватися щирою, від дійсно щирої посмішки.

Фальшива посмішка більш асиметрична, ніж щира.

Щира усмішка не супроводжується рухом м'язів, розташованих навколо очей. При ледве або середньовираженій фальшивій посмішці щокі не підняті, відсутні мішечки під очима, «воронячі лапки» і легке опускання брів, що характерно для щирої посмішки. Порівняйте приклади на рис. 5.6А (щира посмішка) і рис. 5.8 (фальшива посмішка). Під час широкої посмішки рух м'язів обличчя (особливо головних виличних м'язів) піднімає щокі, збирає шкіру під очима

і утворює зморшки навколо очей. Але брови при цьому не опускаються. Якщо ви, дивлячись у дзеркало, будете робити свою посмішку все ширше і ширше, то помітите, як поступово підніматимуться щоки й утворюватимуться зморшки навколо очей, однак брови не опустяться, поки ви не задієте м'язи, розташовані навколо очей. І хоча ця відсутність руху брів ледь помітна, вона є вирішальною ознакою, яка відрізняє широку фальшиву посмішку від справжньої.

Рис. 5.8. Фальшива посмішка (зліва) і щира посмішка (справа, рис. 5.6А)

Фальшива посмішка зникає несповчасно. Вона може зникнути миттєво або ж розсіпатися на серію фрагментів і, перш ніж щезнути остаточно, знову на мить застигне на обличчі.

Фальшива посмішка поширюється тільки на нижню частину обличчя і нижні повіки. Незважаючи на таку посмішку, у верхній частині обличчя можуть з'явитися вірні ознаки таких емоцій, як страх або сум. Навіть на нижній частині обличчя фальшива посмішка може частково перекривати прояви стримуваних емоцій, замість цього елементи обох емоцій часто-густо переплутуються, і на обличчі залишаються сліди змішаних почуттів.

Для перевірки цих гіпотез ми насамперед вирішили дослідити посмішки студенток медичного коледжу, які брали участь в нашому експерименті. Якщо мої припущення щодо посмішок вірні, то посмішки студенток, зняті під час перегляду приємного фільму, повинні бути щирими. І навпаки, посмішки, зняті під час перегляду вкрай неприємного фільму, мають бути фальшивими. Ми звертали увагу тільки на дві ознаки удаваних посмішок: відсутність скорочення м'язів навколо очей і наявність ознак відрази (наморщений ніс) або презирства (напруга куточків рота). Результати цілком

виправдали всі наші очікування: в першому випадку було більше щирих посмішок, ніж фальшивих, і були відсутні ознаки відрази чи неприязні, у другому — всі посмішки були, як правило, фальшивими. Я був вражений не тільки тим, наскільки вірними виявилися ці ознаки брехні, але ще й тим, що, оцінюючи поведінку інших, люди зазвичай не надають значення явним ознакам брехні. Коли ми показували відеозаписи цих висловів та просили людей визначити, де студентки брешуть, а де ні, результати мало чим відрізнялися від простого вгадування. У чому ж справа? Можливо, ми звертаємо увагу на щось занадто невловиме для звичайного погляду? Або люди просто не знають, на що потрібно звертати увагу? У нашому наступному дослідженні ми спробуємо з'ясувати, наскільки точно можна визначати брехню, якщо спостерігати за м'язами навколо очей.

Вираз обличчя може демонструвати численні ознаки брехні, зокрема мікровирази, придушені вирази, вірні ознаки емоцій, моргання, розширення зіниць, сльози, рум'янець і блідість, асиметрію, зайву тривалість і несвоєчасність виразів, а також фальшиві посмішки. Деякі з цих ознак видають приховувані почуття, інші свідчать про сам факт приховування чого-небудь, треті ж просто говорять про те, що вираз обличчя є фальшивим.

Ознаки брехні на обличчі (як і ознаки брехні в словах, голосі та рухах, про які йшлося в попередньому розділі) розрізняються за характером інформації, яку вони несуть. Деякі ознаки дозволяють напевно сказати, які почуття людина відчуває насправді, незважаючи на всі спроби їх приховати. Інші ознаки дозволяють лише визначити, чи є приховувані емоції позитивними або негативними, але без вказівки на конкретні емоції. Є ознаки ще більш розмиті, що дозволяють виявити лише те, що брехун насправді відчуває якісь емоції, проте невідомо які саме, позитивні чи негативні. Втім, іноді достатньо і цього. Оцінюючи залишки приховуваних емоцій, вже можна припустити, що людина бреше, за винятком, мабуть, тих випадків, коли брехун взагалі не відчуває жодних емоцій. Іноді брехню не вдається розкрити, якщо відсутня інформація про те, що саме людина відчуває насправді. Це залежить від характеру брехні, обраної лінії поведінки, ситуації та наявності будь-яких інших пояснень того, чому людина намагається приховати свої почуття.

У процесі розкриття брехні треба пам'ятати, що одні ознаки дають точну, а інші — лише загальну інформацію. У табл. 1 і 2 в додатку наведено перелік усіх ознак брехні, які обговорювалися в цьому і попередньому розділах, а в табл. 3 перераховано ознаки фальшивих емоцій.

ПОМИЛКИ І ЗАПОБІЖНІ ЗАХОДИ

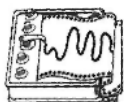
Зазвичай брехунам чудово вдається обдурити більшу частину людей. В нашому і більшості інших досліджень виявлено, що зовсім небагато людей спроможні визначити брехню співрозмовника із ймовірністю більшою, ніж випадкова. Проте більшість людей вважає, що здатні викрити брехню, хоча насправді це зовсім не так. Лише дуже небагато кмітливих людей дійсно безпомилково можуть викривати обман. Поки що невідомо, чи ці люди обдаровані від природи, чи набули свої навички завдяки конкретним обставинам. Моє дослідження не стосується питання, як визначити тих, хто здатен викрити брехню. Припускаю, що цю здатність неможливо отримати завдяки звичайному професійному тренуванню в галузі психіатрії.

Навіть діти у віці восьми або дев'яти років (а деякі батьки вважають, що й у більш юному віці) можуть успішно брехати своїм батькам. Помилки у виявленні брехні полягають не тільки в тому, що людина вірить брехуну, але й у тому, що вона не довіряє людині, яка говорить правду, а це набагато гірше. Такі помилки можуть завдати щиросердній дитині важкої психологічної травми, навіть незважаючи на всі наступні спроби виправити становище. Наслідки можуть бути катастрофічними навіть для щирої правдивої дорослої людини. Таким чином можна втратити друга, роботу і навіть життя. Відомі випадки, коли людина, яка несправедливо відбула строк у в'язниці, раптом виявляється невинною. Більше того, подібні прикросі відбуваються досить часто. Оскільки неможливо взагалі уникнути помилок у виявленні брехні, слід брати до уваги деякі застереження, аби знизити кількість таких помилок.

І перше застереження полягає в *якомога більш точному тлумаченні поведінкових ознак брехні*. Інформація, наведена мною в двох попередніх розділах про те, як обличчя, тіло, голос і мова можуть видати обман, ще жодним чином не рятує від помилкових оцінок брехні. Вона лише допомагає виявити такі помилки і виправити їх. Дослідникам брехні більше не треба спиратися лише на власні відчуття та інтуїцію. Озброєні знаннями про передумови своїх оцінок,

дослідники брехні навчатимуться, спираючись на власний досвід, відкидаючи, виправляючи або наголошуючи на певних ознаках брехні. Жертва помилкового звинувачення також може виграти від цього, оскільки помилкову оцінку простіше спростувати, якщо відомі її передумови.

Друге застереження полягає в прагненні якомога *точного розуміння природи помилок, які трапляються у процесі виявлення брехні*. Відомі два типи таких помилок, які прямо протилежні один одному за причинами і наслідками. У випадку *недовіри правді* дослідник брехні помилково оцінює правдиву особу як брехуна. І навпаки, у випадку *довіри до брехні* дослідник брехні помилково вважає, що брехун говорить правду.

Вивчаючи помилки, що трапляються під час різних досліджень, науковці часто застосовують термін *позитивна помилка*, який я називаю *недовірою правді*, і термін *негативна помилка*, який я називаю *довірою до брехні*. Я не використовую згадані терміни, оскільки вони можуть внести певну плутанину під час розгляду брехні, коли епітет *позитивна* жодним чином не стосується дій брехуна. До того ж нелегко повсякчас пам'ятати, до якого типу належить певна помилка: до позитивного чи негативного. Існують також інші терміни, наприклад, *помилковою тривогою* часто називають помилку недовіри правді, а *промахом* — помилку довіри до брехні. Ці терміни стислі, але менш точні у порівнянні із термінами, запропонованими мною.

Незалежно від того, чи працює дослідник брехні з детектором брехні або з поведінковими ознаками брехні, він уразливий для обох цих помилок. Згадаємо вже цитований мною в розділі 2 уривок з роману Апдайка «Давай одружимося», коли Джері підслуховує телефонну розмову своєї дружини Рут з коханцем. Помітивши, що її голос набуває жіночних відтінків, Джері питає: «Хто це?» Рут одразу ж вигадує і відповідає: «Дзвонила якась жінка з недільної школи. Цікавилася, чи не збираємося ми записати Джоанну і Чарлі». Якби Джері повірив цій історії, то явно зробив би помилку довіри до брехні. Але припустимо зворотне: Рут — чесна дружина і дійсно розмовляла з жінкою з недільної школи, а Джері — ревнивий і недовірливий чоловік. Якби Джері вирішив, що його дружина бреше, тимчасом як вона говорила правду, то він зробив би помилку недовіри правді.

Під час Другої світової війни Гітлер зробив помилку довіри до брехні, а Сталін, навпаки, помилку недовіри правді. З різних причин (імітація концентрації військ, розповсюдження чуток, передача

німецьким розвідникам дезінформації про військові плани тощо) союзники переконали німців у тому, що їх вторгнення в Європу, відкриття так званого «другого фронту» відбудеться в Кале, а не на узбережжі Нормандії. Протягом шести тижнів після початку операції в Нормандії німці не могли повірити у свою помилку і тримали в Кале велике скупчення військ, замість того щоб допомогти своїй армії в Нормандії, бо вперто продовжували вірити, що тамтешній десант є всього лише диверсійна прелюдія до висадки в Кале! Це була явна помилка довіри до брехні: німці вірили в те, що дізналися істинний план союзників, насправді ж він був тільки добре сфальшованою дезінформацією. Німці оцінили брехню — план висадки в Кале — як чисту правду.

Протилежної помилки — не повірив правді — припустився Сталін, коли не повірив численним попередженням від власних агентів в німецькій армії, що Німеччина має намір напасти на СРСР. Це була типова помилка недовіри правді: Сталін вважав, що точні звіти про німецькі плани були брехнею.

Різниця між цими двома типами помилок є вкрай важливою, бо змушує дослідника брехні зосередити увагу на цих двох таких схожих зовні загрозах. Уникнути повністю обох помилок неможливо: завдання в тому, аби зменшити ризик помилки. Дослідник брехні повинен оцінити, що є кращим: виявитися обдуреним або ж висунути помилкове звинувачення. Втрати і здобутки від цього вибору залежать від самої брехні, брехуна і дослідника брехні. Наслідки однієї з помилок можуть виявитися набагато гіршими, або ж обидві помилки матимуть однаково невтішні результати.

Не існує жодних загальних правил щодо того, якого типу помилка простіше уникнути. Іноді шанси уникнення в обох випадках приблизно рівні, а іноді різниця є суттєвою. Знову, це залежить від самої брехні, брехуна і дослідника брехні. Те, на що дослідник брехні повинен звернути увагу, аби вирішити, яким типом помилки ризикнути, зазначено в кінці наступного розділу після обговорення детектора брехні й порівняння результатів його застосування з результатами використання поведінкових ознак брехні. Наразі я опишу, наскільки кожна з поведінкових ознак є уразливою для обох типів помилок і які запобіжні заходи варто використати, аби їх уникнути.

Індивідуальні відмінності, тобто те, що раніше я називав небезпекою Брокау через помилкове ігнорування індивідуальних відмінностей емоційної поведінки, відповідальні за обидва типи помилок. Жодна ознака брехні, обличчя, тіло, голос або слова, не є

безпомилковим доказом брехні. Так само не є ним і активність вищої нервової системи, яку фіксує детектор брехні. Помилки довіри до брехні відбуваються через те, що деякі люди взагалі не припускаються помилок, коли вони брешуть. Це не тільки психопати, але й природжені брехуни, які використовують систему Станіславського, і ті, хто щиро вірять у свою брехню. Дослідник брехні повинен пам'ятати, що *відсутність ознак брехні не є доказом правди*.

Наявність ознак брехні теж може вводити в оману і призводити до іншої помилки, а саме до недовіри правді, коли правдиву людину звинувачують у брехні. Ознаками брехні може навмисно скористатися шахрай, створюючи у своєї жертви помилкове враження, ніби вона помітила брехню шахрая за цими ознаками. Гравці в покер постійно використовують цей трюк, який на їхньому жаргоні називається «*хибним сигналом*» (*false tell*). «Наприклад, гравець може навмисно кашляти, коли блефує. Спостережливий супротивник відразу ж зрозуміє зв'язок між покашлюванням і блефом. Проте у вирішальний момент гри, коли ставки стануть високими, брехун знову може почати покашлювати, але цього разу вже не блефуючи, і таким чином несподівано зірвати весь банк і перемогти супротивника» (David M. Nayapo, *Communicative Competence among Poker Players* // Journal of Communication, 30, 1980, p. 117).

У цьому прикладі гравець у покер використовує помилку недовіри правді, отримуючи перевагу з того, що його вважають брехуном. Однак набагато частіше виникають ситуації, коли дослідник брехні припускається помилки недовіри правді і, внаслідок цього, людина, яку невірною ідентифікували як брехуна, дуже страждає. Деяких людей вважають брехунами не за звивистість, а за дивну манеру поведінки і своєрідність самовираження. Прояви поведінки, які для інших можуть стати ознакою брехні, для них не є такими, оскільки деякі люди:

- висловлюються плутано і багатослівно;
- використовують численні короткі або довгі паузи між словами;
- здійснюють багато обмовок;
- використовують мало ілюстрацій (тобто мало жестикулюють);
- роблять багато маніпуляцій частинами свого тіла;
- часто виявляють на обличчі ознаки страху, страждання і гніву незалежно від того, відчують вони ці почуття насправді чи ні;
- мають схильність до асиметричних виразів обличчя.

Таких відмінностей у поведінці людей існує надзвичайно багато, і саме ці відмінності породжують не тільки помилки недовіри правді, але і помилки довіри до брехні. Назвати брехуном правдиву людину, яка плутано висловлює свої думки, — це значить зробити типову помилку недовіри правді. І навпаки, назвати правдивою людиною якогось брехуна зважаючи на його вишукану мову — це значить припуститися помилки довіри до брехні. Навіть якщо розповідь брехуна виявиться трохи заплутаною, він все одно здатний уникнути викриття, бо його мова буде значно досконалішою, ніж у більшості людей.

Єдиний спосіб зменшити ризик небезпеки Брокау полягає у прагненні *виносити судження тільки зважаючи на зміни в поведінці підозрюваного*. Дослідник брехні зобов'язаний порівняти звичайну поведінку підозрюваного і його поведінку після того, як підозру на його адресу висловлено відкрито. Люди часто отримують оманливе враження від першого знайомства саме тому, що не мають можливості порівняти і таким чином помітити зміни в поведінці. Абсолютні судження — людина робить багато маніпуляцій, а отже приховує щось неприємне — ймовірно, виявляться хибними. Проте відносні судження — людина робить більше маніпуляцій, ніж зазвичай, значить, чомусь почувається незручно — це єдина можливість зменшити кількість помилок недовіри правді, які виникають внаслідок індивідуальних відмінностей поведінки. Досвідчені гравці в покер дотримуються цих правил, коли намагаються запам'ятати своєрідні «сигнали» (ознаки брехні) постійних партнерів. (David M. Nayano, *Communicative Competence among Poker Players* // Journal of Communication, 30, 1980, p. 115.) Якщо досліднику брехні потрібно винести судження опісля першої зустрічі, ця зустріч повинна тривати досить довго для того, щоб дослідник брехні мав можливість поспостерігати за звичайною поведінкою підозрюваного. Для цього можна, наприклад, спробувати для початку зосередитися на спокійних темах. Інколи це неможливо. Зустріч від початку може бути напруженою для підозрюваного, який обурюється або збентежений своїм станом підозрюваного. Саме тому дослідник брехні повинен чітко усвідомлювати, що йому може загрожувати небезпека Брокау, оскільки не знає особливостей звичайної поведінки підозрюваного.

Перші зустрічі вкрай уразливі для невірних суджень ще й тому, що існують індивідуальні відмінності в тому, як люди на них реагують. Деякі намагаються вести себе якнайкраще, пам'ятаючи добре вивчені правила пристойності, і тому демонструють абсолютно

нетипові ознаки своєї звичайної поведінки. В інших перша зустріч викликає тривогу, і їхня поведінка (однак з протилежних причин) є теж нетиповою і тому невідповідною для порівняння. За можливості, дослідник брехні має виводити свої судження, оцінюючи декілька зустрічей, щоб якомога ретельніше підготувати остаточні висновки. Часом навіть здається, що виявити брехню простіше, коли люди є не просто знайомими, а навіть дуже близькими, проте це не завжди так. Коханці, члени сім'ї, друзі або близькі приятелі можуть бути емоційно засліпленими чимось або мати упередження, що заважає вірному тлумаченню поведінкових ознак брехні.

Тлумачення чотирьох джерел витоку інформації — обмовок, емоційних тирад, емблем і мікровиразів — є не дуже вразливим до небезпеки Брокау. Їх оцінка не потребує порівняння, оскільки вони мають абсолютний сенс самі по собі. Згадайте приклад з Фрейдом, коли доктор Р. описував нібито чиєсь розлучення: «Я знаю одну няньку, яка притягувалася як співвідповідачка у справі про розлучення. Дружина подала на чоловіка до суду і назвалася співвідповідачкою, і він отримав розлучення». Звичайно ж, треба було знати закони про розлучення того часу, щоб через обмовку доктора Р. зрозуміти, що чоловіком в цій історії був він сам. (Єдиною підставою для розлучення тоді був лише адюльтер, тобто подавати на розлучення могла тільки обдурена сторона, і тільки обдурена сторона отримувала в разі розлучення постійну і зазвичай цілком пристойну компенсацію.) Але навіть і без знання цих законів обмовка «він» замість «вона» має специфічне значення і є зрозумілою сама по собі: доктор Р. хотів, щоб розлучення отримав чоловік, а не дружина. Обмовки не схожі на паузи, які можна залучати в якості ознак брехні тільки тоді, коли змінюється їхня кількість. Обмовки зрозумілі завжди, незалежно від того, чи вживає їх людина частіше, ніж зазвичай.

У будь-якому разі обмовки, мікровирази і тиради дають витік інформації. Вони руйнують факт приховування інформації. Згадайте наведений у книзі приклад з експерименту зі студентами, коли дівчина під тиском професора продемонструвала емблематичну обмовку в жесті, тобто показала йому середній палець. Це не схоже на випадок з аналізом кількості ілюстрацій, які можна оцінити тільки порівнюючи частоту їх вживання в екстремальній і звичайній ситуаціях. Демонстрація середнього пальця є надзвичайним фактом, оскільки значення цього непристойного жесту є загальновідомим. І оскільки це емблематична обмовка — тобто тільки частина емблеми, яка демонструється зазвичай, — то висунутий середній

палець можна було сміливо тлумачити як виявлення тих почуттів, які студентка хотіла приховати. Коли Мері, пацієнтка психіатричної клініки, намагалася приховати свої плани про самогубство за допомогою мікровиразів, їх можна було тлумачити без усіляких попередніх спостережень за її поведінкою. Той факт, що смуток виражався в мікроскопічній мірі, а не в звичайному повному обсязі, показував, що Мері намагалася приховати його. Інформація про контекст може допомогти в інтерпретації повноти картини брехні, проте додаткові повідомлення завдяки обмовкам, тирадам і мікровиразам допомагають викрити приховану інформацію і є дуже важливими.

Ці чотири джерела витоку інформації — обмовки, тиради, емблеми і мікровирази — не схожі на інші ознаки брехні лише в одному: дослідник брехні не потребує базових відомостей про звичайну поведінку для порівняння, аби уникнути помилок недовіри правді. При першій зустрічі немає сенсу непокоїтися через невірне тлумачення обмовок, мікровиразів або тирад, оскільки співрозмовник може виявитися людиною, яка взагалі демонструє їх часто. Навпаки, досліднику брехні навіть пощастило, якщо підозрюваний виявився тією людиною, яка схильна до обмовок, тирад або мікровиразів. Однак якщо за цієї умови відсутня необхідність в попередньому знайомстві для уникнення помилок недовіри правді, проте залишаються актуальними запобіжні заходи для зниження ймовірності помилок довіри до брехні. Відсутність цих або будь-яких інших ознак брехні не можна тлумачити як доказ того, що людина говорить правду. Адже не кожен брехун припускається помилок, тобто вдається до обмовок, мікровиразів або тирад.

Наразі ми розглянули лише одне джерело помилок у виявленні брехні — неуважне врахування індивідуальних відмінностей у поведінці підозрюваного, тобто небезпеку Брокау. Іншим не менш серйозним джерелом недоліків, яке призводить до скоєння помилок недовіри правді, є помилка Отелло. Вона трапляється тоді, коли дослідник брехні не вірить правдивій людині, яка відчуває стрес. Будь-яка з емоцій, які стосуються брехні (див. розділ 3) і призводять до витоку інформації, може виникати за інших причин саме в ті моменти, коли чесну людину підозрюють у брехні. Правдиві люди часто налякані тим, що їм не повірять, і жах, який вони відчувають через це, дуже легко сплутати з жахом викриття брехуна. Деякі люди почуваються винними зовсім з іншого приводу, і це відчуття може спливати в будь-який момент, особливо якщо їх

підозрюють у брехні або у скоєнні чогось незаконного. Ознаки такої провини легко сплутати з докорами совісті брехуна. Крім того, правдиві люди можуть відчувати презирство до тих, хто їх звинувачує, чи збудження від можливості довести несправедливість звинувачень, або навіть насолоду в передчутті реабілітації. Брехунів і чесних людей, що знаходяться під підозрою, можуть охоплювати безліч інших почуттів. Незважаючи на те, що джерела цих почуттів будуть абсолютно різними, брехун і чесна людина можуть відчувати здивування, гнів, розчарування, стрес або відразу стосовно обвинувачень і запитань дослідника брехні.

Я назвав це помилкою Отелло, оскільки сцена з п'єси Шекспіра є чудовим і відомим прикладом. Отелло звинуватив дружину в зраді з Кассіо і зажадав зізнання, інакше пригрозив смертю за віроломну зраду. Дездемона благає привести Кассіо, щоб той міг засвідчити її невинність. Отелло відповідає їй, що він вже вбив Кассіо. Дездемона розуміє, що вона не здатна довести свою правоту і Отелло вб'є її.

Дездемона: О горе! Наклеп зведено на нього, І я загинула...

Отелло: Ганьба, пові! За ним переді мною смієш плакати!

Дездемона: О, проженіть мене, мій володарю, та тільки не вбивайте!

Отелло: Згинь, пові!

(Вільям Шекспір, Отелло, венеціанський мавр, Дія 5, сцена 2. Переклад Ірини Стешенко.)

Отелло інтерпретує жах і страждання Дездемони як реакцію на звістку про смерть коханця, і це тільки підтверджує його впевненість. Отелло не розуміє, що безневинна дружина може виявляти такі самі емоції: страждання і відчай лише через його недовіру і неспроможність виправдатися, оскільки Кассіо (а з ним і її останню надію виправдатися) вбито і вона жахається неминучої смерті. Дездемона бідкалася через своє скрутне становище і недовіру Отелло, а не за втраченим коханцем.

Помилка Отелло є також прикладом того, як *упереджені думки* можуть створювати *упереджені судження* у дослідника брехні. Отелло переконаний у невірності дружини ще до цієї сцени. Отелло ігнорує альтернативні пояснення її поведінки і навіть не припускає думки, що вони не можуть бути доказами. Отелло шукає тільки підтвердження своїх підозр і навіть не намагається перевірити, чи дійсно Дездемона винна. Отелло — це екстремальний приклад, проте *упереджені думки* дуже часто спотворюють судження, змушуючи дослідника брехні нехтувати міркуваннями, можливостями або

фактами, які не відповідають його упередженій точці зору. Отелло страждає через брехню коханої дружини, але це аж ніяк не змушує його піти в іншому напрямку і спробувати виправдати її. Він тлумачить поведінку Дездемони тільки в найбільш небажаному варіанті, який завдає йому нестерпного болю.

Такі упереджені думки, що спотворюють судження і ведуть до помилок недовіри правді, можуть виникати з багатьох причин. Переконання Отелло в невірності дружини були справою рук Яго, його смертельного ворога, який заради власної вигоди прагне зашкодити Отелло і тому створює і живить його підозри. Проте Яго міг би і не досягти успіху, якби Отелло не був таким ревнивим. Ревнивці не потребують Яго. Вони прагнуть знайти будь-які докази, аби підтвердити найгірші підозри і викрити в брехні усіх інших. Недовірливі люди у пошуках брехні легко припускаються помилок недовіри правді. Легковірні люди часто мають протилежну ваду і постійно припускаються помилок довіри до брехні, навіть не підозрюючи, що їх обманюють.

Коли ставки дуже високі і брехня підозрюваного може коштувати дуже дорого, тоді навіть урівноважені люди можуть дійти хибних висновків. Коли дослідник брехні розлючений, боїться зради і вже відчуває приниження, яке чекає на нього у разі, якщо виправдаються його найгірші підозри, він може ігнорувати все, що могло б переконати його в протилежному, і шукає лише те, що тільки збільшить його страждання. Він може трактувати приниження як остаточне доведення зради, хоча згодом виявиться, що його продовжують дурити. Краще постраждати зараз, ніж і надалі зазнавати катувань невизначеністю, яка його лякає. Він набагато більше боїться повірити брехні, тобто зробити помилку довіри до брехні, ніж не повірити правді, тобто зробити помилку недовіри правді. Проте такий вибір він робить несвідомо. Дослідник брехні сам стає жертвою того, що я називаю *емоційним спалахом* (*emotion wildfire*). Емоції виходять з-під контролю, отримують новий імпульс і не згасають з часом, як це відбувається зазвичай, а, навпаки, посилюються. Цьому сприяє все, що живить ці жахливі почуття і збільшує їх руйнівну силу. В такому емоційному пеклі людину важко переконати у протилежному, оскільки вона не бажає нічого іншого. Всі дії такої людини спрямовані лише на те, аби посилити свої переживання, якими б вони не були: перетворюючи тривогу на жах, гнів на лют, неприязнь на огиду, а страждання на горе. Цей емоційний спалах поглинає все, що трапляється на його шляху, поки не згасне:

речі, думки, кохану людину, самого себе. Ніхто напевне не знає, через що виник такий спалах і коли він скінчиться. Деякі люди схильні до таких спалахів більшою мірою, ніж інші. Очевидно, що такі люди є злостивими суддями, оскільки вірять лише тому, що завдає їм страждань.

Для виникнення помилок недовіри правді — впевненості у неіснуючій брехні — не обов'язково потрібен емоційний спалах, ревності або наявність Яго. Зазвичай люди схильні підозрювати брехню тому, що вона є найбільш прийнятним і зручним поясненням незрозумілого перебігу подій у реальному світі. Ось що пише співробітник ЦРУ із 28-річним досвідом роботи: «Брехня виглядає досить природно у ролі звичайного пояснення, оскільки таке пояснення часто вважається логічним і раціональним. Коли інші ґрунтовні пояснення недоступні (ймовірно через те, що досліджувані події відбулись внаслідок помилок, невиконання наказів або інших невідомих факторів), то брехня виглядає найбільш зручним і простим поясненням. Зручним тому, що офіцери розвідки взагалі дуже скептично ставляться до будь-якої інформації, а виявлення брехні часто сприймають як показник складного ретельного аналізу. ... Простим тому, що на практиці майже будь-який факт можна витлумачити як додатковий доказ на користь гіпотези про наявність брехні. Дійсно, якщо вже така гіпотеза виникла, то спростувати її практично неможливо». (Richards J. Heuer, Jr. *Cognitive Factors in Deception and Counterdeception* // *Strategic Military Deception*. Під ред. Donald C. Daniel, Katherine L. Herbig, New York: Pergamon Press, 1982, p. 59.)

Ці спостереження актуальні не тільки стосовно роботи поліції або розвідки. Варто тільки досліднику брехні запідозрити когонебудь — дітей, батьків, друзів або коханих — у зраді, і він миттєво може припуститися помилок недовіри, підозрюючи брехню для пояснення незрозумілого. Упереджена точка зору про зраду близької людини відфільтровує всю інформацію, яка мала б спростувати її.

Дослідник брехні має усвідомлювати можливість власного *упередженого ставлення до підозрюваного*. Байдуже, яким чином з'являються ці упереджені думки (через особливості характеру людини, емоційний спалах, вплив інших людей, досвід, втому від навантаження на роботі або через потребу позбавитися невпевненості), якщо вони усвідомлені і зрозумілі, у дослідника брехні ще є шанс захиститися від них і позбутися упередженого тлумачення фактів. У крайньому разі дослідник брехні може принаймні усвідомити, що став

жертвою власних упереджень, які заважають зробити справедливі судження про брехливість підозрюваного.

Дослідник брехні повинен усвідомлювати, *що емоційні ознаки можуть бути ознаками не брехні, а реакції правдивої людини на підозри в брехні.*

Дійсно, хіба емоція підозрюваного не може однаковою мірою свідчити про почуття провини брехуна або почуття несправедливого звинувачення правдивої людини? Дослідник брехні повинен обґрунтувати, які емоції скоріше за все буде відчувати підозрюваний не тільки тоді, коли бреше, але, щонайперше, коли говорить правду. При цьому слід зважати на те, що не кожен брехун неодмінно буде щось відчувати під час брехні, так само як і чесна людина не завжди буде емоційно збудженою через несправедливе звинувачення. (Див. розділ 3, в якому наведено принципи, які визначають, що саме відчуває підозрюваний: жах викриття, докори сумління чи захоплення від брехні.) Тепер давайте розглянемо, як дослідник брехні може визначити саме ті емоції, які відчуває правдива людина.

Дослідник брехні може оцінити ці почуття, тільки спираючись на відомості про особистість підозрюваного. На початку цього розділу я наголошував, що попереднє знайомство і знання того, як може змінюватися поведінка людини залежно від обставин, є важливим чинником уникнення помилок, які виникають внаслідок першого враження. Надалі знадобляться відомості зовсім іншого типу. Досліднику брехні потрібно знати про характерні емоції підозрюваного для того, щоб не вважати ознаками брехні прояви його справжніх емоцій. Не всі люди схильні відчувати жах, провину, гнів тощо, коли їх раптом запідозрять у правопорушеннях або брехні. Це частково залежить від особистості самого підозрюваного.

Впевнена у власній непогрішності людина може обуритися у відповідь на звинувачення у брехні, проте не викаже ознак переляку або провини. Навпаки, ляклива особа, яка не впевнена у собі і звикла до невдач, може злякатися, проте не відчує провини або обурення. Є люди, які почуваються винними навіть під тиском підозри у правопорушеннях, яких вони не скоїли. Проте такі люди можуть зовсім не відчувати жаху, гніву, подиву, страждань або збудження. Дослідник брехні не повинен *вважати емоції ознаками брехні, якщо особливості характеру підозрюваного ймовірно сприяють демонстрації саме таких емоцій, навіть коли він говорить правду.* Які емоції варто ігнорувати — це залежить від особистості підозрюваного, оскільки

не кожну емоцію можна викликати у правдивої людини, яка перебуває під підозрою у брехні.

Емоції невинних людей (якщо вони їх відчують) під тиском підозри у правопорушеннях залежать від того, в яких стосунках підозрюваний перебуває з дослідником брехні. Батько з твору «Хлопчик Вінслоу» знав, що Ронні вважає його справедливою людиною. Він ніколи незаслужено не звинувачував і не карав сина, коли Ронні був невинним. І завдяки таким відносинам батько не сумнівався щодо ознак страху. У хлопчика не було причин лякатися, що йому не повірять, а єдине, чого він міг боятися, це викриття у брехні. Люди, яких часто незаслужено звинувачують і яким постійно не довіряють, коли вони говорять правду, встановлюють з іншими відносини, за яких ознаки страху стають двозначними. Дружина, яку постійно звинувачують у зрадах і піддають за це образам або фізичним знущанням, буде лякатися незалежно від того, говорить вона правду чи ні. Її чоловік втратив можливість вірного тлумачення ознак страху в якості ознак брехні. Дослідник брехні також не повинен *вважати емоції ознаками брехні, якщо його стосунки з підозрюваним можуть змусити останнього демонструвати їх, навіть коли він говорить правду.*

Під час першої зустрічі, незважаючи на відсутність минулого досвіду, людину безперечно можна запідозрити у брехні. Наприклад, під час першого побачення один з партнерів може подумати, що інший приховує факт свого одруження. Або здобувач, який шукає роботу, під час інтерв'ю з роботодавцем може запідозрити, що роботодавець обманує його, запевняючи, що для прийняття рішення йому потрібно провести інтерв'ю ще з кількома кандидатами. Злочинець може підозрювати слідчого в брехні про зізнання його співника і показах стосовно його самого. Покупець може запідозрити агента з нерухомості в тому, що той намагається завищити ціну, коли говорить, що власник нерухомості навіть не буде розглядати пропозицію з такою низькою ціною. Без попереднього спілкування з підозрюваним висновки дослідника брехні часто виявляються необґрунтованими. Ні інформація про особу підозрюваного, ані відомості про його манеру поведінки не допоможуть досліднику брехні точно оцінити емоції підозрюваного: чи відповідають вони почуттям брехуна або правдивої людини. Навіть за наявності таких відомостей лише інформація про те, що підозрюваний очікує від дослідника брехні, допоможе оцінити емоції, які правдива людина може відчувати під тиском підозри у брехні.

Не кожен підозрюваний має чітко сформульовані подібні очікування, і не кожен, у кого вони є, стане їх демонструвати. Припустимо, що підозрюють людину, яка має доступ до секретної інформації, оскільки її бачили разом з тими, кого у ФБР вважають радянськими агентами. Ця людина не мала жодних контактів з агентами ФБР, а тому немає жодних очікувань щодо результатів таких контактів. Якщо підозрюваний вірить у те, що ФБР ніколи не робить помилок і завжди поводить себе чесно, то немає підстав сумніватися в ознаках страху і можна сміливо інтерпретувати їх як жак викриття. Але якщо підозрюваний вважає, що співробітники ФБР здатні фабрикувати докази проти невинних людей, тоді не варто брати до уваги ознаки переляку. Людину може дуже непокоїти те, що їй не повірять. Дослідник брехні не повинен *вважати емоції ознаками брехні, якщо очікування підозрюваного можуть змусити останнього демонструвати їх, навіть коли він говорить правду.*

Дотепер йшлося тільки про плутанину внаслідок аналізу почуттів людей, несправедливо звинувачених у брехні. Але буває й так, що емоційні реакції правдивих людей прояснюють, а не заплутують ситуацію, допомагаючи відрізнити їх від брехунів. Плутанина починається тоді, коли правдива людина і брехун емоційно однаково реагують на підозри, а прояснення — тоді, коли їхні реакції напевно відрізняються. Правдива людина під підозрою може відчувати зовсім інші почуття, ніж брехун.

Наприклад, у творі «Хлопчик Вінслоу» батько мав вдосталь інформації (добре знав характер свого сина і мав великий досвід спілкування з ним), яка дозволяла йому точно оцінити, як саме відчувається його син Ронні, коли говорить правду або бреше. Він знав, що його син не психопат, не природжений брехун, не страждає від почуття провини і поділяє батьківські цінності. Таким чином, через брехню Ронні страждатиме від сильних докорів сумління. Нагадаю, що брехня полягала б у запереченні крадіжки. Батько знав і те, що його син у разі вчинення злочину почувався би винним незалежно від того, брехав би він при цьому чи ні. Отже, якщо Ронні насправді вчинив крадіжку і приховав це, його могли видати два дуже сильних почуття: провина за брехню і провина за злочин. А якби Ронні, заперечуючи крадіжку, говорив правду, то ніякої провини він не відчував би.

Крім того, батько знав, що син йому абсолютно довіряє. Їхні стосунки були такими, що Ронні не сумнівався: батько повірить його щирим словам. Таким чином, Ронні міг не боятися, що йому

не повірять. Щоб посилити жах викриття, батько, як оператор детектора брехні, постарався переконати сина в силі власних можливостей: «... якщо ти мені збрешеш, я все одно дізнаюся це, тому що брехня між мною і тобою неможлива. Я дізнаюся правду, Ронні. Подумай про це, перш ніж вирішиш відповідати». Ронні повірив словам батька зважаючи на минулий досвід. Таким чином, Ронні був би наляканим лише за умови, що він бреше і боїться бути спійманим на брехні. В разі зізнання батько навіть запропонував йому прощення: «Якщо ти зробив це, ти маєш сказати мені про це. Я не буду сердитися на тебе, Ронні, якщо ти скажеш мені правду». Цим твердженням батько підняв ставку дуже високо; якби Ронні збрехав, то він став би об'єктом батьківського гніву. Ронні був би сильно присоромлений, якби дійсно вкрав, і це могло стримувати його від зізнання. Батько міг би наголосити ще й на тому, що прекрасно розуміє, як легко піддатися спокусі, проте головне — це не приховувати зроблене, а чесно зізнатися в крадіжці.

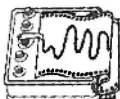
Оцінивши, які емоції повинен відчувати Ронні в разі брехні (жах і провину) і маючи основу для оцінки емоцій хлопчика, які не відповідають поведінці сина, коли він говорить правду, батькові все ж варто було зробити ще один крок, аби зменшити можливість помилки в тлумаченні поведінки свого сина. Треба було домогтися максимальної впевненості в тому, що, кажучи правду, Ронні не буде відчувати жодної з тих емоцій, які походять на жах або провину. Ронні міг би розсердитися на вчителя за помилкове звинувачення в крадіжці і тоді варто було б засумніватися в ознаках страху, що виникають при згадці про школу. Ймовірно, хлопчик міг відчувати справжнє горе через те, що потрапив у таку халепу, і ця гіркота могла відбитися на його поведінці взагалі, а не тільки на деяких почуттях. У такому разі батько міг інтерпретувати ці прояви за почуття страху або провини і витлумачити їх як свідчення брехні, проте Ронні міг демонструвати гнів і горе і тоді, якщо б він говорив правду.

Але навіть коли обставини окреслені настільки чітко — відомо, які емоції повинен виявляти підозрюваний у разі брехні і говорячи правду, — інтерпретація поведінкових ознак брехні може бути помилковою. *Поведінка людей містить кілька емоцій і таку групу емоцій не варто брати до уваги, якщо, наприклад, одна з емоцій може вказувати на те, що підозрюваний бреше, а інша — на те, що він говорить правду.* У табл. 1 і 2 в додатку є підказки, які дозволяють визначати, які саме емоції відповідають різним поведінковим ознакам.

Припустимо, що батько помітив, що Ронні спітнів і часто ковтає слину. Ці ознаки нічого не варті, оскільки вони однаково свідчать як про позитивні, так і про негативні емоції. Якби Ронні брехав, то вони свідчили б про почуття провини чи страху, а якби Ронні говорив правду — про гнів чи горе. Якби хлопчик демонстрував багато маніпуляцій, в них теж було б мало користі, адже кількість маніпуляцій зростає на тлі будь-яких негативних емоцій. Навіть ознаки виключно негативних емоцій, наприклад зниження голосу, теж треба було поставити під сумнів. Голос міг знизитися через почуття провини, і це було б ознакою брехні, але те саме могло статися й через печаль або страждання (Ронні міг дуже страждати незалежно від того, брехав він чи говорив правду). Ознакою брехні можна вважати тільки поведінку з явними проявами жаху або провини, а не гніву, печалі або страждань. Поведінку ж, яка видає гнів або страждання, а не жах чи провину, варто тлумачити як ознаку чесності. Вивчення табл. 1 і 2 показує, що незалежно від того, брехав Ронні чи ні, він міг виявляти такі ознаки брехні: обмовки, емблеми, мікровирази та рухи певними м'язами обличчя. Тільки ці ознаки дають інформацію, спираючись на яку можна доволі точно відрізнити жах або провину від гніву або страждання. Між іншим, якби Ронні змусили пройти випробування на детекторі брехні, то навряд чи з цього щось вийшло б. Детектор брехні тільки визначає ступінь емоційного збудження і не дає інформації про характер емоцій. Ронні почувався б емоційно збудженим незалежно від того, був він винним або ні. Хоча дослідження детектора брехні встановили, що його точність перевищує результат випадкового вгадування, проте в деяких з цих досліджень траплялися помилки недовіри правді. Але все це ми обговоримо в наступному розділі.

На прикладі твору «Хлопчик Вінслоу» я намагався показати, що дуже непросто оцінити, які емоції відчуватиме правдива людина і як вони будуть відрізнятися від емоцій брехуна. Це вимагає наявності великого обсягу інформації про підозрюваного, якої на практиці зазвичай не вистачає. Проте навіть наявність такої інформації не завжди може допомогти викрити брехуна. Може виявитися, що підозрюваний відчуває ту саму емоцію, коли говорить правду і коли бреше, як це було в прикладі з Дездемоною. Навіть коли правді і брехні відповідають різні емоції, двозначність поведінкових ознак може перешкодити правильній оцінці. До того ж навряд чи хтось здатен виражати емоції настільки чітко, аби це дало змогу одразу відрізнити брехуна від правдивої людини. В наведених далі

ситуаціях відомостей для оцінки емоцій підозрюваного явно не wystачає; одна і та ж емоція виникає при висловленні брехні і правди; емоції брехуна і правдивої людини різні, а поведінкові ознаки дво-значні — дослідник брехні не може використовувати ознаки брехні, які базуються на емоціях.

Варто пам'ятати, що існують й інші ознаки брехні, які не є наслідком емоцій: обмовки, емблеми і тиради.

Усвідомлення всіх цих труднощів може допомогти досліднику брехні уникати помилок недовіри правді і розуміти свою вразливість щодо помилок довіри до брехні. Зрозуміло, іноді навіть простий аналіз емоцій, що їх відчуває брехун і правдива людина, може допомогти спіймати брехуна. У прикладі з твору «Хлопчик Вінслоу» такий аналіз дозволив ізолювати ознаки, які однозначно є ознаками чесності (або брехні), і спростив роботу дослідника брехні, оскільки допоміг йому зосередитися на пошуку тільки певних аспектів поведінки підозрюваного.

Усі ці можливі помилки і запобіжні заходи стосувалися поки лише тих ситуацій, коли звинувачення вже висунуто підозрюваному. Проте буває і так, що правдиві люди навіть не підозрюють про те, наскільки ретельно вивчається кожне їхнє слово, кожен жест чи вираз обличчя. А буває і навпаки: чесним людям здається, що їх підозрюють, хоча насправді це не так. Брехуни теж не завжди знають, підозрює їх жертва чи ні. Витончене вибачення, яке було зроблено для запобігання підозри, може викликати у довірливої жертви сумніви. Жертви, запідозривши брехню, самі можуть почати брехати, приховуючи цю підозру і приспавши увагу співрозмовника помилковими реакціями. Існують також інші причини, за яких пильність брехуна можна приспати. В контррозвідці, коли шпигуна вже розкрито, викриття всіляко приховується для того, аби мати можливість дезінформувати противника через шпигуна. Інші жертви брехні приховують викриття лише для того, аби насолодитися зміною ситуації і подивитися, як брехун буде продовжувати брехати, не підозрюючи про те, що жертва усвідомлює наявність брехні.

Необізнаність людини стосовно того, що її підозрюють у брехні, може сприйматись дослідником брехні або як перевага, або як вада. Брехун може зовсім не приховувати своїх трюків, передбачувати запитання, готувати відмовки, репетирувати лінію поведінки, тобто не вживати ніяких запобіжних заходів, якщо він не знає про підозру. З плином часу, коли жертва проковтне брехню,

брехун може навіть розслабитися настільки, що почне робити помилки внаслідок самовпевненості. Брехун, самовпевнений до безпечності, швидше за все, не буде відчувати страху викриття. Таким чином, помилки безпечності дослідник брехні купує ціною помилок, які зроблено через страх викриття. Але тоді дослідник брехні втрачає не тільки поведінкові ознаки брехні, що відбуваються через переляк. Також зникає дезорганізуючий вплив страху, який міг би сплутати початкові плани брехуна. Якщо брехун не знає про підозри, то ймовірно найважчою втратою для дослідника брехні є буря емоцій через страх викриття, яка може бути недостатньо потужною, аби мотивувати зізнання.

Росс Маллені (Ross Mullaney), експерт з тренування слідчих поліції, відстоює так звану *стратегію «троянського коня»* (*Trojan Horse strategy*). Вона полягає в тому, що під час допиту слідчий прикидається, що абсолютно довіряє підозрюваному, і таким чином дає йому можливість розговоритися і заплутатися у власних же судженнях. У цій ситуації, як стверджує Маллені, ігноруючи можливість викриття, підозрюваний схильний здійснювати помітні помилки: «Слідчому варто сприяти розвитку брехні джерела інформації [підозрюваного], підштовхуючи його вперед для пошуку більшої кількості подробиць у сфабрикованих брехуном відомостях. Насправді слідчий теж обманює, коли показує, що довіряє джерелу інформації ... Це не може зашкодити правдивій людині. Якщо слідчий помилково вважає, ... що підозрюваний бреше, ... то [така техніка допиту] не викличе несправедливості. Тільки брехуну варто боятися її». (Ross Mullaney, *The Third Way — The Interview*. Неопублікований препринт, 1979.) Ця стратегія нагадує пораду Шопенгауера: «Якщо ви маєте причини для підозри, що співрозмовник бреше, зробіть вигляд, що ви вірите кожному його слову. Тоді він продовжуватиме брехати з більшою наснагою, згодом просто шаленіючи від своєї брехні і, зрештою, сам викрие себе». (Arthur Schopenhauer, *Our Relation to Others*, з книги *The Works of Schopenhauer*, під ред. Will Durant, Garden City, N.Y., Garden City Publishing Company, 1933.)

Якщо довіра брехуну за відсутності підозр до певної міри знижує страх викриття, то важко сказати, наскільки ця довіра впливає на інші почуття, які пов'язані з брехнею. Деякі брехуни можуть відчувати сильніші докори сумління через брехню, якщо брешуть довірливий жертві, ніж украй обачливій. Інші можуть зовсім не відчувати їх, пояснюючи це тим, що, поки жертва не здогадується про

брехню, вона не страждає, а значить, брехня не завдає їй жодної шкоди. Такі брехуни можуть вірити в те, що їхня брехня мотивована в першу чергу добротою, аби пожаліти чутливість жертви. Завзяття від шахрайства теж може посилюватися або зменшуватися, якщо брехун усвідомлює, що жертва вірить у брехню. Обдурювання абсолютно довірливої жертви може викликати захоплення і водночас супроводжуватися почуттям презирства. І навпаки, обдурювання дуже обачної жертви може збуджувати саме через наявність виклику і бажання позмагатися із цими підозрами.

Таким чином, неможливо передбачити, чи стане брехун робити більше помилок, коли його жертва продемонструє свої підозри. Звичайно, завжди є ймовірність, що підозри безпідставні, а підозрюваний — правдива людина. Чи простіше визначити, що підозрюваний говорить правду або бреше, якщо він не знає про існування підозр? У такому разі він не боїться, що йому не повірять; він також не відчуває гніву або страждання через те, що його підозрюють несправедливо. Але все це на краще, оскільки ознаки будь-якої з цих емоцій можуть бути витлумачені як ознаки брехні, незважаючи на те, що насправді вони можуть бути почуттями цілком чесної людини, яку підозрюють у брехні. Отже, деякі почуття, які створюють ознаки брехні (зокрема, жах викриття), будуть слабшими, якщо людина, яка не знає про підозру, дійсно є брехуном. Якщо людина не знає про існування підозри на її адресу, то дослідник брехні зазвичай здійснює менше помилок недовіри правді, оскільки ознаки емоцій у цьому випадку, ймовірніше, є ознаками брехні. Проте тоді зростає ймовірність помилок довіри до брехні, бо почуття стосовно брехні зазвичай недостатньо сильні, аби видати брехуна. Навпаки, коли про підозру відомо, зростає ймовірність помилок недовіри правді і зменшується вірогідність помилок довіри до брехні.

Ще дві проблеми ускладнюють становище дослідника брехні в ситуації, коли підозрюваний не знає про підозри. Перша проблема виникає тоді, коли у дослідника брехні може не бути вибору. Не в кожній ситуації жертві вдається приховати свої підозри. Навіть коли це здійснено, не кожен, хто вважає себе жертвою брехні, стане їх приховувати і почне брехати, аби схопити брехуна. Крім того, не кожен дослідник брехні володіє талантом брехні такою мірою, аби успішно приховувати власну брехню.

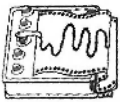
Друга проблема є набагато складнішою. Намагаючись приховати свої підозри, дослідник брехні ризикує зазнати поразки, навіть

не усвідомлюючи цього. Звичайно, що в такому разі він не може розраховувати на щирість свого опонента! Деякі брехуни можуть холоднокровно продовжувати свою справу, зауваживши, що жертва щось запідозрила або хоче приховати свої підозри. Брехун може стати в позу ображеної людини через те, що жертва не тільки не висловлює прямо своїх підозр, але ще й таким негідним чином позбавляє його останньої можливості реабілітуватися. Навіть якщо така гра виглядає непереконаливо, вона може налякати жертву на деякий час. Однак не всі брехуни настільки нахабні. Деякі приховують, що здогадалися про підозри, аби виграти час і замести сліди, приготувати відступ тощо. На жаль, втаїти таку здогадку здатний не тільки брехун; правдиві люди теж можуть приховати виявлені ними підозри на свою адресу. Вони можуть робити це з різних причин: щоб уникнути неприємних сцен, або виграти час і зібрати докази на свій захист, або вдатися до якихось дій, які змусять дослідника брехні їх оцінити, адже ці дії застосували без усвідомлення про наявність підозри.

Одна з переваг знання про існування підозри — це можливість уникнути трясовини невизначеності. Принаймні жертва розуміє, що підозрюваний у брехні знає про наявність підозри. Навіть тоді правдива людина, так само як і брехун, може спробувати приховати будь-які свої почуття щодо цього усвідомлення про наявність підозри. Після осмислення підозри брехун може спробувати приховати страх викриття, а правдива людина — страх перед тим, що їй не повірять, гнів або страждання, які виникли внаслідок такої підозри, не подумавши про те, що ці почуття можуть бути невірною витлумачені. Наскільки простіше було б виявляти брехню, якби тільки брехуни намагалися приховувати свої почуття! Хоча і тоді б знайшлися брехуни, достатньо розумні, аби демонструвати відповідні почуття.

Інша перевага незнання жертви про підозру полягає в можливості застосування так званого *тесту на обізнаність винного* (*Guilty Knowledge Technique*). Девід Ліккен (David Lykken), психолог-фізіолог, який критикує використання детектора брехні, переконаний, що цей тест може значно поліпшити точність результатів детектора брехні. Тест на обізнаність винного проводиться таким чином: слідчий запитує підозрюваного не про те, чи скоїв він злочин, а про те, що може знати тільки дійсно винний. Припустимо, що когось підозрюють у вбивстві (у підозрюваного є причина вчинити злочин, його бачили неподалік від місця злочину і т.д.). В рамках такого

тесту підозрюваному пропонують відповісти на запитання, вибравши один з кількох варіантів відповідей. В кожному запитанні один із варіантів завжди відповідає дійсності, а інші, які здаються досить правдоподібними, вигадані. За допомогою цього тесту можна спробувати відновити картину, яка насправді відома лише злочинцю, а невинна людина нічого про це не знає. Наприклад, у підозрюваного можуть запитати: «В якому положенні знаходилася вбита людина: лежала обличчям вниз, горілиць, на боці, або сиділа?» Після кожної частини питання підозрюваний повинен сказати «ні» або «я не знаю». Той, хто дійсно скоїв вбивство, знає, що вбитий лежав, наприклад, горілиць. Під час лабораторних досліджень Ліккен виявив, що у людини, яка володіє знанням винного, при згадці справжнього стану справ тут же відбуваються зміни ВНС, які фіксуються детектором; невинна ж людина на всі питання реагує однаково. Незважаючи на будь-які спроби винного приховати факт свого знання, у разі застосування цієї техніки детектор брехні обов'язково виявляє брехню.

Для більш детального ознайомлення з роботою тесту на обізнаність винного із застосуванням детектора брехні в кримінальних розслідуваннях див.: David Lykken, *A Tremor in the Blood*. New York: McGraw Hill, 1981.

Перевага цього тесту полягає в тому, що в процесі його застосування всі незвичайні реакції невинуватої людини жодним чином не стосуються того, в чому її підозрюють. Навіть якщо людина побоюється, що їй не повірять, або розгнівана, або страждає через те, що потрапила в таку важку ситуацію, все одно ймовірність того, що невинна людина найсильніше емоційно відреагує на варіант «вбитий лежав горілиць», практично дорівнює ймовірності випадкового вибору. Проте даний тест передбачає чимало запитань із кількома варіантами відповідей. Коротше кажучи, тест на обізнаність винного усуває найбільшу небезпеку, яка існує при спробах виявлення брехні, тобто помилку недовіри правді, яка відбувається через те, що почуття запідозреної у брехні правдивої людини плутають з почуттями брехуна.

На жаль, цей багатообіцяючий тест виявлення брехні ще не став предметом масштабних наукових досліджень, а точність результатів досі залишається під питанням, бо кілька проведених на цю тему досліджень не підтвердили тієї абсолютної точності, яку попередньо припускав Ліккен. Звіт Бюро Технологічної Оцінки – БТО

(Office of Technology Assessment – ОТА) щодо використання детектора брехні зазначає, що тест на обізнаність винного «... дає більш низький процент виявлених винних, ніж звичайні тести з використанням детектора брехні».

З'ясувалося, що тест на обізнаність винного характеризується відносно високим рівнем помилок довіри до брехні, проте низьким рівнем помилок недовіри правді. (*Scientific Validity of Polygraph Testing: A Research Review and Evaluation – A Technical Memorandum*, Washington D. C.: U. S. Congress, Office of Technology Assessment, ОТА-ТМ-Н-15, November 1983.)

Тест на обізнаність винного має вельми обмежене застосування, хіба що під час кримінальних розслідувань. Надто вже часто людина, яка припускає, що стала жертвою брехні, не володіє тією інформацією, яка є у брехуна, а без цього проведення тесту не має сенсу. У романі Апдайка «Давай одружимося» Рут знає, що у неї роман, і знає з ким. У Джері, її чоловіка, є тільки підозри, і оскільки він не володіє інформацією, доступною тільки винному, то він не може застосувати тест на обізнаність винного. Аби застосувати його, досліднику брехні необхідно точно знати, що сталося; він сумнівається лише в тому, хто це зробив.

Навіть якщо дослідник брехні передбачив усі варіанти того, що сталося, цей тест не можна застосовувати для з'ясування, який саме варіант подій відбувся. Він вимагає абсолютної впевненості з боку дослідника брехні у всьому, що стосується події, крім виконавця. Якщо досліднику брехні невідомі всі обставини справи (і виникають питання на кшталт: що саме зробив обвинувачуваний, або що він відчуває), то застосовувати тест на обізнаність винного неможна.

Запобіжні заходи під час тлумачення поведінкових ознак брехні

Оцінка поведінкових ознак брехні містить чимало небезпек. У наведеному далі списку я підсумував усі запобіжні заходи, які необхідно задіяти, аби знизити ймовірність помилок під час їх тлумачення. Дослідникам брехні потрібно постійно оцінювати *ймовірність* того, наскільки жест або вираз може свідчити про брехню або правду: абсолютна впевненість можлива лише в дуже рідкісних випадках (наприклад тоді, коли на обличчі людини читаються емоції, які явно суперечать брехні, або частина прихованої інформації

проривається в словах емоційної тиради, підозрюваний це також усвідомлює і зізнається у брехні).

1. Намагайтеся ясно усвідомити, на чому ґрунтуються ваші здогадки або інтуїтивні міркування про те, бреше людина чи ні. Із усвідомленням способу *вашого* тлумачення поведінкових ознак брехні ви навчитеся виявляти власні помилки й оцінювати ймовірність правильного судження.
2. Пам'ятайте про дві небезпеки в процесі виявлення брехні: недовіру правді (коли правдиву людину вважають за брехуна) і довіру до брехні (коли брехуна визнають чесною людиною). Неможливо взагалі уникнути цих помилок. Саме тому варто взяти до уваги наслідки будь-якої з цих помилок.
3. Відсутність ознак брехні ще не є доказом правди; деякі брехуни взагалі не припускаються жодних помилок. Проте наявність ознак брехні ще не свідчить про брехню. Деякі люди відчувають себе невпевненими або винними, навіть коли говорять правду. Небезпеку Брокау, яка виникає через індивідуальні відмінності у поведінці, можна знизити, якщо будувати судження з огляду на *зміни* у поведінці підозрюваного.
4. Ретельно проаналізуйте наявність упереджень щодо підозрюваного. Поміркуйте, чи можуть вони завадити винесенню справедливого судження. Не намагайтеся судити про те, бреше людина чи ні, якщо ви охоплені ревностями або піддалися емоційному спалаху. Уникайте спокуси запідозрити брехню тільки тому, що у вас немає жодних інших пояснень для певних незрозумілих подій.
5. Пам'ятайте: ознака емоції — це не ознака брехні, а лише показник того, як людина реагує на підозру у брехні. Не сприймайте емоцію за ознаку брехні, оскільки правдива людина під підозрами може відчувати таку емоцію внаслідок особливостей характеру, природи особистих стосунків із підозрюваною людиною або очікувань підозрюваного.
6. Враховуйте те, що багато ознак брехні зумовлює не одна, а кілька емоцій, і групу емоцій варто відкинути, особливо якщо одна з цих емоцій може характеризувати почуття правдивої людини, а інша — брехуна.
7. Поміркуйте про те, чи усвідомлює людина наявність підозр на свою адресу, а також про відповідні втрати і надбання.
8. Якщо ви володієте інформацією, яка може бути доступною тільки дійсно винному брехуну, спробуйте застосувати тест на обізнаність винного.

9. Ніколи не робіть остаточного висновку про те, бреше людина чи ні, тільки на підставі власної інтерпретації поведінкових ознак брехні. Окрім визначення поведінкових ознак брехні дослідник має знайти додаткову інформацію та провести більш детальне розслідування. Поведінкові ознаки брехні, як і дані детектора брехні, ніколи не можуть бути абсолютними доказами.
10. Для того щоб оцінити брехню, брехуна і самого себе як дослідника брехні, а також визначити ймовірність виникнення помилки або винесення правильного судження, скористайтеся матеріалом з табл. 4 у додатку.

Спроби виявити брехню за допомогою детектора (див. наступний розділ) теж наражаються на багато небезпек. І хоча я зосереджую увагу на поведінкових ознаках брехні, а не на детекторі брехні із вузькими межами його застосування, проте існує широке коло ситуацій, коли люди можуть брехати або опинитися запідозреними у брехні. Детектор брехні використовується в багатьох відповідальних ситуаціях: у контррозвідці, в кримінальних розслідуваннях, а також в бізнесі. Сподіваюсь, що мій аналіз брехні у цьому та попередніх розділах зможе допомогти краще зрозуміти вади і переваги детектора брехні. Крім того, розгляд проблем, пов'язаних з точністю роботи детектора, допоможе дослідникам брехні краще зрозуміти небезпеки, які виникають під час роботи з поведінковими ознаками. Далі ми спробуємо відповісти на цікаве і практичне питання: що дає більш точні результати — детектор брехні чи поведінкові ознаки?

ДЕТЕКТОР БРЕХНІ

Сержант В. К. Мік (W. C. Meek), оператор детектора брехні (Салінас, штат Каліфорнія, США) згадує у звіті про дослідження застосування детектора брехні в його поліцейському відділку:

«Якось один офіцер поліції з іншого містечка в штаті Каліфорнія звернувся з проханням перевести його до нашого відділку. Він здавався справжнім втіленням поліцейського: знав правила і, оскільки мав великий професійний досвід, ідеально підходив для цієї роботи. В інтерв'ю перед випробуванням його на детекторі брехні він не визнавав за собою ніяких правопорушень. Лише після того, як завдяки детектору вдалося запідозрити його в брехні, він зізнався, що за період служби здійснив понад 12 злочинів; у службовій машині вивозив крадене, підкидав невинним людям наркотики, аби заарештувати їх, і кілька разів мав статеві контакти у службовій машині з дівчатками молодше 16 років». (Richard O. Arther, *How Many Robbers, Burglars, Sex Criminals Is Your Department Hiring This Year? (Hopefully, just 10% of Those Employed!)* // Journal of Polygraph Studies, 6 (May–June 1972).)

Психолог Девід Ліккен (David Lykken) згадує про інший випадок у своїй статті, де випробування на детекторі названо «псевдонауковою технологією» (David Lykken, *Polygraphic Interrogation* // Nature, February 23, 1984, pp. 681–684):

«Фей було заарештовано в Толедо в 1978 році за звинуваченням у вбивстві з метою пограбування знайомого, який встиг перед смертю заявити, що грабіжник був «дуже схожим на База [Фей]». Протягом двох місяців Фей не перебував під вартою, поки тривали пошуки доказів його причетності до вбивства. Нарешті прокурор запропонував зняти звинувачення, якщо Фей успішно пройде випробування на детекторі брехні, але зажадав, аби Фей погодився на використання показань детектора брехні в суді у протилежному випадку. Фей погодився. Він не пройшов перший іспит, потім завалив другий тест з іншим оператором, взяв участь у судовому процесі, його було визнано винним у вбивстві за обтяжливих обставин і засуджено до довічного ув'язнення. За два роки було спіймано справжніх вбивць. Оскільки вони зізналися, то Фей було виправдано і негайно звільнено».

Подібні приклади за і проти створюють суперечливе ставлення до детектора брехні, оскільки бракує наукових свідчень про його точність. Із більш ніж 4000 опублікованих статей лише десь 400 дійсно спираються на наукові дослідження і не більше 40 з них відповідають мінімальним науковим стандартам. (З приватної бесіди з Леонардом Саксе (Leonard Saxe).) Цю суперечку стосовно детектора брехні ще не розв'язано, тому це питання й надалі залишається відкритим. Найбільш затятими його прихильниками є представники силових структур, розвідувальні служби, бізнесмени, які досліджують випадки розтрат і дрібних службових крадіжок, а також вчені, задіяні в цій галузі. Критиками детектора брехні є цивільні правозахисники, деякі юристи, адвокати та вчені, які вивчають ці питання. (Насправді науковими дослідженнями, які стосувалися виявлення брехні за допомогою детектора брехні, займалася невелика група вчених.)

Моя мета в цьому розділі полягає не в остаточному вирішенні цієї суперечки, а в більш зрозумілому поясненні аргументів з обох сторін. Я не збираюся робити жодних рекомендацій стосовно доцільності або способу використання детектора. Замість цього я намагатимуся прояснити природу аргументів, щоб допомогти всім тим, хто повинен виносити судження з цих питань, і показати всю обмеженість наукових свідочств на цю тему. Урядові чиновники, поліцейські, судді, прокурори мають усвідомлювати важливість правильного використання детектора брехні: коли саме слід його застосовувати і як інтерпретувати результати проведених на ньому випробувань. Було б нерозумно вирішувати такі питання без залучення добре поінформованих спеціалістів. У деяких людей можуть бути ще й свої, глибоко особисті причини побільше дізнатися про ці аспекти. В багатьох галузях діяльності неурядового рівня, для яких навіть не вимагають особливого рівня освіти чи досвіду, співробітникам, яких ніхто ніколи й не підозрював в жодних злочинах, пропонують пройти випробування на детекторі для того, щоб вирішити, чи взяти їх на роботу, чи варто утримувати на певній посаді, чи гідні вони підвищення тощо.

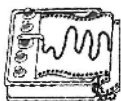
Багато з запропонованих мною ідей, розглянутих в початкових розділах цієї книги щодо поведінкових ознак брехні, можна застосовувати також до виявлення брехні за допомогою детектора. Під час тесту із детектором брехні брехуни можуть видати себе через страх викриття, докори сумління або захоплення від обдурювання. Дослідники брехні можуть припуститися помилки Отелло або

потрапити в небезпеку Брокау, тобто забути про індивідуальні відмінності в емоційній поведінці людей. Оператори детектора брехні також не застраховані від помилок довіри до брехні і недовіри правді. У дослідженні брехні більшість небезпек і запобіжних заходів є однаковою, незалежно від того, визначається брехня за допомогою детектора брехні або за поведінковими ознаками. Проте варто відразу ж визначити нові більш складні поняття:

- різниця між *точністю* і *корисністю*, тобто знання про те, яку користь можна отримати з показів детектора брехні у разі одержання неточних результатів;
- пошук *базової істини* (*ground truth*), тобто наскільки важко визначити точність детектора брехні без абсолютної певності в тому, хто саме є брехуном;
- *базова частота помилок* (*base rate of lying*), тобто скільки помилок може виявитися навіть за дуже точної роботи детектора брехні, коли серед підозрюваних налічується небагато брехунів;
- *злякування неминучістю викриття* (*detering lying*), тобто наскільки загроза викриття брехні відлякує підозрюваного від брехні, навіть незважаючи на можливі похибки процедури.

Хто використовує детектор брехні

Використання детектора брехні для виявлення деяких форм брехні поширене дуже широко і має тенденцію до збільшення. Важко визначити точну кількість таких випробувань, проведених в США, проте не менше мільйона на рік.

Велика частина інформації про застосування детектора брехні запозичена мною з роботи «Scientific Validity of Polygraph Testing, A Research Review and Evaluation. A Technical Memorandum» (Washington DC: US Congress, Office of Technology Assessment, OTA-TM-H-15, November 1983). Фактично ті ж дані наведено в роботі: Leonard Saxe, Denise Dougherty, Theodore Cross, *The Validity of Polygraph Testing* // *American Psychologist*, January 1984.

Більшість тестів (близько 300 000 на рік) проводять приватні роботодавці. Ці випробування здійснюються як частина попередньої співбесіди під час прийняття на роботу, для виявлення всіляких правопорушень серед співробітників і для складання рекомендацій на підвищення. Попередня співбесіда із застосуванням детектора брехні «дуже поширена серед членів Національної асоціації аптекярів та Національної асоціації побутового обслуговування ...»,

а також в Асоціації працівників бакалії. (David S. Raskin, *The Truth about Lie Detectors* // The Wharton Magazine, Fall 1980, p. 29.) Хоча в 18 штатах його застосування заборонено, роботодавці знаходять всілякі обхідні шляхи для цього. «Роботодавець може звинуватити працівника у крадіжці, але якщо той знайде спосіб довести свою неповинність, то його не буде звільнено». (Office of Technology Assessment (OTA) report, p. 31.) Використання детектора брехні офіційно дозволено в 31 штаті. Найчастіше його використовують в банках і установах роздрібної торгівлі. Наприклад, більше половини із 4700 закладів швидкого харчування «МакДональдз» застосовують випробування на детекторі під час прийняття на роботу. (Benjamin Kleinmuntz, Julian J. Szucko, *On the Fallibility of Lie Detection* // Law and Society Review, 17 (1982), p. 91.)

Після комерційних структур найчастіше використовують тести на детекторі брехні під час розслідування кримінальних злочинів. Причому тест застосовують не тільки для підозрюваних, а й для жертв і свідків, особливо якщо є розбіжності в їхніх показах. Міністерство юстиції, ФБР і поліція застосовують правило: детектор брехні використовувати тільки після того, як слідству вдасться звзвити коло підозрюваних до кількох осіб. В багатьох штатах заборонено оприлюднювати результати таких випробувань в суді. В 22 штатах ці результати виступають доказами, якщо це було обумовлено заздалегідь і узгоджено з обвинуваченням і захистом. Адвокати використовують таку угоду в обмін на обіцянку прокурора закрити справу, якщо детектор покаже, що підозрюваний говорить правду. Так було у випадку з Базом Феєм, який було наведено на початку цього розділу. Зазвичай, якщо у прокурора є вагомі підстави, достатні для того, щоб переконати присяжних у винності підозрюваного, він не пропонує такої угоди.

У штатах Нью-Мексико і Массачусетс результати тесту можуть бути оголошені незалежно від згоди однієї зі сторін. Результати тесту зазвичай не визнають, якщо його застосування не було обговорено заздалегідь у федеральному апеляційному суді. Жоден державний апеляційний суд не скасує рішення районного суду на підставі того, що той відмовився від визнання подібних результатів. Як стверджує Річард К. Віллард (Richard K. Willard), заступник помічника Генерального прокурора США: «Не було жодного рішення Верховного Суду стосовно прийнятності результатів тесту на детекторі брехні у федеральному суді». (Заява Річарда К. Вілларда для Підкомітету законодавства і національної безпеки Комітету

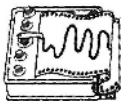
урядових операцій Палати представників США, Жовтень 19, 1983, препринт.)

Федеральний уряд є третім найбільшим користувачем тестів на детекторі брехні. За повідомленням різних федеральних агентств у 1982 році на детекторі брехні було проведено 22 597 випробувань. Більшість з них належить до кримінальних розслідувань, за винятком випробувань, проведених Агентством національної безпеки (АНБ) і Центральним розвідувальним управлінням (ЦРУ). АНБ і ЦРУ, як правило, застосовують детектор брехні в розвідці і контррозвідці. Це зокрема випробування людей, які мають допуск до секретної роботи, але є підозрюваними у діяльності, що загрожує режиму секретності, а також людей, підозрюваних у шпигунстві, і працівників, які прагнуть отримати допуск до секретної роботи. За повідомленнями АНБ, в 1982 році було проведено 9672 тести, головним чином під час прийняття на роботу. ЦРУ не дає звіту про використання детектора, але відомо, що воно застосовує його практично в тих же ситуаціях, що й АНБ.

У 1982 році Міністерство оборони запропонувало внести кілька змін до правил застосування детектора брехні. Ці зміни могли означати більш широке його використання для перевірки працівників, які прагнуть отримати доступ до секретної роботи, і для постійних перевірок працівників з таким допуском. Ще одна запропонована Міністерством оборони зміна означала, що відмова пройти випробування на детекторі брехні ймовірно матиме «негативні наслідки». У 1983 році президент Рейган запропонував ще більше розширити застосування подібних випробувань. Усім закладам виконавчої влади було рекомендовано «вимагати від працівників проходження випробувань на детекторі брехні в ході розслідувань про несанкціоноване розголошення таємної інформації...». [Як і в пропозиції Міністерства оборони, відмова] пройти випробування на детекторі брехні спричинила б... адміністративні санкції та зняття допуску до секретних матеріалів... [Ще одна нова урядова політика] також дозволяла б широке застосування детектора брехні у випробуваннях працівників (так само як і кандидатів на вакантні посади), які мають допуск до секретних документів. Нова політика давала б право керівництву агентств проводити подібні випробування періодично або постійно для довільно обраних працівників з числа тих, хто має допуск до дуже важливих таємних матеріалів, а відмова пройти випробування на детекторі брехні мала б наслідком позбавлення такого допуску». (OTA report, p. 29.)

Конгресс відповів на такі пропозиції Міністерства оборони законом про відстрочення застосування детектора брехні до квітня 1984 року і зажадав від БТО підготувати висновок про наукові докази точності результатів, які дає випробування на детекторі брехні. (БТО було створено в 1972 році як аналітичний підрозділ конгресу. Звіт стосовно детектора брехні можна отримати за письмовим запитом на адресу: Superintendent of Documents, U.S. Government Printing Office, Washington, D.C. 20402.) Цей висновок було опубліковано в листопаді 1983 року; згодом Білий дім переглянув свою пропозицію про розширення сфери застосування детектора, а за тиждень конгресс призначив слухання у цій справі.

Звіт БТО є екстраординарним документом, який дає глибокий детальний огляд і критичний аналіз доказів наукової обґрунтованості випробувань на детекторі брехні.

Багато матеріалів звіту БТО було використано мною для написання цього розділу. Я вельми вдячний спеціалістам, які перечитали чернетку цього розділу і зробили безліч цінних зауважень. Зокрема це автор звіту, асистент професора психології Університету Бостона, Леонард Саксе (Leonard Saxe); соавтор звіту, аналітик БТО, Деніз Догерті (Denise Dougherty); Девід Т. Ліккен (David T. Lykken) з Міннесотського університету, Девід К. Рескін (David C. Raskin) з Університету штату Юта. Деніз Догерті, крім того, дала відповідь на мої численні питання, поки я пробивався важким шляхом через купу суперечливих аргументів і складних питань.

Зробити це було нелегко, оскільки питання дуже складні і навіть у науковій спільноті все ще вирують пристрасті навколо законності застосування детектора брехні. Тому до складу наглядової ради, яка спостерігала за підготовкою звіту, увійшло кілька провідних вчених, які відстоюють протилежні наукові точки зору. Проте незважаючи на суперечності, науковці врешті-решт дійшли порозуміння. Звичайно, не обійшлося без спроб ухилитися від прямих відповідей на окремі запитання.

Деякі професійні оператори детектора брехні, які не пов'язані з науковою спільнотою, вважають, що звіт БТО трактує роботу детектора брехні занадто негативно. Такої самої думки дотримуються, наприклад, фахівці з Міністерства оборони. У 1983 році Агентство національної безпеки склало звіт «Точність і корисність випробувань на детекторі брехні». Розробляли цей документ глави відділів, які займаються випробуваннями на детекторі брехні в армії, флоті, військово-повітряних силах і АНБ. (Marcia Garwood,

Norman Ansley, *The Accuracy and Utility of Polygraph Testing*, Department of Defense, 1983.) Цей звіт, який, за словами його авторів, було підготовлено всього за 30 днів, не взяв до уваги думок або оглядів з боку наукової спільноти, за виключенням одного прибічника детектора брехні. Звіти АНБ і БТО збігаються лише в одному (хоча БТО і робить це обережно): випробування на детекторі найбільш ефективні при розслідуванні окремих кримінальних злочинів. (Трохи згодом я поясню відмінність оцінок в звітах БТО і АНБ щодо переконливості цього твердження і використання детектора брехні для надання допусків до секретної роботи і в контррозвідці.)

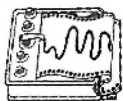
У звіті БТО немає єдиного або простого висновку, який можна було б перекласти мовою закону. Як можна було очікувати, точність детектора брехні (так само, як й інших технік з виявлення брехні) залежить від природи брехні, самого брехуна і дослідника брехні (хоча в звіті БТО не використовуються подібні терміни). Точність детектора брехні залежить від способу формулювання питань, уміння оператора складати такі питання і від того, як обраховуються й інтерпретуються сигнали детектора брехні.

Як працює детектор брехні

В англomовному тлумачному словнику Вебстера *детектор брехні* (*polygraph*) має таке визначення: «Інструмент для одночасного запису різних імпульсів; в ширшому сенсі ДЕТЕКТОР БРЕХНІ». Імпульси записуються у вигляді чорнильного треку від коливань пера самописця на рухомому аркуші паперу. Під «імпульсами» розуміють зміни діяльності вегетативної нервової системи (ВНС), хоча коливання пера самописця можуть відображати зміни будь-якої діяльності. У розділі 4 вже зазначалося, що зміни в діяльності вегетативної нервової системи (а саме зміни пульсу, артеріального тиску, температури шкіри, потовиділення тощо) є лише показниками емоційного збудження. Згадував я і про те, що деякі з цих змін, зокрема збільшення частоти дихання, потовиділення, блідість і рум'янець, можна помітити й без детектора. Детектор лише ретельно реєструє їх, відображаючи також незначні зміни, які неможливо помітити неозброєним оком, і фіксуючи всі інші прояви діяльності ВНС, такі як, наприклад, пульс, який зовні помітити неможливо. Це робиться за рахунок посилення сигналів від датчиків, які прикріплено до різних частин тіла випробовуваного. В типовому випадку використовують чотири датчики. Двома пневматичними ремнями

обв'язують груди і живіт для фіксації змін глибини і швидкості дихання. Рукав для вимірювання тиску обертають навколо передпліччя для більш точної фіксації діяльності серця. Четвертий датчик вимірює незначні зміни в потовиділенні за допомогою металевих електродів, які прикріплюють до пальців.

В тлумачному словнику Вебстера точно визначено, що цей апарат іноді називають детектором брехні, але це не зовсім так. Цей пристрій не виявляє брехню як таку. Все було б набагато простіше, якби існувала якась унікальна ознака самої лише брехні. Але такої ознаки не існує. Хоча ставлення майже до всього, що стосується детектора брехні, є дуже суперечливим, всі його користувачі погоджуються, що він *не* виявляє брехню. Єдине, що він робить, це вимірює інтенсивність проявів збудження ВНС, тобто фізіологічні зміни, які відбуваються від емоційного хвилювання людини.

Деякі аспекти обробки інформації — зосередження, пошуки вихідних даних, подив — також можуть змінювати діяльність ВНС. Хоча в більшості згадок про причини неточності показів детектора брехні підкреслюється роль емоційного збудження, проте Рескін і Ліккен переконані, що обробка інформації також має важливе значення в посиленні діяльності ВНС під час тесту на детекторі брехні.

Те саме відбувається і з поведінковими ознаками брехні. Я вже наголошував на тому, що зміни в міміці, жестах і голосі ще не є ознаками брехні як такої. Це всього лише сигнали емоційного збудження або ускладнення в осмисленні. Висновок, що людина бреше, можна зробити тільки на підставі або того, що її емоції не відповідають лінії поведінки, або того, що вона намагається їх приховати. І в цьому плані детектор брехні дає менш точну інформацію, ніж поведінкові ознаки, про те, які саме емоції задіяні. Мікровирази можуть виявити гнів, переляк, провину тощо, а детектор брехні лише покаже, що в людини з'явилися *якісь* емоції, але він не вкаже, які саме.

Для виявлення брехні оператор детектора брехні порівнює зафіксовані показники, які отримано під час релевантних (що мають відношення до предмету дослідження) питань («Ви вкрали 750 доларів?»), із показниками, які отримано під час другорядних питань (наприклад, «Сьогодні вівторок?» або «Чи доводилось вам що-небудь красти в житті?»). Підозрюваного визнають винним, якщо детектор, реагуючи на релевантні питання, показує посилення показників у порівнянні з другорядними питаннями.

Випробування на детекторі брехні, як і поведінкові ознаки, дуже вразливі до того, що я називаю помилкою Отелло. Згадайте, як Отелло не зміг зрозуміти, що переляк Дездемони був не переляком спійманої зрадниці, а переляком безневинної жертви, яка не бачить жодного способу довести власну невинність. Невинні люди можуть відчувати дуже сильне емоційне збудження, дізнавшись, що їх підозрюють у брехні. Тим паче, якщо їх підозрюють у скоєнні злочину, розпитують про діяльність, яка унеможлиблює допуск до секретності, такий необхідний для їх роботи, або звинувачують у витоку закритої інформації. А для деяких людей інколи досить лише самої вимоги пройти випробування на детекторі брехні. Переляк може посилитися, якщо підозрюваний має підстави думати, що оператор детектора брехні і поліція мають упереджену думку стосовно нього. До того ж переляк — це не єдина емоція, яку може відчувати брехун: як уже зазначалося у розділі 3, він може відчувати ще й вину, і захоплення від обдурювання. А будь-яка з цих емоцій посилює діяльність ВНС, що й фіксує детектор брехні. Будь-яку подібну емоцію може відчувати не тільки брехун, а й абсолютно безневинна людина. Які саме емоції відчуватиме підозрюваний, залежить від його особистості, від характеру стосунків між ним і дослідником брехні, а також від очікувань обох, про що йшлося в розділі 6.

Техніка контрольних питань

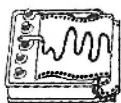
І ті, хто використовує, і ті, хто критикує детектор брехні, визнають ймовірність здійснення помилки Отелло. Їх оцінки різняться в тому, наскільки процедура опитування може знизити ризик помилки. При випробуваннях зазвичай застосовують чотири процедури постановки питань (або більше із урахуванням деяких варіантів). Зараз ми розглянемо тільки два. Перший — це техніка контрольних питань (Control Question Technique), яку часто застосовують при розслідуванні кримінальних справ. Підозрюваному задають не тільки *релевантні* для даного злочину питання (наприклад, «Ви вкрали 750 доларів?»), але й *контрольні*. Більша частина дискусій точиться навколо того, що саме *контролюють* ці питання і наскільки успішно вони це роблять.

Прочитую пояснення з цього приводу психолога Девіда Рескіна, оскільки він є провідним науковцем, який підтримує використання техніки контрольних питань у кримінальних розслідуваннях:

«Оператор може сказати підозрюваному наступне: «Оскільки йдеться про крадіжку, я змушений задати вам кілька загальних питань, що стосуються вашого ставлення до крадіжок та вашої порядності. Я змушений зробити це, аби встановити, яка ви людина і чи могли ви бути тим, хто викрав гроші і тепер всіх обманює. Отже, відповідайте на запитання: «У віці до 18 років, чи брали ви коли-небудь речі, які вам не належали?» Манера, в якій ставиться це питання, і поведінка самого оператора навмисне продумані так, щоб підозрюваний відразу почав обурюватися, виправдовуватися і говорити: «Ні». Ця процедура [пише Рескін] проводиться для того, щоб невинний більше зосередився на контрольних, а не на релевантних питаннях. Однак винний все одно приділятиме більше уваги питанням релевантним, оскільки саме вони становлять для нього найбільш серйозну і безпосередню загрозу. Невинний же, знаючи, що на релевантні питання він відповідає чесно, починає сумніватися щодо правдивості відповідей на контрольні питання. (David C. Raskin, *The Scientific Basis of Polygraph Techniques and Their Uses in the Judicial Process* // *Reconstructing the Past: The Role of Psychologists in Criminal Trials*. Під ред. E.Trankell. Stockholm: Norstedt and Soners, 1982, p. 325.)

Девід Ліккен — психолог і великий шанувальник тесту на обізнаність винного, описаного мною наприкінці попередньої глави, — є принциповим противником техніки контрольних питань. (А Рескін, навпаки, критикує тест на обізнаність винного.) У своїй роботі про використання детектора брехні він пише: «Для того щоб ця техніка працювала, треба змусити кожного випробуваного повірити, що результати практично безпомилкові (а це не так) і що контроль над відповідями обов'язково зумовить викриття (насправді все навпаки). Навряд чи оператори детектора брехні здатні переконати усіх підозрюваних в цих двох помилкових судженнях». (David T. Lykken, *A Tremor in the Blood*. New York: McGraw-Hill, 1981, p. 118.)

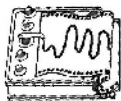
Ліккен має рацію, що обидва ці судження, в які треба змусити повірити підозрюваного, є помилковими. Жоден оператор детектора брехні, навіть самі палкі його захисники, не вірить у те, що детектор брехні є безпомилковим. Детектор брехні робить помилки. Ліккен має рацію: підозрюваний не повинен знати цього.

Хоча міркування Ліккена з цього питання здаються правдоподібними і послідовними, Рескін вказує на те, що його докази не є надто надійними. Під час порівняння двох досліджень, в одному з яких випробуваний вірив у безпомилковість детектора, а в іншому — ні,

помітної різниці в результатах виявити не вдалося. Однак адекватність досліджень Рескіна також сумнівна. Це питання потребує більш детального дослідження.

Якщо невинна людина знає, що детектор брехні не є безпомилковим, вона може лякатися невірною тлумачення своїх відповідей через недосконалість техніки. Наляканий таким чином (через власну недовіру) підозрюваний може однаково реагувати і на контрольні, і на релевантні питання, а якщо він буде однаково емоційно збуджений, відповідаючи на будь-яке питання, оператор детектора брехні не зможе зробити висновок про його винуватість або невинність. Навіть гірше, безневинний підозрюваний, який вірить у ймовірні помилки з боку детектора брехні, може виказати більше переляку, відповідаючи на релевантні питання і, таким чином, його можуть визнати винним.

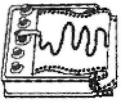
Рескін стверджує, що досвідчений оператор завжди зможе приховати від випробуваного, яке саме питання буде найважливішим у вирішенні його долі: контрольне чи релевантне. Проте це видається малоімовірним як мені, так і всім іншим критикам техніки контрольних питань, особливо якщо маємо справу з дуже кмітливими піддослідними.

Друге твердження — що контроль над відповідями тільки шкодить — є теж помилковим, і всі оператори знають це. Навпаки, правдою є якраз протилежне: якщо підозрюваний більше хвилюється, відповідаючи на контрольні запитання («Чи брали ви колинебудь речі, які не належали вам, у віці до 18 років?»), ніж на релевантні («Ви вкрали 750 доларів?»), то він *поза* небезпекою. Тобто буде визнано, що він не бреше і, відповідно, є невинним у вчиненні злочину. Саме злодій, а не чесна людина, сильніше відреагує на релевантне питання про крадіжку 750 доларів.

Для того щоб випробування на детекторі відбулося успішно, контрольне питання має збудити емоції невинної людини — принаймні настільки ж, якщо не більше, наскільки це мусить зробити релевантне питання. Мета в тому, щоб змусити невинного зосередитися на контрольному питанні набагато більше, ніж на релевантному, і завершити справу таким чином, щоб він повірив, що саме відповідь на контрольне запитання важить набагато більше і впливає на весь результат випробування. Наприклад, оператор детектора вважає, що майже кожен до свого повноліття привласнював щось чуже. Зазвичай люди досить легко зізнаються в таких помилках

юності. Однак під час випробування на детекторі брехні невинний часто не робить цього, оскільки оператор настовхує його на думку, що зізнання в подібному вчинку вкаже, що він саме та людина, яка могла вкрати і ці 750 доларів. Оператор *хоче*, щоб невинний брехав, відповідаючи на контрольне запитання, тобто заперечував дрібні крадіжки, вчинені в юному віці. Оператор очікує, що невинний буде емоційно засмученим брехнею і це відіб'ється на показниках детектора брехні. Коли безневинному зададуть релевантне запитання «Ви вкрали 750 доларів?», то він правдиво відповість «Ні». Оскільки він не бреше, то він не буде емоційно засмученим, принаймні настільки, наскільки він був засмученим, коли брехав на контрольне запитання, і ніякого посилення активності детектор брехні не покаже. Злодій теж скаже: «Ні», коли його запитують про крадіжку 750 доларів, проте його хвилюватиме брехня при відповіді на релевантне питання, ніж при відповіді на контрольне питання. Логіка полягає в тому, що для невинного підозрюваного детектор брехні покаже більше емоційне збудження під час відповідей на питання типу «Чи брали ви коли-небудь речі, які не належали вам?», ніж на питання «Це ви вкрали 750 доларів?». І тільки злодій буде емоційно збудженим під час відповіді на питання про крадіжку 750 доларів.

Техніка контрольних питань виключає помилку Отелло *тільки* у разі, якщо невинний буде більш занепокоєний контрольними питаннями, ніж релевантними. В іншій ситуації виникають помилки недовіри правді. Давайте розглянемо, як може статися така помилка. Що може змусити невинного бути більш емоційно збудженим, коли він відповідає на релевантне питання («Це ви вкрали 750 доларів?»), а не на контрольне питання («Чи брали ви коли-небудь речі, які не належали вам, у віці до 18 років?»)? (На практиці опитуваному ставлять безліч релевантних і контрольних питань, однак це не змінює суті мого аналізу.) Для цього необхідно задовольнити дві умови: інтелектуальну й емоційну. Інтелектуальна умова полягає в тому, що підозрюваний мусить зрозуміти, що обидва ці питання є різними, незважаючи на всі спроби оператора приховати це. Невинна людина може помітити лише те, що питання про 750 доларів стосується нещодавньої і *особливої* події. Або невинна людина може подумати, що релевантне питання є для неї більш *загрозливим*. Тобто воно може спричинити покарання, натомість контрольні питання стосуються давно минулих вчинків, які вже ніякому покаранню не підлягають.

Захисники техніки контрольних питань могли б заперечити, що досвідчений оператор детектора брехні може змусити підозрюваного так відчувати свої минулі гріхи і так переконати його в тому, що якась дрібна давня помилка може виявитися вирішальною в нинішніх обставинах, що той неодмінно повірить у небезпеку бути спійманим на брехні в цьому питанні і поставиться до нього з набагато більшим острахом, ніж до релевантного питання.

Оператор повинен продовжувати випробування, навіть *якщо* невинний не виявляє більшого емоційного збудження, відповідаючи на конкретні, загрозливі, релевантні для даного злочину питання. Давайте розглянемо кілька причин, за яких *деякі* невинні підозрювані можуть реагувати інакше і тому можуть бути визнані винними, оскільки вони сильніше реагують на релевантне питання, ніж на контрольне.

1. *Поліція може помилятися.* Не всі, хто міг вчинити даний конкретний злочин, проходять випробування на детекторі брехні. Невинний, якого просять пройти таке тестування, знає, що поліція вже зробила серйозну помилку, яка може зашкодити його репутації навіть самою підозрою. До того ж невинний уже давав свідчення про те, чому не здійснював, не вчинив і не міг зробити жодного злочину. Вочевидь йому не повірили, навіть незважаючи на те, що повинні були повірити. Отож він може розглядати випробування на детекторі брехні як добру нагоду підтвердити свою невинність, але водночас він боїтиметься, що ті, хто вже одного разу зробив помилку, запідозривши його, можуть зробити і ще більш серйозні помилки. Якщо методи поліції призводять до підозри чесної людини, детектор брехні також може бути вразливим до помилок.
2. *Справедливість поліції під сумнівом.* Людина може взагалі не симпатизувати і не довіряти персоналу правоохоронних органів, навіть до виникнення підозр. Якщо ж підозрюваний є представником якоїсь меншини або субкультури, які традиційно ставляться до поліції з презирством або недовірою, то він, швидше за все, буде чекати і лякатися невірного тлумачення його відповідей з боку оператора детектора брехні.
3. *Техніка може помилятися.* Деякі люди вважатимуть цілком справедливим, що поліція допитує їх про злочин, якого вони не скоювали. Проте ці самі люди можуть не довіряти детектору брехні. Це переконання може сформуватися через недовіру до техніки взагалі або з огляду на ті статті і телепередачі, які критикують роботу детектора брехні.

4. *Підозрюваний переляканий, винний чи просто озлоблений.* Деякі люди, зокрема перелякані або винні, можуть вкрай емоційно відповідати на конкретні, загрозливі питання. Аналогічно поведуться розлючені люди, особливо якщо вони схильні злитися на владу взагалі. Будь-яку з цих емоцій буде зафіксовано детектором брехні.
5. *Підозрюваний, навіть не будучи винним, емоційно реагує на події, пов'язані зі злочином.* Не тільки винні більш сильно реагують на релевантне питання, ніж на контрольне. Припустимо, невинна людина, яку підозрюють у вбивстві колеги, заздрила його швидкому просуванню по службі. Тепер, коли його суперник мертвий, підозрюваний може відчувати докори совісті, або задоволення від того, що «виграв» суперництво, або провини за відчуття задоволення тощо. Або, припустимо, невинний був дуже засмучений, несподівано натрапивши на закривавлене, скалічене тіло свого колеги. Коли його запитують про вбивство, в пам'ять знов закрадається сцена вбивства, проте почуття чоловічої гідності не дозволяють йому відкрито виказати слабкість. Підозрюваний може навіть не усвідомлювати таких почуттів. Проте детектор брехні покаже, що він бреше, і це дійсно так, але за цим ховається лише згадуване почуття, і аж ніяк не причетність до злочину. У наступному розділі ми розглянемо випадок, коли безневинний підозрюваний не витримав випробування на детекторі брехні і його було засуджено як вбивцю.

Прихильники використання техніки контрольних питань у розслідуванні кримінальних злочинів знають деякі з цих джерел помилок, однак вважають, що вони трапляються досить рідко. А противники доводять, що великий відсоток невинних підозрюваних — найбільш завзяті критики стверджують про 50% невинних — виявляють сильнішу емоційну реакцію на релевантне питання, ніж на контрольне. Коли це трапляється, можна вважати, що таким чином виникла помилка Отелло, тобто виникла недовіра до правдивої людини.

Тест на обізнаність винного

Описаний у попередньому розділі тест знижує можливість помилок недовіри правді. Щоб використовувати цю техніку, дослідник брехні повинен володіти такою інформацією про злочин, яка є тільки у злочинця. Припустимо, що про кількість викрадених грошей і в яких саме купюрах (наприклад, у купюрах по 50 доларів) знають тільки роботодавець, злодій і оператор детектора брехні.

Тоді при тестуванні підозрюваного запитують: «Якщо ви вкрали гроші з каси, то вам відомо, скільки було взято. Скільки: 150? 350? 550? 750? 950?» і «Вкрадені гроші були в банкнотах однакового номіналу. Якщо ви взяли гроші, то вам відомо, які саме це були банкноти: по 5? 10? 20? 50? 100 доларів?»

«У невинного є один шанс із п'яти для більш емоційної реакції на правильну відповідь з першого ряду, один шанс із двадцяти п'яти для більш емоційної реакції під час відповіді на два питання, і один шанс з десяти мільйонів — у разі десятка подібних питань». (Повідомлення Д. Ліккена під час особистої бесіди.)

«Важлива психологічна різниця між винним і невинним підозрюваними полягає в тому, що перший був присутній на місці злочину і знає, що там відбулося, — в його свідомості зберігаються образи, недоступні невинному... Завдяки цій обізнаності винний буде реконструювати людей, предмети та події, пов'язані зі злочином... Подібна уявна реконструкція провокує і збуджує його...» (David T. Lykken, *A Tremor in the Blood*. New York: McGraw-Hill, 1981. p. 251.)

На жаль, цей тест не завжди можна використовувати навіть у кримінальних розслідуваннях. Інформація про злочин буває широко відомою завдяки публікаціям, і невинний часом знає все, пов'язане зі злочином, не гірше, ніж винний. Навіть якщо газети не розкривають інформацію, то поліція сама часто робить це в процесі допиту. Деякі злочини самі по собі не дозволяють використовувати цю техніку. Наприклад, було б важко оцінити щирість людини, яка, зізнавшись у злочині, стверджує, що вчинила його задля самооборони. Часом невинний міг і сам бути присутнім при вчиненні злочину і знати все не гірше поліції.

Рескін, прихильник техніки контрольних питань, стверджує, що тест на обізнаність винного дає більший відсоток помилок довіри до брехні: «... припускають, злочинець повинен знати ті деталі злочину, що приховані в питаннях, які йому задають. Якщо він не звернув достатньо уваги на ці деталі, якщо у нього не було певної можливості їх помітити або він був неадекватним в момент злочину, то цей тест до нього застосувати не можна». (David C. Raskin, *The Scientific Basis of Polygraph Techniques and Their Uses in the Judicial Process* // *Reconstructing the Past: The Role of Psychologists in Criminal Trials*. Під ред. Е. Транкелл. Stockholm: Norstedt and Soners, 1982, p. 341.)

Тестом на обізнаність винного також не можна буде скористатися, якщо підозрюваний є одним з тих людей із реакцією ВНС, якої

недостатньо для вимірів на детекторі брехні. Як уже зазначалося у попередньому розділі, щодо поведінкових ознак брехні існує величезна кількість індивідуальних відмінностей у плані емоційної поведінки. *Не* існує універсальних ознак емоційного збудження, які притаманні всім і які все виявляють однаково. При цьому не має значення, що саме розглядається — міміка, жести, голос, пульс, потовиділення, — деякі люди абсолютно не виражають своїх емоцій. Зауважте: відсутність будь-якого роду обмовок ще не доводить правоту підозрюваного. Аналогічно, відсутність змін у діяльності ВНС, вимірюваних детектором, ще не доводить, що людина незбуджена. Тест на обізнаність винного стосовно людей, які не демонструють сильні зміни діяльності ВНС, можна вважати марним. Ліккен вважає, що таке трапляється вкрай рідко; однак питання, наскільки часто відбувається подібне серед людей, підозрюваних в шпигунстві, злочинах тощо, вивчене ще недостатньо. Люди, які не демонструють яскраву діяльність ВНС, не показують переконливих результатів і при використанні техніки контрольних питань, оскільки різниця у їхніх відповідях на контрольні і релевантні питання відсутня.

Медикаменти, які пригнічують діяльність ВНС і тому роблять результати випробувань непереконливими, можуть грати велику роль при використанні техніки контрольних питань і тесту на обізнаність винного. Це та інше питання про те, чи можуть психопати успішно пройти обидва цих тести, я розгляну далі, коли буду підбивати підсумки.

Висновок БТО, що містить критичний погляд на детектор брехні, довів, що обидві згадані техніки дійсно уразливі. Тест на обізнаність винного зазвичай допускає більше помилок довіри до брехні, а тест із застосуванням контрольних питань — більше помилок недовіри правді. Проте навіть цей висновок заперечують деякі оператори детекторів брехні і дослідники. Адже було проведено дуже мало досліджень, до того ж інколи не вдається однозначно оцінити точність роботи детектора брехні.

Незважаючи на те, що детектору брехні присвячено вже тисячі статей, проте на наукові дослідження спираються лише деякі з них. БТО пропрацювало більше 3200 статей і книжок, з яких більш-менш науковими можна визнати близько 320. Але більшість з них не відповідала мінімальним науковим стандартам. На думку БТО, тільки 30 досліджень роботи детектора брехні виявилися по-справжньому надійними.

Помилки ж виявляються постійно. Основна проблема полягає у встановленні *базової істини*, тобто знаходженні якогось, незалежного від детектора брехні способу визначення, бреше людина чи ні. Якщо дослідник не знає базової істини — хто з піддослідних бреше, а хто каже правду, — то немає і способу оцінити точність роботи детектора.

Вивчення точності детектора брехні

Дослідницькі підходи до вивчення точності детектора брехні різняться ступенем їхньої надійності. *Польові* дослідження спрямовані на реальні події, які справді мали місце. *Аналогічні* дослідження стосуються штучно створених ситуацій. Польові й аналогічні дослідження немов у дзеркалі відображають переваги і недоліки один одного. У польових дослідженнях підозрювані дійсно переживають за результат випробувань і таким чином виявляють сильні емоції. Інша перевага цих досліджень полягає у вивченні справжніх учасників подій, а не студентів-першокурсників. Слабкість польових досліджень полягає в незнанні базової істини. Безперечно, знання базової істини і є головною перевагою аналогічних досліджень, в яких дослідник сам визначає, хто буде брехати, а хто говоритиме правду. Слабкість аналогічних досліджень полягає в тому, що «підозрюваних» не турбує важливість свідчень, а тому відповідні емоції вони виявляють рідко. Крім того, несправжні «підозрювані» зазвичай зовсім не схожі на тих, хто проходить випробування на детекторі брехні.

Польові дослідження

Чому ж в польових дослідженнях так важко встановити критерій типу базової істини? Люди, які справді є підозрюваними у скоєнні злочину, випробовуються на детекторі брехні в рамках слідства, а не наукового дослідження. Під час слідства надходить інформація: підозрювані зізналися або ні, винні або невинні, або навіть справу може бути взагалі закрито. Здавалося б, маючи таку інформацію, легше встановити базову істину, проте це не так. Наведу цитату зі звіту БТО.

«Справи зазвичай закривають не внаслідок встановлення невинності, а швидше внаслідок недостатності доказів. Якщо присяжні виправдовують підсудного, то все одно неможливо повною мірою визначити, переконані вони в його безневинності або їм просто не вистачило доказів визнати його винним. Існує безліч заяв

підсудних, які фактично є зізнаннями в скоєнні (менш серйозних) злочинів; як зауважує Рескін, навряд чи можна інтерпретувати подібні заяви як спробу приховати більш серйозний злочин, у зв'язку з яким було висунуто звинувачення. Використання детектора брехні в практиці кримінального судочинства пов'язане з безліччю помилок (недовіри правді) у разі засудження та (довіри до брехні) у разі закриття справи». (OTA report, p. 50.)

Здається, ці проблеми можна було б розв'язати, скликавши комісію, що складалася б з кваліфікованих фахівців і виносила обґрунтовані рішення про вину чи невинуватість. Однак фахівці не завжди доходять згоди, а якщо навіть це і відбувається, вони все одно невпевнені у власній правоті. Навіть зізнання обвинуваченого не завжди вирішує проблему. Іноді абсолютно невинні люди визнають себе винними, а дійсні підтверджені зізнання дають базову істину в дуже малій кількості справ, у яких використовується детектор брехні. Недоліком польових досліджень є відсутність проведення оцінки вибірки, тобто не визначається типовість обраних для дослідження випадків.

Аналогічні дослідження

Аналогічні дослідження теж не позбавлені проблем, проте вони полягають в іншому. Цим дослідженням притаманна абсолютна впевненість у базовій істині, оскільки дослідник сам признає, кому бути «злочинцем», а кому невинним. Проблема полягає у тому, чи може умовний злочин схвилювати людину так само, як справжній? Дослідники, що ставлять подібні експерименти, намагаються зацікавити учасників якою-небудь винагородою у разі, якщо ті не будуть викриті детектором брехні. Іноді відбувається і зворотне: випробувані загрожують покаранням у разі виявлення брехні, але за етичними мотивами покарання такого роду є вкрай незначними (наприклад, відмова у подяці за участь в експерименті). Практично всі, хто використовує техніку контрольних питань, вдаються в своїх аналогічних дослідженнях до варіанту умовного злочину, описаного Рескіним.

«Деяким випробовуваним повідомляють про те, що в сусідньому офісі хтось украв обручку. Їм пропонують пройти тест на детекторі брехні, щоб переконатися, що вони не брали участь у цій крадіжці. Крім того, якщо їх свідчення будуть визнані детектором брехні правдивими, вони отримають матеріальну винагороду. Іншим випробовуваним розповідають про те, як і який злочин вони нібито

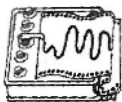
вчинили... (Виманили секретарку з офісу, зайшли туди, обшукали стіл, знайшли обручку і пішли.) Їх просять нікому не розкривати факту участі в експерименті і мати напоготові алібі. Також їх просять не розкривати подробиць злочину перед оператором детектора брехні, бо якщо він про це дізнається, вони не отримають обіцяної винагороди (10 доларів)». (David C. Raskin, *The Scientific Basis of Polygraph Techniques and Their Uses in the Judicial Process* // *Reconstructing the Past: The Role of Psychologists in Criminal Trials*. Під ред. Е. Trankell. Stockholm: Norstedt and Soners, 1982, p. 330.)

Люди намагаються зобразити із себе справжніх злочинців, і тому неминуче постає питання про емоції, які супроводжують обман. Оскільки детектор брехні відзначає емоційне збудження, то вчинення умовного злочину допоможе оцінити точність детектора брехні тільки тоді, коли в людині вирують ті ж емоції, що й у справжнього злочинця. У розділі 3 я пояснював, що в момент виголошення неправди у людини можуть проявитися три емоції, і для кожної з них я дав пояснення з приводу їх інтенсивності. Цікаво, чи будуть емоції, викликані умовним злочином, вчиненим заради перевірки точності детектора брехні, схожі на емоції, що виникають під час скоєння справжнього злочину?

Жах викриття. Те, що в даний момент поставлено на карту, сильніше за все визначає ступінь жаху перед розкриттям брехні. У розділі 3 я зробив припущення: що більшою є винагорода за успіх і що вагомішим покарання за невдачу, то сильніше відчувається жах бути викритим. І з цієї пари обставин, мабуть, більш ґрунтовно діє тяжкість покарання. Вона буде впливати і на людину, що говорить правду через побоювання, як би її слова не витлумачили неправильно, і на брехуна через жах викриття. Обидва постраждають через одне і те саме почуття. Але при здійсненні умовного злочину нагорода невелика, а покарання, як правило, і зовсім відсутнє; тому ні брехун, ні правдива людина не відчувають жаху викриття. Можливо, учасники випробувань трохи турбуються про отримання винагороди, але ця емоція практично ніщо у порівнянні із жахом брехуна або невинної людини під час розслідування дійсних злочинів.

Докори сумління. Почуття провини безумовно посилюється, але воно не є таким інтенсивним при вчиненні умовного злочину, адже брехня в даному разі є дозволеною, потрібна і навіть необхідна для проведення конкретної роботи. При вчиненні умовного злочину брехуну зазвичай говорять, що він повинен збрехати заради науки. Тому умовні брехуни не відчувають провини за свій обман.

Захоплення від обдурювання. Збудження від виклику, тобто від можливості перехитрити когось, брехун відчуває особливо сильно, якщо має репутацію невдалого брехуна. Обдурити детектор брехні, безсумнівно, здається дуже заманливим, і ця емоція буває дуже сильною, якщо, звичайно, відсутні інші — жах або провина, — які можуть розпорошити її.

Ще до ознайомлення з моїм аналізом випробувань на детекторі брехні Рескін запевняв мене, що саме бажання кинути виклик видає брехуна, а не захоплення від обдурювання і не жах викриття. Це не зовсім збігається з моїми переконаннями, зате посилює мої аргументи на користь того, що емоції, які супроводжують умовний злочин, не можуть бути гідним аналогом емоцій, які супроводжують справжній злочин, коли на карту у винних і невинних поставлено надто багато.

Крім того, тільки брехун, а не правдива людина, може відчувати захоплення від обдурювання.

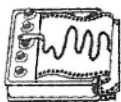
З вищенаведеного аналізу випливає, що умовні злочини можуть адекватно генерувати тільки одну з трьох емоцій, які можна було б очікувати під час дослідження цього злочину, а саме захоплення від обдурювання. Більше того, емоцію цю відчують, як правило, тільки брехуни. Оскільки в аналогічному дослідженні сильне емоційне збудження буде відчувати тільки брехун, то викриття виявиться досить легким, в усякому разі, набагато легшим, ніж при розслідуванні цих злочинів, коли людина, що говорить правду, схильна відчувати ті самі емоції, що і брехун. Тому використання умовних злочинів сприяє переоцінці точності роботи детектора брехні.

Гібридні дослідження

Існує ще один вид досліджень, завдяки яким намагаються уникнути вад польових і аналогічних досліджень шляхом комбінації їх переваг. У таких *гібридних* дослідженнях експериментатор створює ситуацію, в якій можливе вчинення злочину. В аналогічних дослідженнях немає сумнівів у базовій істині, а в польових дослідженнях на карту поставлено достатньо багато як для брехуна, так і для невинної людини. Саме це було покладено в основу гібридного дослідження, проведеного Нетцер Дає (Netzer Daie), співробітником відділу наукових розслідувань ізраїльської поліції в Єрусалимі. Брехня була «...справжньою, а не імітованою ... випробовувані вірили, що слідчий не знає, хто саме скоїв злочин; вони (були)

зосереджені на результатах проведених випробувань; ... а оператор детектора брехні не знав співвідношення кількості винних і невинних у даному дослідженні». (Avital Ginton, Netzer Daie, Eitan Elaad, Gershon Ben-Shakar. *A Method for Evaluating the Use of the Polygraph in a Real-Life Situation* // Journal of Applied Psychology, 67, 1982, p. 132.) Випробовували ізраїльських поліцейських (всього 21 особу), які вже пройшли тест «запропонований як необхідний кваліфікаційний. Піддослідних попросили переглянути свої відповіді на тести, що забезпечувало можливість шахрайства, тобто перегляду первинних відповідей. Папір, однак, було заздалегідь оброблено так, що будь-які виправлення легко виявлялися. Сім учасників експерименту дійсно змінили початкові відповіді. Потім їм повідомили, що вони підозрюються у шахрайстві, і запропонували пройти випробування на детекторі. Кар'єра поліцейських тепер залежала від результатів цього випробування». (Звіт ОТА, р. 132.)

Треба було враховувати і те, що поліцейські можуть відмовитися від випробувань на детекторі брехні (у кримінальних розслідуваннях такі випробування проводяться лише за згодою підозрюваних, і вимога подібної згоди є неприпустимою). В результаті троє з семи ошуканців зізналися, один і ще двоє невинних відмовилися пройти випробування на детекторі, а одного викрити не вдалося.

Ось ще один спосіб застосування детектора брехні — іноді досить лише тільки загрози подібного випробування, щоб змусити винного зізнатися в скоєному. З іншого боку, відмова пройти випробування ще не доводить провини підозрюваного.

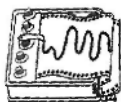
Зрештою випробування на детекторі брехні проходили тільки 15 поліцейських із 21, тобто 3 брехливих і 12 чесних поліцейських. У ході випробування застосовувалася техніка контрольних питань, на якій і попалися обидва брехуни, але помилково були викриті у брехні ще двоє правдивих поліцейських.

Однак жодних висновків з цього дослідження зробити все-таки не можна, бо в ньому було задіяно дуже мало учасників. Втім, подібні гібридні дослідження можуть виявитися дуже корисними, незважаючи на етичні проблеми, що при цьому виникають, оскільки людей змушують брехати і шахраювати. Але ізраїльські дослідники вважали свій досвід цілком законним, оскільки не сумнівалися у важливості правильної оцінки роботи детектора. «Тисячі людей щорічно проходять випробування на детекторі брехні ... і на підставі таких випробувань виносяться важливі рішення. Проте надійність цього інструменту не відома ...». (Avital Ginton, Netzer Daie, Eitan Elaad,

Gershon Ben-Shakar. *A Method for Evaluating the Use of the Polygraph in a Real-Life Situation* // Journal of Applied Psychology, 67, 1982, p. 136.) Можливо, до подібних досліджень поки дійсно краще залучати тільки поліцейських, оскільки сама їхня робота вже передбачає певний ризик, крім того, вони взагалі працюють з подібною технікою більше, ніж будь-хто інший. Потужність таких гібридних досліджень полягає в їх автентичності. Деякі поліцейські дійсно шахраюють на випробуваннях. «Засекречені внутрішні розслідування високопоставлених чиновників ФБР показали, що кілька сотень службовців шахраювали при випробуваннях на отримання бажаних посад таємних агентів». (Jack Anderson, San Francisco Chronicle, May 21, 1984.) Цей гібридний експеримент в Ізраїлі не був грою. Це не було змагання в обдурюванні дослідників. Жах викриття мав бути досить сильним і, принаймні, дехто мав відчувати провину за свій обман, оскільки на карту було поставлено репутацію (а може, і кар'єру).

Результати наукових досліджень

Мінімальним науковим стандартам відповідали 10 польових досліджень і 14 аналогічних досліджень, в яких використовували техніку контрольних питань, а також 6 аналогічних досліджень, в яких застосовували тест на обізнаність винного.

Інформацію про відповідність досліджень науковим стандартам я запозичив зі звіту БТО. Ліккен наголосив, що вірить тим польовим дослідженням, на які посилається БТО, але в цілому вважає оцінку таких досліджень завищеною, оскільки вони були вибірковими. При підведенні підсумків в звіті БТО не враховано жодних результатів використання тестів на обізнаність винного. Я навіть їх для того, щоб читач міг порівняти результати застосування обох технік. Для цього я використовував усі результати досліджень з табл. 7 звіту БТО за винятком експерименту Тімма, в якому взагалі не було невинних підозрюваних. Я скористався даними першого тесту дослідження Баллуна і Холмса, а також даними EDR з дослідження Бредлі і Янісса. (H.W. Timm, *Analyzing Deception from Respiration Patterns* // Journal of Political Science and Administration 10, 1982, pp. 47–51; K.D. Balloun, D.S. Holmes, *Effects of Repeated Examinations on the Ability to Detect Guilt with a Polygraphic Examination: A Laboratory Experiment with a Real Crime* // Journal of Applied Psychology, 64, 1979, pp. 316–322; M.T. Bradley and M.P. Janisse, *Accuracy Demonstrations, Threat, and the Detection of Deception: Cardiovascular, Electrodermal and Pupillary Measures* // Psychophysiology, 18, 1981, pp. 307–314.)

Наведена далі схема, яку зроблено на підставі цих досліджень, демонструє, що детектор брехні дійсно працює. Детектор частіше ловить, ніж пропускає, шахраїв, хоча трапляються помилки. Кількість помилок (і їхній характер) залежить від того, які дослідження проводять (польові або аналогічні), яку техніку (контрольних запитань або на обізнаність винного) застосовують і якими були особливості кожного проведеного дослідження. В цілому можна зробити наступні висновки.

1. Точність польових досліджень значно вища, ніж аналогічних. Багато факторів впливає на точність оцінки. До того ж у польових дослідженнях емоційне збудження набагато сильніше, а підозрювані менш підготовлені до тестів, проте тут базова істина і типовість вибірки є менш визначеними.
2. Ймовірність помилок недовіри правді більше притаманна аналогічним дослідженням, за винятком випадків застосування тесту на обізнаність винного. Тому існує нагальна потреба подальших досліджень, особливо польових і гібридних, із застосуванням цього тесту.
3. Ймовірність помилок довіри до брехні дуже висока, а під час використання тесту на обізнаність винного є особливо високою.

Графік (рис. 7.1) дає середні показники, які не завжди точно відображають діапазони результатів дослідження. Брехунів вірно ідентифікують в межах 71–99% випадків в польових дослідженнях, в аналогічних дослідженнях із застосуванням техніки контрольних питань в межах 35–100%, в аналогічних дослідженнях із застосуванням тесту на обізнаність винного в межах 61–95%. Правдивих людей вірно ідентифікують: у польових дослідженнях в межах 63–94%, в аналогічних дослідженнях із застосуванням техніки контрольних питань в межах 32–91%, в аналогічних дослідженнях із застосуванням тесту на обізнаність винного в межах 80–100%. Правдивих людей помилково ідентифікують: у польових дослідженнях в межах 0–75%, в аналогічних дослідженнях із застосуванням техніки контрольних питань в межах 2–51%, в аналогічних дослідженнях із застосуванням тесту на обізнаність винного в межах 0–12%. Брехунів помилково ідентифікують: у польових дослідженнях в межах 0–29%, в аналогічних дослідженнях із застосуванням техніки контрольних питань в межах 0–29%, в аналогічних дослідженнях із застосуванням тесту на обізнаність винного в межах 5–39%.

ДЕТЕКТОР БРЕХНІ

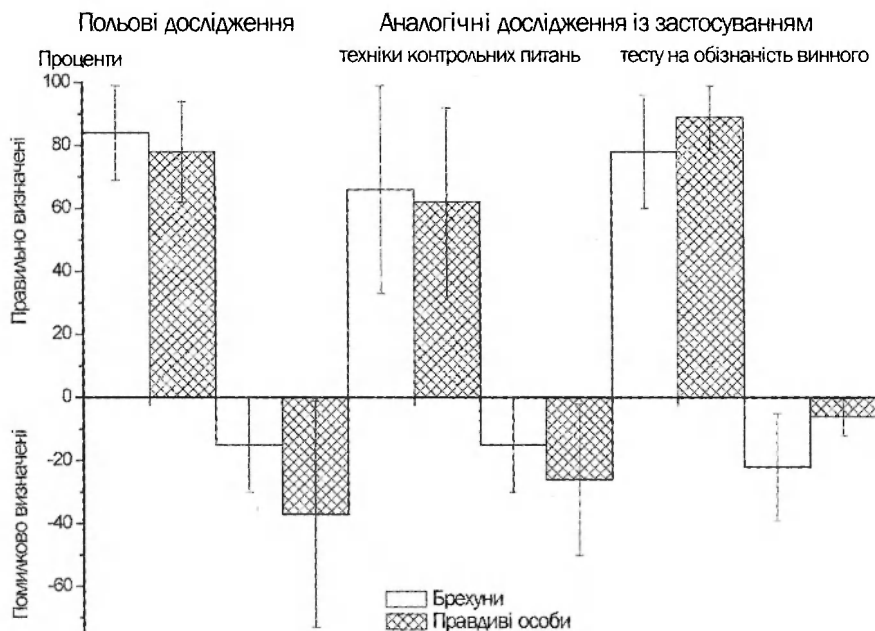

Рис. 7.1. Точність детектора брехні

Хоча Рескін вважає оцінку точності роботи детектора брехні заниженою, а Ліккен — завищеною, проте вони згодні з наведеними трьома висновками. Розбіжності залишаються тільки щодо вірогідності результатів випробувань на детекторі брехні. Чи легше психопатам уникнути викриття на детекторі брехні? Щодо техніки контрольних питань докази є вельми суперечливими. Ліккен вважає, що психопата легше зловити на обмані, використовуючи тест на обізнаність винного. Аргументи Ліккена ґрунтуються на тому, що, хоча психопати і не виявляють жаху викриття чи захоплення від обдурювання (як я це називаю), вже саме знання відповідної реакції на питання призводить до змін у діяльності ВНС. Втім, до цих пір ще не було проведено жодного дослідження, яке оцінювало б те, як працює тест на обізнаність винного щодо психопатів. Для цього потрібно провести подальші дослідження поведінки не тільки психопатів, але й здорових людей, які демонструють досить слабку емоційну реакцію під час випробування на детекторі брехні.

Наскільки успішними можуть бути контрзаходи — навмисні дії брехунів для уникнення викриття під час тесту на детекторі брехні?

Знову таки, для цього необхідні подальші дослідження. Припускаю, що деяка кількість брехунів досягне успіху у своїх спробах уникнути викриття, застосовуючи контрзаходи. Це цілком ймовірно за умов тривалого спеціального тренування контрзаходів із використанням складних технологій. А оскільки ніхто не знає, чи добре натреновані сучасні шпигуни, то було б нерозумним припускати, що вони не навчені взагалі таким контрзаходам. Подейкують, що в країнах Східної Європи існували навіть спеціальні школи, в яких агентів навчали, як обдурити перевірку на детекторі брехні. У цьому начебто зізнався агент КДБ, який, ймовірно, не дуже добре вчився в такій школі.

У підсумковому параграфі звіту БТО стверджується, що дослідження детектора брехні визнають «...цінність тестування на детекторі як доповнення до традиційних методів розслідування окремих кримінальних злочинів ...» (OTA report, p. 102.) Проте я думаю, що можна трохи відійти від цього обережного висновку і зберегти деякий консенсус між основними протагоністами.

Більшу вагу варто надавати тим результатам випробувань, в яких припускається, що підозрюваний говорить правду, а не тим, в яких передбачається, що він бреше. Якщо докази є сумнівними, то слідчому краще зняти звинувачення на адресу підозрюваного, свідчення якого вважаються правдивими за результатами тесту на детекторі брехні. Рескін і його співавтори вважають, що таке припущення є виправданим, тільки якщо використовується техніка контрольних питань, оскільки саме вона дає невелику кількість помилок довіри брехні. Натомість Ліккен вважає, що техніка контрольних питань не повинна застосовуватися взагалі і в кримінальних розслідуваннях має сенс лише тест на обізнаність винного.

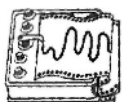
Коли результати випробування на детекторі свідчать про наявність брехні, це ще зовсім не означає «достатню підставу для звинувачення. ... Викриття брехні за тестами на детекторі брехні варто вважати лише підставою для продовження слідства...» (Доповідь Девіда Рескіна на слуханнях S.1845 конституційного підкомітету в Сенаті США 19 вересня 1978 р., ст. 14.) Ліккен погоджується з цією цитатою з доповіді Рескіна, проте тільки стосовно тесту на обізнаність винного, а не техніки контрольних питань.

У розділі 8 роз'яснюється термін *перевірка брехні (lie checking)*, а в додатку (в табл. 4) наведено 38 питань, які допоможуть визначити наявність будь-якої брехні як з використанням детектора, так і за поведінковими ознаками. Доречним прикладом до такої перевірки брехні є докладно описаний випадок з людиною, яку запідозрили у

вбивстві за результатами випробувань на детекторі брехні. Це ще одна нагода переглянути питання про те, як можна використовувати детектор брехні в ході кримінального розслідування. А тепер розглянемо інші випадки використання детектора брехні, щодо яких точаться суперечки.

Випробування на детекторі брехні під час прийняття на роботу

Звіт БТО, Рескін і Ліккен одностайно і категорично протестують проти застосування детектора брехні для попереднього випробування під час прийняття на роботу. З іншого боку, це улюблена методика багатьох роботодавців, професійних операторів детектора брехні і навіть багатьох державних чиновників, особливо в розвідувальних управліннях. Хоча детектор брехні найчастіше використовують саме під час прийняття на роботу, наукові дослідження, присвячені тому, наскільки точно він виявляє брехню кандидатів, ще не проводилися. Очевидно, що визначити базову істину в польових дослідженнях не так вже й легко. Одним зі способів такого визначення базової істини могло б стати вивчення ситуації, коли приймають усіх кандидатів незалежно від результатів випробувань, а потім встановлюють за ними робочий нагляд. Іншим способом визначення базової істини могло б бути докладне дослідження минулої трудової діяльності кандидатів з метою визначення, що і як вони збрехали про своє минуле. Але такі дослідження коштували б дуже і дуже дорого. Поки ж на цю тему було проведено лише два аналогічних дослідження, одне показало високу точність результатів випробувань на детекторі, інше — низьку.

Судження про ці два дослідження я взяв зі звіту БТО (OTA report, pp. 75-76.). Ті, хто використовує детектор під час прийняття на роботу, вважають ці дослідження важливими і надійними. Навіть якщо ці дослідження є саме такими, я вважаю, що варто заявити про відсутність наукової основи для висновків про точність результатів випробувань на детекторі брехні під час прийняття на роботу — треба провести не два, а значно більше досліджень для вирішення цього суперечливого і важливого питання.

Точність результатів випробування на детекторі брехні під час прийняття на роботу не можна оцінити з огляду на припущення, що вона є такою ж, як і в подібних дослідженнях для випробувань

на детекторі брехні в кримінальній практиці (див. попередній графік). Адже тут випробування проходять зовсім інші люди, також іншими є самі дослідники і застосовувані ними технології. Кандидати зобов'язані пройти тест для того, щоб отримати роботу, а підозрювані можуть вибирати, проходити цей тест чи ні, причому відмова від тексту ніяк проти них не свідчитиме. Рескін вважає, що попереднє тестування на детекторі брехні під час прийняття на роботу «...є примусовим і, ймовірно, викликає почуття обурення, яке може сильно вплинути на точність результатів». (Доповідь Девіда Рескіна на слуханнях S.1845 конституційного підкомітету в Сенаті США 19 вересня 1978 р., ст. 17.) Ставки в обох випадках також дуже різні. Покарання за викриття брехні в тестуванні під час прийняття на роботу набагато менше, ніж у кримінальних справах. А оскільки ставки нижче, то й жах викриття не такий сильний, а тому зловити брехунів важче. Однак чесні й дуже охочі отримати роботу люди можуть злякатися, що їх оцінять неправильно, і саме через це їхній переляк можуть оцінити помилково.

Контраргумент захисників використання детектора брехні під час прийняття на роботу полягає в тому, що ця техніка *робить* свою справу. Безліч кандидатів після такого випробування зізнаються у скоєнні вчинків, про які вони ніколи не обмовилися б до випробування на детекторі брехні. Це *практичний* аргумент. І не має значення, наскільки точно детектор виявляє брехунів, якщо в підсумку все одно знаходять тих, кого не треба брати на роботу. Отже, детектор корисний. Ліккен заперечує, що такі заяви про практичність можуть виявитися невірними. (David Lykken. *A Tremor in the Blood*, chap. 15.) Кількість зроблених неприємних зізнань може перевищувати реальний стан справ, а деякі з цих зізнань можуть виявитися фальшивими, які було зроблено під тиском. Більше того, неприємні зізнання людей, через які їх не прийняли на роботу, могли статися зовсім не від переляку перед детектором брехні. Без точних досліджень у цій галузі неможливо дізнатися ні про те, скільки людей з тих, які провалилися на таких випробуваннях, є насправді чесними, ні про те, скільки людей з тих, які пройшли цей тест, потім обкрадають своїх роботодавців.

Підготовлений Рескіним психолог Гордон Барланд (Gordon Barland) наводить зовсім інші висновки на користь застосування детектора брехні під час прийняття на роботу. Барланд вивчив 400 кандидатів на роботу, таких як водії вантажівок, касири, комірки тощо, яких роботодавці направили до приватних фірм для

проходження випробувань на детекторі брехні. Половина з 155 кандидатів, визначених як брехуни, зізналися в цьому відразу ж після оголошення результатів випробувань. Тимчасом Барланд виявив, що роботодавці, навіть не чекаючи результатів, вже прийняли на роботу 58% цих брехунів. «Багато роботодавців вдаються до випробувань на детекторі брехні не для того, щоб вирішити, брати чи не брати людину на роботу, а скоріше для того, щоб визначити, яку посаду запропонувати кандидатові. Наприклад, якщо з'ясується, що кандидат є алкоголіком, то його візьмуть докером, а не водієм». (Gordon H. Barland, *A Survey of the Effects of the Polygraph in Screening Utah Job Applicants: Preliminary Results* // Polygraph, 6, December 1977, p. 321.)

Барланд справедливо вказує на те, що найбільший інтерес представляють ті 78 людей, яких було визначено як брехунів, проте вони не визнали цього, оскільки могли виявитися жертвами помилок недовіри правді. Науковець повідомив, що 66% з них було прийнято на роботу. Проте невідомо, взяли їх саме на ту посаду, на яку вони хотіли влаштуватися, або ж результати випробувань все ж завадили їм у цьому. Більшість з тих, кому відмовили у прийнятті на роботу і які заперечували свою брехню (незважаючи на протилежний висновок детектора брехні), була відбракована за результатами попередньої співбесіди ще до випробування на детекторі брехні. «Тільки дуже невелика частина (менше 10%) кандидатів, яких було визначено брехунами і які не визнали цього, була забракована потенційними роботодавцями саме на підставі випробувань на детекторі брехні». (Gordon H. Barland, *A Survey of the Effects of the Polygraph in Screening Utah Job Applicants: Preliminary Results* // Polygraph, 6, December 1977, p. 321.)

Як ставитися до цих *менше 10% людей* і до завданої шкоди, залежить від базової частки брехунів. Базова частка — це деяка група людей з певною характеристикою. Наприклад, базова норма винних серед підозрюваних в кримінальних злочинах, які проходять випробування на детекторі брехні, дуже висока і сягає 50%. Випробування на детекторі брехні проходять не всі, а тільки невелика група підозрюваних в кримінальних злочинах. За дослідженнями Барланда базова норма брехунів серед кандидатів на роботу складає близько 20%. Приблизно один з п'яти кандидатів бреше під час випробування на детекторі брехні, що згодом може викрити і позбавити його шансів отримати бажану роботу.

Якщо навіть визнати, що детектор брехні насправді більш точний, ніж це здається, то при базовій нормі 20% існує ймовірність

небажаних помилкових результатів. Рескін, заперечуючи застосування попереднього випробування на детекторі під час прийняття на роботу, оцінює результативність детектора брехні на рівні 90%, тобто дещо вище, ніж це є насправді.

«Виходячи з цих міркувань, попередні випробування на детекторі брехні під час прийняття на роботу мали б такі результати (з розрахунку на 1000 кандидатів): з 200 брехунів 180 були б вірно визначені як брехуни, 20 були б невірно визначені як правдиві особи; з 800 правдивих осіб 720 були б справедливо визначені як чесні особи, а 80 були б помилково визначені як брехуни. Тобто з 260 осіб, визначених як брехуни, 80 насправді були б правдивими. Таким чином, з усіх визнаних брехунами людей виявилось би 31% правдивих людей. Це дуже висока норма [помилка недовіри правді] для негативного висновку про прийняття на роботу, якщо детектор брехні використовують як основу для прийняття таких рішень. Подібних результатів не було б у кримінальних розслідуваннях, оскільки базова норма брехні там становить 50% і більше, і така точність техніки не спричинила б такого високого рівня помилок». (Доповідь Девіда Рескіна на слуханнях S.1845 конституційного підкомітету в Сенаті США 19 вересня 1978, ст. 21.)

Тут можна було б навести наступний контраргумент:

20% оцінка може виявитися заниженою для базової норми брехунів серед кандидатів на роботу. Цей результат ґрунтується тільки на одному дослідженні кандидатів, яке було проведено в штаті Юта. Цілком можливо, що в штатах з меншою кількістю мормонів відсоток брехунів буде вищим. Однак навіть якщо він сягне 50%, противники попереднього випробування можуть сказати, що без доказів дійсної точності детектора брехні не можна робити жодних висновків. Ця точність, ймовірно, значно менше 90%.

Насправді точність детекторних випробувань взагалі не має значення. Випробування або тільки його загроза змушує людей робити зізнання, які за інших обставин вони ніколи не зробили б. Висновок знову зводиться до того, що без вивчення точності випробувань на детекторі брехні неможливо визначити кількість людей, які влаштувалися на роботу і не зізнались у вчинках, які зрештою можуть зашкодити роботодавцю.

Відносна користь детектора брехні полягає в періодичному випробуванні тих людей, яких вже взяли на роботу. Для такого способу застосування детектора справедливими є усі ті критичні зауваження, які стосуються попередньої співбесіди під час прийняття на роботу.

Випробування на детекторі брехні кандидатів під час прийняття на роботу в поліцію

Це ще одне з широко поширених застосувань детектора брехні. Наведені вище аргументи щодо використання детектора брехні в попередніх випробуваннях стосуються також і цього випадку. Однак питання про прийняття на роботу в поліцію розглянемо окремо, оскільки особливості цієї діяльності напевно дозволяють навести ще один аргумент на користь використання детектора брехні під час попередньої співбесіди кандидатів.

Назва статті Річарда Артера (Richard Arther), професійного оператора детектора брехні, передає суть цього нового аргументу: «Скільки грабіжників, розбійників і гвалтівників ваше міністерство прийняло на роботу в цьому році? (Сподіваюся, не більше 10%!)» (Richard O. Arther, *How Many Robbers, Burglars, Sex Criminals Is Your Department Hiring This Year? (Hopefully, Just 10% of Those Employed!)* // Journal of Polygraph Studies, 6 (May-June 1972).) Висновки Артера базуються на дослідженні звітів 32 різних правоохоронних організацій. (Артер не повідомляє, який відсоток становить ця цифра від усіх тих організацій, від яких він хотів отримати інформацію.) Він вказує на те, що в 1970 році в правоохоронних організаціях, які відгукнулися на його дослідження, було проведено 6524 попередніх випробувань на детекторі брехні під час прийняття на роботу. «Значну і ганебну для їх репутації інформацію було отримано від 2119 кандидатів! Їх частка дорівнює 32%! А найголовніше полягає в тому, що переважна більшість з цих 6524 випробувань було проведено вже після того, як кандидати пройшли попередню співбесіду». Артер підкріплює свій аргумент кількома прикладами, які доводять, наскільки важливим є застосування детектора брехні для випробувань під час прийняття на роботу в поліцію. Так, наприклад, Норман Лакей (Norman Luckay), оператор детектора брехні з поліції міста Клівленда, штат Огайо, повідомляє: «Співробітнику, який перебував у десятці кандидатів на підвищення, було запропоновано пройти випробування на детекторі брехні. І він зізнався, що брав участь в нерозкритому озброєному пограбуванні». (Richard O. Arther, *How Many Robbers, Burglars, Sex Criminals Is Your Department Hiring This Year? (Hopefully, Just 10% of Those Employed!)* // Journal of Polygraph Studies, 6 (May-June 1972).)

Незважаючи на подібні приголомшливі історії та кількісні показники, які свідчать про те, як багато кандидатів виявляється брехунами, не слід забувати, що все ще відсутнє наукове обґрунтування точності результатів використання детектора брехні в попередніх випробуваннях під час прийняття на роботу в поліцію. Якщо в це важко повірити, то лише тому, що точність часто плутають із корисністю. Дані Артера стосуються лише корисності. Однак про деякі проблеми він навіть не згадав.

Скільки кандидатів, означених як брехуни, не визнали своєї брехні і не зізналися в будь-яких правопорушеннях? Що сталося з ними? Це також корисні дані, проте велика частина прихильників використання детектора брехні в попередніх випробуваннях під час прийняття на роботу обходить це питання.

Зпоміж кандидатів, яких було визначено брехунами, проте вони заперечували це, скільки дійсно говорили правду і скількох з них можна було прийняти на роботу? Щоб відповісти на це питання — тобто визначити, скільки відбулося помилок недовіри правді, — необхідно провести спеціальні дослідження з оцінки результатів.

Скільки кандидатів, визначених як чесні особи, насправді брехали? Скільки злодіїв, розбійників, гвалтівників тощо одурили операторів? Щоб відповісти на це питання — тобто визначити, скільки відбулося помилок довіри до брехні, — також необхідні спеціальні дослідження з оцінки результатів.

Дивно, але стосовно цих питань не існує жодних достовірних свідчень. Подібні дослідження, звичайно ж, дуже складні і дорогі заходи; проте практичні висновки не можуть вважатися достатніми. Ставки дуже високі для того, щоб нехтувати помилками довіри до брехні, не кажучи вже про помилки недовіри правді.

Однак використовувати детектор під час прийняття на роботу в поліцію можна і без очікування результатів нових досліджень, оскільки це все ж дозволяє виявити достатній відсоток небажаних працівників, навіть за наявності великої кількості помилок. І якщо деяким людям, які б згодом виявилися хорошими поліцейськими, було відмовлено у роботі (тобто вони виявилися б жертвами помилок недовіри правді), то це не є занадто високою ціною.

Це цілком суспільно-політичне судження. Варто усвідомлювати, що не існує наукового обґрунтування точності роботи детектора брехні під час прийняття на роботу в поліцію. Але я сподіваюся, що ті, хто висловлюється на користь застосування детектора для виявлення небажаних працівників, будуть також зацікавлені у

проведенні подібних досліджень точності, хоча б лише для визначення того, як часто відбуваються помилкові відмови гідним кандидатам.

Випробування на детекторі брехні з метою виявлення шпигунів

«Армійський сержант, який володів доступом до секретних шифрів, наймався на цивільну посаду [в розвідувальному підрозділі]. Під час випробувань на детекторі брехні він постійно реагував на релевантні питання. В подальшій бесіді він зізнався в деяких проступках та протиправних діях. Оператор детектора помітив незмінну специфічну реакцію під час відповідей на релевантні питання, і за кілька тижнів сержанту запропонували пройти випробування ще раз. Ситуація повторилася. Його позбавили допуску до секретних документів, і почалося слідство. Через деякий час його знайшли мертвим у власній машині. Згодом було встановлено, що він займався шпигунською діяльністю на користь Радянського Союзу». (N. Garwood and M. Ansley, *The accuracy and utility of polygraph testing*, Dept. of Defense (Washington, D.C.), 1984.)

У звіті Агентства національної безпеки про застосування детектора брехні наводиться чимало інших прикладів виявлення шпигунів під час випробування на детекторі брехні, коли вони намагалися влаштуватися на роботу. Можливо, що деяким чесним і порядним людям не вдавалося пройти такий тест. АНБ не дає жодної інформації про те, скільки шпигунів було виявлено взагалі і скільки з них успішно пройшло тестування на детекторі брехні. Проте повідомляється про те, скільком людям було відмовлено у роботі через різного роду зізнання, зокрема вживання наркотиків, підривна діяльність, кримінальне минуле тощо. В одному звіті повідомляється про випробування 2902 кандидатів на роботу з допуском до секретної інформації. 43% кандидатів було визначено правдивими особами, проте згодом з'ясувалося, що 17 осіб з цих 2902 кандидатів приховали ганебну для них інформацію. Таким чином, відома частка помилок довіри до брехні склала менше 1% (17 з 2902). 21% кандидатів провалили випробування і згодом дали такі важливі зізнання, які завадили їм отримати бажану посаду. 24% кандидатів провалили випробування і згодом зізналися у незначних порушеннях, які не завадили їм отримати бажану роботу. Проте 8% кандидатів провалили випробування і згодом *не* зробили жодних зізнань.

Саме ці 8% можуть вважатися показником помилки недовіри до правди. АНБ не згадує про них у своєму звіті, проте я обчислив цей відсоток на підставі даних, наведених у цьому звіті. АНБ підкреслює, що детектор брехні є лише одним із інструментів, який допомагає визначити, кого варто взяти на роботу, а кого ні. З тими, хто не витримав випробування на детекторі брехні, проводять співбесіди, щоб визначити причини невдач. Гордон Барланд повідомляв, що АНБ не бере на роботу людей, якщо не вдається знайти пояснень їх поразки під час випробування на детекторі брехні.

Потрібно пам'ятати, що ці дані свідчать лише про корисність, а не про точність. Без даних про точність неможливо визначити, скільки талановитих брехунів знаходиться в даний час на роботі в АНБ. В АНБ переконані, що їх не більше 1%, проте немає жодних досліджень, які б підтвердили це. Спеціалісти з АНБ можуть сподіватися на те, що детектор не пропускає жодного брехуна, однак вони не впевнені у цьому. У звіті БТО наголошується, що «ті особи, яких федеральний уряд бажав б виявити понад усе (наприклад, в інтересах національної безпеки), можуть бути найбільш мотивованими і, ймовірно, найкраще тренованими в способах уникнення подібного виявлення». (ОТА report, p. 100.) Без спеціальних досліджень, спрямованих на вивчення точності роботи детектора, не можна бути абсолютно впевненим у визначенні кількості можливих помилок довіри до брехні. Дослідження точності провести дуже важко, однак можливо. Наприклад, можна провести гібридні дослідження, подібні вже згадуваному мною експерименту ізраїльської поліції.

Чи можна обдурити детектор брехні за допомогою контрзаходів? Під контрзаходами я розумію фізичну діяльність, зокрема стискання язика зубами, використання медикаментів, застосування гіпнозу і керування біологічними реакціями. Проводилися дослідження, які підтверджують, що подібні контрзаходи деякою мірою спрацьовують. Отже, національна безпека може зазнати неабияких збитків, якщо хоча б одного шпигуна не буде виявлено, — тобто відбудеться помилка довіри до брехні. Саме тому в даний галузі необхідні подальші дослідження. Об'єктом цих досліджень повинні бути «шпигуни», які використовують контрзаходи для обдурювання детектора брехні (створені за підтримки експертів, технічного обладнання і багатомісячного тренування), тобто володіють здібностями і можливостями справжніх шпигунів. Доктор Джон Бірі III (John Beary III), який колись працював помічником міністра оборони США з питань захисту здоров'я, «...попереджав співробітників

Пентагону, що, покладаючись на детектор брехні, вони створюють загрозу, а не захищають національну безпеку. Я вже зазначав, що Радянський Союз створив професійну школу в одній з країн Східної Європи, в якій навчають шпигунів обдурювати детектор брехні. Оскільки багато співробітників Міністерства оборони цілковито довіряють детектору брехні, то у них виникає помилкове відчуття безпеки, що спрощує проникнення в Пентагон радянського шпигуна». (Daniel Rapoport. *To Tell the Truth* // The Washingtonian, February 1984, p. 80.) Отже, постає питання: чому за даними звіту БТО в АНБ проводяться лише незначні дослідження контрзаходів.

Скільки з цих 8%, яких визначили брехунами, але вони заперечували це (за моїми підрахунками це 245 осіб), були дійсно брехунами і скільки з них насправді говорили правду? Знову ж таки відповісти на це питання можна тільки після спеціальних досліджень з оцінки точності отриманих результатів.

Існує лише *одне* дослідження точності (відповідно до звіту БТО про діяльність АНБ і ЦРУ), а саме аналогічне дослідження за участі студентів. Стосовно цих досліджень існують сумніви щодо критерію про базову істину, до того ж запитання аж ніяк не пов'язані з національною безпекою. Невідомо, чому таке важливе питання так мало досліджується. Навіть якщо залишити осторонь помилки недовіри до правди, все ж варто було б, особливо з огляду на такі високі ставки, повною мірою зосередитися на помилках довіри до брехні.

Безсумнівно, що навіть незважаючи на точність результатів, використання детектора брехні є надзвичайно корисним у відборі людей, які домагаються роботи з доступом до секретної інформації, витік якої до того ж загрожує національній безпеці. Заступник помічника Генерального прокурора США генерал Річард К. Віллард (Richard K. Willard) висловився про це так: «Навіть якщо застосування детектора брехні може несправедливо відкинути тих кандидатів, які насправді гідні роботи, все ж набагато важливіше уникнути прийняття на роботу тих, хто загрожуватиме національній безпеці» (Заява Річарда К. Вілларда для Підкомітету законодавства і національної безпеки Комітету урядових операцій Палати представників США, Жовтень 19, 1983, препринт, ст. 36.) Ліккен заперечує застосування детектора брехні в коментарі до рішення уряду Великої Британії про застосування детектора брехні в роботі організацій, пов'язаних із секретною інформацією: «Окрім шкоди для кар'єри і репутації невинних людей, результатом такого рішення, схоже, буде ще й втрата урядом деяких з найбільш сумлінних

цивільних чиновників. ...Оскільки існує тенденція до більш дорогих і ефективних способів забезпечення безпеки, то після впровадження детектора брехні це рішення може суттєво полегшити проникнення в секретні служби іноземних агентів, навчених обдурювати детектор брехні. (David Lykken, *Polygraphic Interrogation* // Nature, February 23, 1984, pp. 681–684.)

Використання детектора брехні для перевірки співробітників

Якщо варто уникати прийняття на роботу небажаних людей, особливо в розвідувальні управління, ювелірні крамниці, супермаркети тощо, то здавалася б очевидною потреба у випробуванні вже працюючих співробітників, щоб упевнитися у правильному виборі. Саме так роблять у багатьох сферах трудової діяльності. Проте тут також відсутні дані, наскільки точними є результати подібних випробувань. Можливо, базова частка брехунів тут нижче, оскільки безліч недостойних кандидатів вже відсіяно попереднім тестуванням, і у небажаних осіб набагато менше можливостей схватися серед решти працівників. Але що нижчою є базова частка брехунів, то більшою є ймовірність помилок. Повернімося до попереднього прикладу, в якому йшлося про перевірку 1000 кандидатів на детекторі брехні із точністю 90%. Якщо в цьому разі домовимося, що базова частка брехні становить не 20%, а всього 5%, то: 45 брехунів будуть визначені абсолютно вірно, проте 95 правдивих осіб теж будуть визнані брехунами; 855 правдивих осіб будуть визнані чесними, а 5 брехунів все одно проскочать, оскільки вони будуть помилково визначені як правдиві особи.

Рис. 7.2 і 7.3 наочно ілюструють результати такої низької базової частки брехні. Щоб загострити увагу читача на тому, як низький рівень базової частки брехні впливає на кількість людей, які помилково визнані брехунами, я прийняв твердження про точність результатів детектора брехні на рівні 90%. (Оскільки не існує жодних адекватних досліджень на цю тему, то неможливо визначити, якою буде точність результатів у кожному випадку. Проте досить малоймовірно, що вона може бути вище 90%.) Якщо базова частка брехні становить 20%, то на кожну правдиву особу припадає по два брехуни. Якщо ж частка становить 5%, то, навпаки, на кожного спійманого брехуна припадає дві людини, які будуть помилково визначені як чесні особи.

ДЕТЕКТОР БРЕХНІ

Варто взяти до уваги аргумент, що обурення з приводу необхідності пройти випробування на детекторі брехні ускладнює отримання точних результатів. Вже працюючі особи можуть відчувати навіть більше обурення з цього приводу, ніж кандидати.

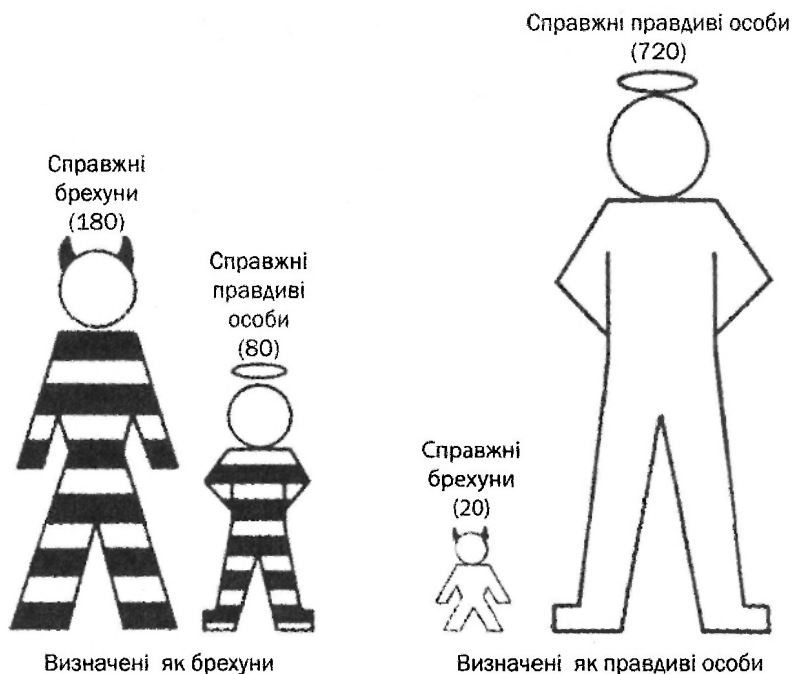

Рис. 7.2. Результати випробувань на детекторі брехні. З 1000 піддослідних 20% (200) виявилися брехунами

Ці оцінки використання детектора брехні для перевірки кандидатів і співробітників можна застосувати до поліцейських або працівників таких організацій, як АНБ. У поліції для випробування вже працюючих співробітників детектор застосовується вкрай рідко, хоча це варто було б робити з огляду на всілякі спокуси цієї роботи або випадки корупції. В АНБ детектор брехні іноді застосовують для перевірки співробітників. Якщо працівник не витримує випробування і подальша співбесіда не дає пояснень цієї невдачі, стосовно його ініціюють розслідування. На моє запитання, що ж відбувається, коли пояснень не знайдено (тобто людина постійно не витримує випробування на детекторі брехні, але розслідування нічого не виявило), мені пояснили: такого не буває ніколи;

не існує чітких правил, окрім того, що для прийняття рішення кожен окремий випадок розглядається дуже прискіпливо. Це дуже делікатне питання. Важко звільнити кваліфікованого працівника, зважаючи не на реальні правопорушення, а лише на його невдачі в проходженні випробувань на детекторі. Якщо працівник не винен, то гнів, викликаний тим, що його запідозрили у брехні, може спонукати його на розголошення секретної інформації, якою він володіє. Адже якщо щоразу на запитання: «Чи розголошували ви секретну інформацію агентам будь-якої іноземної розвідки в минулому році?» детектор брехні фіксуватиме сильне емоційне збудження при негативній відповіді, розслідування неминуче.

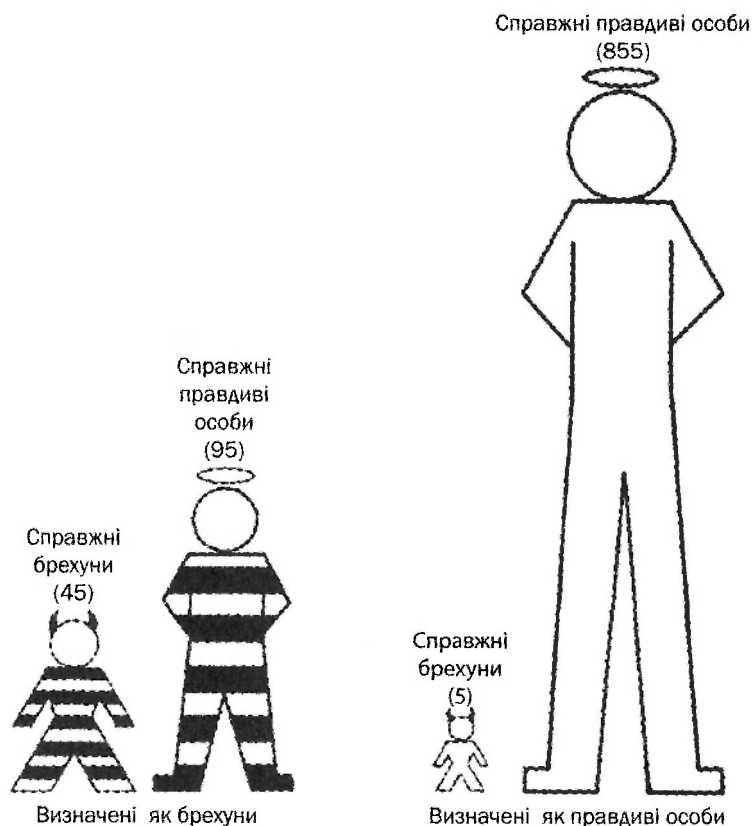

Рис. 7.3. Результати випробувань на детекторі брехні. З 1000 піддослідних 5% (50) виявилися брехунами

Виявлення витоку інформації і теорія залякування

Одним із запропонованих нових видів застосування детектора брехні є ідентифікація (без участі Міністерства юстиції) тих людей в уряді, які винні у несанкціонованому розголошенні закритої інформації. Досі всі подібні розслідування розглядалися як кримінальні. Якби було прийнято пропозицію адміністрації Рейгана в 1983 році, то несанкціоноване розголошення інформації розглядалося б як «адміністративне» питання. Керівник будь-якої урядової організації, який підозрює свого працівника у розголошенні інформації, міг би попросити його пройти випробування на детекторі брехні. Однак неясно, чи стосувалося б це всіх осіб, які мали доступ до розголошеної інформації (в даному разі базова частка брехні була б дуже низькою і, відповідно, рівень помилок був би дуже високим), або тільки тих, кого визнали підозрюваними за результатами попереднього розслідування.

Висновок БТО вказує на те, що у випадках виявлення витоку інформації взагалі не проводилося жодних досліджень, пов'язаних із застосуванням детектора брехні. Однак у ФБР є дані про 26 випадків успішного застосування детектора брехні впродовж чотирьох останніх років — успішного в тому сенсі, що більшість працівників, які не витримали випробування на детекторі брехні, згодом зробили важливі зізнання. (ОТА report, pp. 109–110.) Проте використання детектора брехні в ФБР дуже відрізняється від передбаченого новими законами. ФБР не перевіряє всіх, хто міг розголосити секретну інформацію. (Така процедура на професійному жаргоні називається *сітковим* (*dragnet*) застосуванням детектора брехні.) Замість цього досліджується тільки невелика група підозрюваних за результатами попереднього розслідування, так що базова частка брехунів тут висока і можливість помилок менша, ніж при сітковому застосуванні детектора брехні. Правила ФБР забороняють «сіткове застосування детектора брехні для великої кількості працівників або в якості підміни логічного розслідування традиційними способами». (ОТА report, p. 99.) Запропоновані в 1983 році правила дозволяли б також сіткове застосування детектора брехні.

Під час адміністративного застосування детектора брехні склад підозрюваних, зміст і спосіб випробування безсумнівно відрізняються від його застосування в розслідуванні кримінальних злочинів.

Обурення тут може бути дуже сильним, оскільки у разі відмови від тестування працівник може втратити допуск до секретних документів. В АНБ з цього приводу повідомляють, що його працівники визнають подібні випробування справедливими. Звичайно, це може бути правдою; але якщо опитування проводилося неанонімно, незгодні із застосуванням детектора брехні могли просто не зізнатися в цьому. Малоімовірно, що урядові чиновники інших організацій вважають справедливим застосування детектора брехні через виявлення витоку інформації, особливо якщо метою подібних випробувань є приховування фактів, що стосуються не національної безпеки, а швидше самої адміністрації.

Заступник помічника Генерального прокурора Віллард свідчив перед конгресом США про зовсім іншу причину застосування детектора брехні: «Додаткова користь від використання детектора брехні полягає в його залякувальному впливі на саме бажання здійснити посадові злочини, які практично неможливо виявити іншими методами. Посадовці, які знають про можливість випробування на детекторі брехні, з більшою вірогідністю утримуватимуться від вчинення подібних правопорушень». (Заява Річарда К. Вілларда для Підкомітету законодавства і національної безпеки Комітету урядових операцій Палати представників США, Жовтень 19, 1983, препринт, ст. 17.) Однак це спрацьовує не так вже й добре, як здається. Випробування на детекторі брехні для виявлення витоку інформації ймовірно дає більше помилок, коли підозрювані не є працівниками розвідувальних органів. Залякування може не спрацювати, адже детектор брехні функціонує тільки тоді, коли більшість піддослідних вірять в нього. Словом, використання детектора брехні з метою виявлення незаконного розголошення інформації може однаково налякати і розсердити як невинного, так і винуватця.

Можна було б заперечити, що, незалежно від того, спрацьовує випробування на детекторі брехні чи ні, воно все одно має ефект залякування для певного типу людей, а тому не варто карати тих, хто його провалив, аби уникнути етичної дилеми покарання несправедливо звинувачених у брехні людей. Проте якщо наслідки визнання людини брехуном за допомогою детектора брехні будуть настільки незначними, то таке випробування взагалі може не спрацювати. Ефект залякування втратить сенс, якщо буде відомо, що ті невдахи, які його провалили, не матимуть жодного покарання.

Порівняння детектора брехні та поведінкових ознак брехні

Оператори детектора брехні ніколи не роблять висновків про брехню піддослідного, ґрунтуючись лише на показах детектора брехні. Оператор не тільки знає результати попереднього розслідування, але сам отримує інформацію під час інтерв'ю з підозрюваним перед проходженням випробування, коли пояснює усю процедуру та можливі питання. Крім того, оператори враховують міміку, голос, жести і манери піддослідного впродовж попереднього інтерв'ю, випробування і під час інтерв'ю після закінчення випробування. Існує дві наукові школи, які по-різному трактують питання, чи повинен оператор детектора брехні для свого висновку про підозрюваного на додаток до результатів випробування розглядати також і поведінкові ознаки. Переглянуті мною матеріали тих, хто бере до відома поведінкові ознаки брехні, на жаль, дуже застаріли і не ґрунтуються на останніх опублікованих наукових дослідженнях. Вони містять багато помилкових суджень щодо інтерпретації поведінкових ознак.

Лише в чотирьох дослідженнях результати використання детектора брехні і аналізу поведінкових ознак порівнюються з результатами, які було отримано тільки на основі показів детектора брехні. В двох з них припускається, що точність аналізу поведінкових ознак дорівнює точності показів детектора брехні, а в одному — що точність детектора брехні вище, хоча і не набагато. Всі три дослідження мали однакові вади: невизначену базову істину, невелику кількість підозрюваних і занадто малу кількість операторів, які виносять судження. (A. Ginton, N. Daie, E. Elaad, G. Ben-Shakhar, *A method for evaluating the use of the polygraph in a real-life situation* // Journal of Applied Psychology, 67, 1982, p. 131; J.A. Podlesny, D.C. Raskin, *Effectiveness of Techniques and Physiological Measures in the Detection of Deception* // Psychophysiology, 15, 1978, pp. 344–359; F.S. Horvath, *Verbal and Nonverbal Clues to Truth and Deception During Polygraph Examinations* // Journal of Police Science and Administration, 1, 1973, pp. 138–152.) Ці вади було виправлено в четвертому дослідженні Рескіна і Кірчера. (D.C. Raskin, J.C. Kircher, *Accuracy of Diagnosing Truth and Deception from Behavioral Observation and Polygraph Recordings*, in preparation.) Вони дійшли висновку, що судження, зроблені з огляду на поведінкові ознаки, анітрохи не краще випадкових, тимчасом

як судження, зроблені на основі показів детектора брехні без контактів з підозрюваним, все ж мають кращий результат, ніж при випадковому вгадуванні.

Люди дуже часто пропускають поведінкові ознаки брехні, невірно інтерпретують їх або просто помиляються щодо них. Згадайте про експеримент (на початку розділу 4), коли люди не змогли вирішити по відеозапису: брешуть чи правдиво описують свої емоції студентки. Проте ми знаємо, що такі нерозпізнані ознаки існували. Коли дівчата брехали, приховуючи негативні емоції, пережиті ними при перегляді фільму про хірургію, тон їхніх голосів підвищувався, вони демонстрували певні жести, ілюструючи свою мову, і робили емблематичні застереження (потиск плечима). Ми тільки нещодавно закінчили докладний опис мімічних ознак, але все ще не можемо опублікувати результати, незважаючи на те, що вони обіцяють бути дуже цікавими щодо ідентифікації брехні. І найбільш виразними мімічними ознаками є майже невольові рухи лицьових м'язів, які виражають огиду або презирство в зовні щасливих усмішках.

Необхідно визначити, що саме відбувається: чи люди просто не знають, на що треба дивитися, *або* це неможливо побачити. Аби дізнатися це, ми плануємо набрати групу людей, навчити їх, на що саме вони повинні звертати увагу, а потім показати їм відеозаписи. Якщо їхні судження все ще будуть невірними, тоді ми дізнаємося, що точність у виявленні цих поведінкових ознак брехні все ж вимагає повільнішого і неодноразового перегляду, а також більш точних способів оцінки. Можу закластися, що точність визначення брехні зростатиме в результаті такого тренування.

Що ж стосується дослідження Рескіна і Кірчера, було б дуже цікаво порівняти точність суджень, заснованих на показах детектора брехні з урахуванням поведінкових ознак, з судженнями тренуваних і досвідчених спостерігачів. Певен, що для деяких підозрюваних такі судження (зроблені на основі показів детектора брехні і аналізу поведінкових ознак) збільшили б точність виявлення брехні. Поведінкові ознаки можуть дати інформацію про те, яку саме емоцію відчуває підозрюваний. Тобто відповісти на запитання: страх, гнів, подив, горе чи збудження спричиняють певні показники детектора брехні?

Таку специфічну інформацію, звичайно, можна отримати навіть з показів детектора брехні. Нагадаю наші висновки (описані в кінці розділу 4) про те, що кожній емоції відповідають різні зміни ВНС.

Однак ще не було спроб застосувати цей підхід в інтерпретації свідчень детектора брехні. Інформація ж про конкретні емоції — отримана одночасно з поведінкових ознак і показів детектора брехні — могла б допомогти зменшити кількість помилок недовіри до правди й помилок довіри брехні. Ще один важливий аспект — розкриття за допомогою комбінації виявлених поведінкових ознак і показів детектора брехні вжитих підозрюваним спеціальних контрзаходів.

Детектор можна застосовувати тільки щодо готового до співпраці підозрюваного. Поведінкові ознаки завжди можна проаналізувати без жодного дозволу і попередження про те, що брехун знаходиться під підозрою. У той час як застосування детектора брехні можна оголосити незаконним, те саме неможливо зробити зі спостереженням за поведінковими ознаками. Навіть якщо випробування на детекторі брехні ніколи не визнають законним засобом виявлення державних службовців, які винні у витоку секретної інформації, дослідники брехні й надалі можуть вивчати поведінкові ознаки всіх підозрюваних.

У деяких ситуаціях, в яких можливий обман — наприклад, подружні стосунки, дипломатія або торгівля, — застосування детектора брехні є принципово неможливим. Адже для з'ясування правди немає жодної можливості використати суворий, як на допиті, перелік запитань. Там, де передбачається повна довіра, як наприклад у відносинах між подружжям, друзями, батьками і дітьми, такі прямі запитання взагалі можуть поставити під загрозу подальші відносини. Батьки, які мають над своєю дитиною більше влади, ніж будь-який дослідник брехні над підозрюваним, навряд чи згодяться платити таку ціну за своє розслідування. Нездатність застосувати презумпцію невинності до дитини може зрештою призвести до суцільного руйнування стосунків.

Деякі люди взагалі не прагнуть виявляти брехню, а завжди намагаються вірити людям, сприймаючи життя таким як воно є, навіть не прагнучи зменшити ймовірність бути ошуканим. Краще бути обдуреним, ніж несправедливо звинуватити когось. Іноді це дійсно найкращий варіант. Але багато чого залежить від того, що поставлено на карту, хто знаходиться під підозрою, яка ймовірність бути обдуреним, ставлення дослідника брехні до інших людей. Було б, наприклад, цікаво порівняти, що втратив би Джері з роману Апдайка «Давай одружимося», повіривши в щирість слів своєї дружини Рут у разі її брехні, з тим, що він втратив би або придбав,

повіривши їй у разі її чесності. У деяких родинах хибне звинувачення може зашкодити набагато більше, ніж викриття справжньої брехні під тиском беззаперечних доказів. Проте це не завжди так. Все залежить від конкретної ситуації. У деяких людей взагалі немає вибору; вони можуть бути надто підозрілими, аби ризикнути і повірити брехні. Навпаки вони скоріше ризикнуть зробити хибне звинувачення у брехні, ніж захочуть бути обдуреними.

В усякому разі, намагаючись вибрати те чи інше рішення, завжди пам'ятайте наступне: *ніколи не робіть остаточного висновку про те, бреше підозрюваний чи ні, беручи до уваги лише покази детектора брехні або тільки поведінкові ознаки*. У розділі 6 я пояснив можливі помилки і запобіжні заходи для зменшення небезпеки невірною тлумачення поведінкових ознак. У цьому розділі моєю метою було пояснити небезпеки тлумачення показів детектора брехні як єдиного доказу брехні. Дослідник брехні завжди повинен оцінювати *вірогідність* того, що жести, вирази обличчя або показання детектора брехні можуть свідчити про брехню або правду, оскільки вони дуже рідко бувають абсолютно *надійними*. У тих рідкісних випадках, коли на обличчі явно проривається емоція, яка суперечить брехні, або частина прихованої інформації раптово виявляється в тираді, підозрюваний також може це помітити і зізнатися у брехні. Але частіше поведінкові ознаки брехні, як і випробування на детекторі брехні, можуть бути лише підставою для рішення, чи варто проводити подальше розслідування.

Досліднику брехні варто також оцінювати випадки брехні із урахуванням ймовірності виникнення хоча б якихось помилок. Деякі люди брешуть з такою легкістю, що неможливо помітити жодних поведінкових ознак. Іншим, навпаки, брехня дається настільки важко, що виникає безліч помилок і ознак брехні. У наступному розділі ми розглянемо способи оцінки складності брехні.

ТЕХНІКА ВІЯВЛЕННЯ БРЕХНІ

Брехня здебільшого вдається лише тому, що ніхто не піклується про те, як її виявити. Зазвичай в цьому не має сенсу. Проте коли ставки досить високі — коли жертва брехні побоюється важких наслідків своєї наївності або коли сам брехун сподівається отримати більшу вигоду завдяки своїй брехні, — є сенс у тому, аби спробувати виявити брехню. Виявлення брехні — це непроста і нешвидка справа. Підозрюваному доводиться задавати чимало питань, аби пересвідчитися, чи припускається він помилок, і, якщо вони є, оцінити, які вони і як їх можна виявити за певними поведінковими ознаками. Ці питання стосуються природи брехні, вони залежать від особливостей конкретного брехуна і конкретного дослідника брехні. Не можна бути *абсолютно впевненим* у тому, видасть брехун себе чи ні, або виправдається чесна особа чи ні. Виявлення брехні дозволяє зробити лише оціночне припущення з огляду на певну інформацію. Проте *оцінка* такого типу мусить знижувати кількість помилок довіри до брехні та недовіри правді. Принаймні, вона дозволяє брехуну і досліднику брехні усвідомити, наскільки складно прогнозувати викриття брехні.

Техніка виявлення брехні дозволить підозрілій людині оцінити, наскільки ґрунтовними або безпідставними є її підозри. Інколи все, що їй вдається дізнатися, це усвідомити неспроможність такої оцінки (якби Отелло розумів це). Або вона може виявити найбільш ймовірні помилки і збагнути нарешті, на що варто придивитися і до чого прислухатися. Техніка виявлення брехні може виявитися корисною і для самого брехуна. Брехун може зрозуміти, що цього разу обставини проти нього, і не покладатися на брехню або припинити брехати. Брехун також може захопитися легкістю, з якою він бреше, або дізнатися, як зосередити свої зусилля на тому, аби уникнути найбільш ймовірних помилок. В наступному розділі я поясню, чому зміст цієї книги все-таки є більш корисним для дослідників брехні, ніж для брехунів.

Щоб виявити брехню, необхідно відповісти на 38 запитань. Більшість з них вже згадувалася під час розгляду інших питань

у попередніх розділах. Тут я зібрав їх в одному списку і додав ще декілька інших. На підставі цього списку я проведу аналіз різноманітних видів брехні, щоб показати, чому деякі люди брешуть легко, а інші – з великими труднощами. (Увесь цей список з 38 запитаннями наведено в табл. 4 в додатку.)

Легка брехня супроводжується малою кількістю помилок, а тому дослідникам брехні важко її ідентифікувати, і навпаки, натуужну брехню виявити досить легко. Для легкої брехні не потрібно приховувати або фальсифікувати свої емоції у разі, коли брехун має достатньо можливостей брехати про конкретні речі, або має багатий досвід у такій справі, або жертва (тобто потенційний дослідник брехні) не має підозр. У газетній статті під промовистим підзаголовком «How Head-Hunters Stalk Executives in the Corporate Jungle» (Як мисливці за головами вистежують свої жертви в корпоративних джунглях) описано безліч випадків саме такої легкої брехні (Randall Rothenberg. *Bagging the Big Shot* // San Francisco Chronicle, January, 3, 1983, pp. 12–15.)

Ці «мисливці» переманюють менеджерів керівної ланки з однієї компанії в іншу (йдеться звичайно про компанію-конкурента). А оскільки жодна компанія не хоче втрачати спеціалістів, «мисливці за головами» не використовують прямолінійні методи. Сара Джонс (Sara Jones), «мисливець за головами» з однієї фірми у Нью-Йорку, розповідала, що отримувала всю необхідну їй інформацію про «кандидата», відрекомендовуючись науковцем:

«Ми вивчаємо вплив освіти на кар'єру. Можу я задати вам кілька запитань? Мене цікавить не ваше ім'я, а лише статистичні дані стосовно вашої освіти і трудової діяльності». І потім я випитую у кандидата все, що мені потрібно: скільки грошей заробляє, сімейний стан, вік, кількість дітей... Полювання за головами припускає маніпулювання людьми таким чином, аби отримати про них всю необхідну інформацію. Усю до останньої краплі, ось що це таке». (Randall Rothenberg. *Bagging the Big Shot* // San Francisco Chronicle, January, 3, 1983, pp. 12–15.)

Інший «мисливець за головами» описує свою роботу таким чином: «Коли люди часом запитують мене, чим я займаюся, я відповідаю, що брешу, шахраюю і краду, і цим заробляю на життя». (Randall Rothenberg. *Bagging the Big Shot* // San Francisco Chronicle, January, 3, 1983, pp. 12–15.)

Прикладом натуужної брехні може бути брехня пацієнтки психіатричної клініки Мері, про яку йшлося у вступному розділі:

Лікар: Отже, Мері, як ви сьогодні почуваєтеся?

Мері: Відмінно, доктор. Мені б хотілося провести вихідні ... е-е-е ... вдома, з родиною, ви ж знаєте. Адже минуло ... е-е-е ... вже п'ять тижнів, як я тут, у лікарні.

Лікар: І жодних почуттів пригніченості, Мері? Жодних думок про самогубство, ви впевнені?

Мері: Мені, правда, так незручно за все це. Я напевно не відчуваю цього тепер. Мені просто хочеться поїхати, аби побути вдома з чоловіком.

Мері і Сара досягли успіху у своїй брехні. Їх обох не впіймали, хоча спіймати Мері було зовсім неважко. Усі обставини були проти Мері і, навпаки, сприяли Сарі. Мері *брехала* досить натужно. Вона була менш досвідченим *брехуном*, а лікар, навпаки, мав кілька переваг *дослідника брехні*. Проте спочатку давайте розглянемо різницю між цими типами брехні, не зважаючи на самих брехунів і дослідників брехні.

Мері, на відміну від Сарі, змушена була брехати про почуття. Мері приховувала страждання, які спонукали її на самогубство. Такі почуття важко приховати, а крім того, зусилля, спрямовані на приховування, можуть спотворити імітовані позитивні емоції. Мері мусила брехати не тільки про свої почуття, а й, на відміну від Сарі, сильно переживати свою брехню і приховувати ще й цю емоцію. Оскільки обман Сарі було санкціоновано — це було частиною її роботи, — то вона не почувалася винною. Несанкціонована ж брехня Мері породжувала почуття провини. Зазвичай пацієнт мусить бути чесним зі своїм лікарем, який намагається допомогти йому, а Мері, крім того, симпатизувала своєму лікареві. Їй було соромно і за свою брехню, і за плани стосовно самогубства. *Найбільші труднощі під час брехні виникають через емоції, які людина відчуває в момент брехні: що сильнішими є емоції, які необхідно приховувати, і що їх більше, то важче брехати.* Ось чому крім страждання Мері відчувала ще й сором, і провину. І тепер, аналізуючи брехунів, ми пересвідчимося у тому, що Мері відчувала ще й певну четверту емоцію, яку теж була змушена приховувати.

Мері набагато менш досвідчена і тренувана в брехні, ніж Сара. До цього часу вона не намагалася приховувати свої страждання і думки про самогубство, а також ніколи не брехала психіатрам. Через відсутність досвіду вона боялася, що її зловлять, і цей жах, який теж, без сумніву, видавав її, породжував додаткові емоції, які вона мусила приховувати. Психічне захворювання робило Мері особливо

вразливою саме для жаху викриття, провини і сорому. Більше того, вона ймовірно виявилася нездатною приховувати ці почуття.

Мері не передбачала всіх ймовірних питань лікаря і змушена була вигадувати брехню під час своїх відповідей. З Сарою все навпаки. Вона мала досвід саме такого типу брехні, брехала багато разів, була впевнена у своїх здібностях і мала добре відпрацьовану лінію поведінки. Сара також мала перевагу акторського досвіду, що дозволяло їй переконливо грати свою роль так, що часто вона сама була впевнена у власній щирості.

Проте лікар, як дослідник брехні, мав три переваги у порівнянні із менеджером керівної ланки. Він не вперше зустрічався з пацієнткою і добре знав поведінку Мері, що дозволяло йому уникнути небезпеки Брокау. Хоча не всі психіатри вміють виявляти ознаки приховуваних емоцій, він мав такі здібності. І нарешті, на відміну від менеджера керівної ланки, він був обережним. Тобто він не виключав можливості брехні, добре знаючи, що пацієнти із симптомами суїциду навіть після декількох тижнів перебування в клініці можуть приховувати свої справжні почуття, аби вирватися на свободу і заподіяти собі смерть.

Помилки Мері були очевидні в її мові, голосі, рухах тіла і виразах. Вона не вміла брехати і красно говорити, а тому ознаки брехні виявлялися в її словах і голосі: обмовках, багатослівності, непослідовності і паузах. Крім того, сильні негативні емоції, пережиті нею, призводили до обмовок і підвищення тону. Ознаки чотирьох прихованих емоцій – страждання, страху, провини і сорому – також виявлялися в таких емблемах, як знизування плечима, маніпуляції, призупинені ілюстрації і мікровирази на обличчі. Всі чотири емоції проявлялися у відповідних рухах лицьових м'язів, незважаючи на спроби Мері приховати їх. Оскільки лікар знав Мері вже давно, то він повинен був набагато ретельніше інтерпретувати її рухи і маніпуляції, натомість при першій зустрічі йому було б дуже важко це зробити внаслідок незнання індивідуальних особливостей пацієнтки. Насправді лікар не взяв до уваги ознаки її брехні, хоча якби він врахував викладені вище зауваження, йому вдалося б виявити її брехню.

Сара займає майже ідеальне положення для брехуна: їй не треба приховувати свої емоції, у неї є досвід брехні саме такого роду; в неї є час відрепетирувати свою роль; є впевненість завдяки минулим успіхам; вона володіє розвиненим природним даром; її брехня є санкціонованою; її жертва нічого не підозрює і може помилятися

в оцінках, оскільки бачить її вперше; крім того, жертва не дуже добре розуміється на людях. Зрозуміло, що у випадку з Сарою, на відміну від Мері, у мене не було можливості переглянути відеозапис для виявлення ознак брехні, і тому доводиться покладатися тільки на газетні статті. Тому можна припустити, що інші люди не змогли б помітити жодних ознак брехні Сари. Її брехня була легкою і у неї не було жодних підстав для помилок.

У Сари була б ще одна перевага, якби жертва активно допомагала їй брехати з яких-небудь власних причин. Проте ані у Сари, ані у Мері не було цієї переваги. Рут, жінка з роману Апдайка «Давай одружимося», яка зрадила свого чоловіка, мала таку перевагу. Вона брехала натужно, здійснюючи безліч промахів, але її жертва не бажала помічати їх. Нагадаю, що Джері, чоловік Рут, підслухав її телефонну розмову з коханцем і, почувши в голосі дружини якісь незвичайні нотки, поцікавився, з ким це вона говорила. Спіймана зненацька, Рут збрехала, що це якась жінка з недільної школи. Проте чоловік навряд чи повірив їй. Джері відмовився від подальших розпитувань. Письменник натякає, що Джері не спромігся виявити обман дружини саме тому, що мав якісь підстави не розпочинати конфронтацію через недовіру: адже у нього самого була коханка, і як згодом з'ясувалося, це була дружина коханця Рут!

Давайте тепер порівняємо брехню Рут, натужну, проте так і не розкриту, з дуже легкою брехнею, яка теж залишається нерозкритою, але зовсім з іншої причини. Цей приклад легкої брехні взято з аналізу техніки брехні, яку застосовують шахраї-віртуози.

«За правилами цієї «дзеркальної гри» ... шахрай прикидається, що навіть не підозрює, про що може думати його жертва. Він роззброює жертву несподіваним відкритим висловом її думок, здавалося б, абсолютно на шкоду власним же намірам. Ось Джон Хамрак (John Hamrak), один з найвинахідливіших шахраїв такого ґатунку на початку ХХ століття в Угорщині, одягнений як технік, входить в офіс олдермена (тобто члена міської управи) в мерії. Хамрак заявляє, що прийшов забрати годинник, який потрібно полагодити. Олдермен, ймовірно, через високу цінність годинника, не хоче його віддавати незнайомцю. А Хамрак, замість того щоб наполягати на своєму, починає розхвалювати годинник, звертаючи увагу чиновника на його колосальну вартість і мимоволі повідомляє, що саме тому-то і прийшов за ним особисто. Такі шахраї домагаються свого, звертаючи увагу жертви на найтонші деталі і, таким чином, засвідчуючи справжність своєї ролі удаваним зізнанням, яке навіть

шкодить його намірам». (Agness Hankiss. Games Con Men Play: The Semiosis of Deceptive Interaction // Journal of Communication, 3, 1980, pp. 104–112.)

Першим питанням в оцінці наявності або відсутності будь-яких ознак брехні є наявність або відсутність емоцій в момент брехні. Як я вже пояснив у розділі 3 і проілюстрував на аналізі брехні психіатричної пацієнтки Мері, найбільш натужна брехня супроводжується емоціями саме в момент брехні. Проте наявність одних лише емоцій це ще не все, постає питання їх успішного приховування. Проте спочатку розглянемо самі емоції.

Приховування емоцій може бути принциповою метою брехні, як це було у випадку з Мері, проте не з Рут. Але навіть якщо це не так, навіть якщо брехня не стосується почуттів, все ж таки почуття, тісно пов'язані з брехнею, можуть бути наявними. Чому Рут відчувала докори сумління і жах викриття? Вочевидь вона лякала-ся наслідків розкриття свого роману. Вона не тільки не спромогла-ся б продовжувати романтичні стосунки, але й могла б бути покараною. Її чоловік Джері міг кинути її, якби дізнався про зраду; а в разі розлучення свідчення про її адюльтер призвели би до погіршення її фінансових умов. (Роман Апдайка був написаний ще до ери «розлучень без провини».) Навіть за законами про розлучення, що діють у інших штатах, де для цього не потрібні підстави у вигляді провини, такий адюльтер, згідно рішення суду, міг погіршити умови її опіки над дітьми. Але навіть за умови збереження шлюбу йому було б завдано значної шкоди, принаймні на деякий час.

Практику «розлучення без провини» (no-fault divorce), тобто розлучення за взаємною згодою сторін, у США було вперше запроваджено в штаті Каліфорнія 1 січня 1970 року, а з жовтня 2010 року його дія поширюється на усі штати й округ Колумбія.

Не кожного виявленого брехуна карають; у разі невдачі не понесли б покарання ані «мисливець за головами» Сара, ані пацієнтка психічної лікарні Мері. Хоча шахрая Хамрака у разі викриття було б покарано, як і Рут, проте він відчував би менший жах викриття. Він був досвідченим брехуном і знав, що має особисті якості, які допомагають йому брехати. Хоча Рут успішно обдурила свого чоловіка, вона не мала достатньо досвіду брехні саме на цей випадок, тобто для виправдання підслуханої телефонної розмови. Вона також не була впевненою у своїх здібностях брехати.

Усвідомлення про покарання, якщо її брехню буде викрито, — єдине джерело жаху викриття Рут. Її також лякає покарання за сам факт брехні. Якщо Джері дізнається, що вона планувала збрехати і таки надурила його, недовіра до неї стане джерелом інших проблем, окрім її невірності. Дехто з рогоносців вважає, що саме втрата довіри, а не зрада, не дозволяє їм пробачити. Крім того, ще раз зауважимо, що не кожного брехуна карають за сам факт брехні; це відбувається тільки тоді, коли брехун і жертва мають спільні плани на майбутнє, яким недовіра може зашкодити. Якщо «мисливця за головами» Сару буде спіймано на брехні, то вона лише втратить можливість отримувати інформацію від якогось певного джерела; проте Хамрака покарають не за перевтілення, а за крадіжку (або спробу крадіжки). Навіть пацієнтку психіатричної лікарні Мері не буде покарано за сам факт брехні. Однак виявлення її брехні змусить лікаря поводитися обачніше. Віра в те, що інша людина буде поводитися чесно, не обов'язкова умова тривалих стосунків або вдалого шлюбу.

Жах викриття Рут посилюється ще й тим, що вона знає про підозри чоловіка. Жертва Хамрака, олдермен, теж підозрює кожного, хто цікавиться його коштовним годинником. Краса «дзеркальної гри» полягає в тому, що пряме звернення до таємних підозр жертви і їх публічне визнання знижує ступінь підозри. Жертва вважає, що справжній злодій ніколи не буде настільки зухвалим, аби висловити вголос саме те, чого побоюється жертва. Ця логіка часом змушує дослідника брехні ігнорувати це як витік інформації, оскільки йому важко повірити в те, що брехун припуститься такої помилки. У дослідженні так званих «військових хитрощів» Дональд Деніел (Donald Daniel) і Кетрін Хербіг (Katherine Herbig) помітили: «...що важливішим є витік інформації, то менше ймовірність, що жертва повірить в нього, оскільки він здається занадто легкою здобиччю, аби бути справжнім. [Відомо багато випадків, коли військові ігнорували витік інформації, оскільки вважали його] ... занадто явним, аби бути чимось іншим, окрім дезінформації». (Donald C. Daniel, Katherine L. Herbig, *Propositions on Military Deception // Strategic Military Deception*. Під ред. D.C. Daniel і K.L. Herbig. New York: Pergamon Press, 1982, p. 17.)

Рут, як і пацієнтка психіатричної лікарні Мері, вірить у ті самі цінності, що і її жертва, а тому може відчувати провини за свою брехню. Проте менш зрозуміло, чи вважає Рут приховування свого роману дозволеним типом брехні. Навіть люди, які засуджують адюльтер,

не завжди вважають, що невірний чоловік або дружина мусить зізнатися у зраді. Випадок з Хамраком є більш визначеним. Як «мисливець за головами» Сара, він не відчуває за собою жодної провини, оскільки брехнею вони обидва частково заробляють на життя. Можливо, Хамрак природжений брехун або психопат, що також знижує ймовірність виникнення у нього докорів сумління. В середовищі Хамрака обдурювання «лохів» вважається санкціонованим.

Брехня Рут і Хамрака ілюструє ще два аспекти. Рут не могла передбачити, що їй потрібно буде збрехати, а тому не спланувала і не відрепетирувала свою лінію поведінки. Це суттєво збільшує її жах викриття від початку брехні, оскільки вона знає, що не може покластися на заздалегідь підготовлені відповіді. Навпаки, якщо брехню Хамрака буде викрито — а з професійними шахраями це рідко трапляється, — він має талант імпровізації, який відсутній у Рут. Проте Рут має іншу велику перевагу перед Хамраком, яку я вже згадував: її жертва хоче бути обдуреною і з власних міркувань утримується від підозр. Іноді така жертва не усвідомлює, що сприяє розвиткові брехні. Апдаjk залишає на розсуд читача питання про те, чи усвідомлював Джері своє мимовільне сприяння брехні і чи розуміла це Рут. Добровільні жертви спрощують роботу брехуна у два способи. Брехун меншою мірою боїться викриття, якщо знає, що жертва не помічає його помилок. Також брехуни менше відчувають провини від брехні, якщо переконані у тому, що вони роблять саме те, чого від них чекають їхні жертви.

Отже, ми проаналізували чотири різних приклади брехні і дізналися, чому в поведінці Мері і Рут були наявні ознаки брехні і чому їх могло не бути у діях Сари і Хамрака. Тепер розглянемо ще один приклад, в якому правдиву людину було визнано брехуном, — ви дізнаєтеся, як техніка виявлення брехні може допомогти у запобіганні таких помилкових звинувачень.

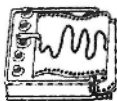
Джеральда Андерсона (Gerald Anderson) було звинувачено у звалтуванні і вбивстві Ненсі Джонсон (Nancy Johnson), дружини його сусіда. Чоловік Ненсі вночі повернувся додому з роботи, знайшов її мертвою, побіг до будинку Андерсонів, розповів їм, що дружина мертва і він не зміг знайти сина, і попросив містера Андерсона викликати поліцію.

Подальші події навели підозри на Андерсона. Наступного дня після вбивства він не пішов на роботу, а залишився вдома, напився в місцевому барі, багато говорив про вбивства, а коли його притягли додому, розридався і сказав дружині: «Я не хотів цього робити,

але зробив». Згодом він стверджував, що мав на увазі свою п'ятику, а не вбивство, але йому не повірили. Коли поліція запитала його про пляму на оббивці його машини, Андерсон заявив, що вона була там ще до того, як він придбав її. Згодом під час слідства він зізнався, що збрехав, оскільки йому було соромно визнати, що одного разу він вдарив дружину під час сварки і у неї носом пішла кров. Слідчі неодноразово вказували Андерсону, що цей випадок свідчить про те, що він є схильною до насильства людиною, яка могла скоїти вбивство, і брехуном, який міг заперечувати це. Під час слідства Андерсон зізнався в тому, що у віці 12 років він брав участь у незначній спробі сексуального домагання, яка не завдала дівчині жодної шкоди і згодом ніколи не повторювалася. Потім з'ясувалося, що йому тоді було не 12, а 15 років. Це, як наполягали слідчі, було ще одним доказом його брехливості, а також свідченням наявності сексуальної проблеми, а тому він міг бути саме тим, хто згвалтував і вбив місіс Ненсі Джонсон.

До справи було залучено Джо Таунсенда (Joe Townsend), професійного оператора детектора брехні, якого слідчі вважали експертом, що жодного разу не помилився у викритті брехунів.

«Спочатку Таунсенд провів два тести з довгих серій питань до Андерсона, і отримав кілька суперечливих результатів. На питання про вбивство відповіді Андерсона супроводжувалися «сигналами», які зазвичай свідчать про брехню при запереченні провини. Але коли питання стосувалися знаряддя і способу вбивства, детектор брехні не фіксував жодних таких «сигналів». Простіше кажучи, Андерсона було ідентифіковано «винним» стосовно вбивства і «невинним» стосовно зброї, якою він по-звірячому порізав і пошматував Ненсі. На питання ж про те, де він узяв ніж, який це був ніж і де він його позбувся, Андерсон постійно відповідав «не знаю» і жодних «сигналів» не було зафіксовано... Таунсенд ще тричі повторював тест стосовно знаряддя вбивства і отримував однакові результати. Після закінчення тесту Джо Таунсенд заявив Андерсону, що той не пройшов випробування на детекторі брехні.

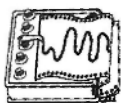

Я вдячний Джону Філану за цей приклад з розділу 6 його книги *Scandals, Scamps and Scoundrels*. (New York: Random House, 1982), р. 114. Я наводжу тут тільки частину цієї історії. Тому, хто зацікавився виявленням брехні серед людей, яких підозрюють у скоєнні кримінальних злочинів, варто прочитати цю главу до кінця і дізнатися про інші небезпеки і складнощі, які виникають під час слідства і випробуванні на детекторі брехні.

Судження оператора детектора брехні влаштовувало слідчих, які були переконані в тому, що спіймали справжнього злочинця. Вони допитували Андерсона протягом шести днів. Аудіозаписи свідчать про те, як знесилений Андерсон зрештою зізнався в злочині, якого він не робив. Однак майже до самого кінця він наполягав на своїй невинності і не погоджувався з тим, що міг вчинити цей злочин, оскільки у нього не було жодних спогадів про обставини зґвалтування і вбивства Ненсі. У відповідь слідчі заявили, що у вбивць часто бувають провали пам'яті. Те, що він нічого такого не пам'ятає, аж ніяк не доводить, що насправді він не вбивав і не гвалтував. Андерсон зламався, коли йому сказали, що у вбивстві сусідки його звинувачує власна дружина, яка категорично заперечувала це згодом. Однак за кілька днів по тому Андерсон відмовився від свого зізнання, а через сім місяців справжній вбивця, якого звинувачували в ще одному зґвалтуванні та вбивстві, зізнався у вбивстві Ненсі Джонсон.

Аналізуючи події, я припускаю, що емоційні реакції Андерсона на питання про вбивство під час випробувань на детекторі брехні спричинили інші фактори, які стосуються того, що він бреше про свою невинуватість. Згадаймо, що детектор брехні насправді *не* виявляє брехню! Він лише вимірює емоційне збудження. Тому постає питання: чи міг Андерсон емоційно реагувати на питання про вбивство *тільки* за умови, якщо він дійсно вбив сусідку. Можливо, у нього були інші причини для подібного емоційного збудження стосовно вбивства, навіть якщо він не вбивав? Якщо це так, то такі результати випробування слід визнати неточними.

Проте ставки зазвичай настільки високі — адже покарання дуже серйозне, — що *більшість* підозрюваних, які винні у вчиненні такого злочину, вкрай налякані, проте налякані і деякі невинні. (Я підкреслюю, що *більшість* винних підозрюваних налякані, оскільки не кожен вбивця боїться викриття. Ні професіонали, ні психопати цього не бояться.) Аби знизити жах несправедливого обвинувачення у невинних піддослідних і посилити жах викриття у винних, оператори детектора брехні підкреслюють безпомилкову роботу техніки. Одна з причин, чому Андерсон лякався, що йому не повірять, полягала в самому характері попереднього слідства, яке було проведено ще до застосування детектора брехні. Слідчі поліції розрізняють допити, які проводяться з метою отримання інформації, і допити, які носять обвинувальний характер і які проводяться з метою отримання зізнання у скоєнні злочину.

Відомості про допити мені люб'язно надав Россітер К. Маллені (Rossiter C. Mullaney), який був агентом ФБР з 1948 по 1971 рік, а згодом працював координатором програм з розслідування регіональної поліцейської академії північного і центрального Техасу до 1981 року. Почитайте, наприклад, його статтю *Wanted! Performance Standards for Interrogation and Interview* // *The Police Chief*, June 1977, pp. 77–80.

Як у випадку з Андерсоном, слідчі часто відкрито використовують силу свого судження щодо провини підозрюваного для того, аби змусити його відмовитися від тверджень про свою невинність. Звичайно, це може залякати дійсно винного і змусити його зізнатися у злочині, проте це ще також залякує невинних, які розуміють, що слідчі ставляться до них упереджено. Після 24 годин такого безупинного допиту Андерсону було запропоновано випробування на детекторі брехні.

Емоційні реакції Андерсона на питання стосовно вбивства, які було зафіксовано детектором брехні, могли відбуватися не тільки через жах недовіри до нього, але також через почуття сорому і провини. Навіть невинний у вбивстві Андерсон соромився двох інших злочинів. Слідчі знали, що йому соромно за те, що він вдарив дружину і брав участь у спробі сексуальних домагань до дівчинки. Він також відчував провину за свої спроби приховати або перетлумачити ці вчинки. Слідчі наполегливо грали на цьому, аби переконати підозрюваного в тому, що він належить саме до такого типу людей, які здатні зґвалтувати і вбити, проте це могло посилити у Андерсона почуття сорому і провини і ще більше пов'язати їх зі злочинном, у вчиненні якого його звинувачували.

Техніка виявлення брехні пояснює, чому будь-які ознаки страху, сорому чи провини — в реакціях Андерсона: міміці, жестах, голосі, мовленні, діяльності ВНС, що реєструється детектором брехні, — виглядають неоднозначно в якості ознак брехні. Ці емоції однаково могли відображати як невинність, так і провину підозрюваного. Була ще одна невідома слідчим обставина, яка завадила їм виявити джерело емоційної реакції Андерсона. Після того як Андерсона було уже звільнено з ув'язнення, Джеймс Фелан (James Phelan), журналіст, стаття якого допомогла Андерсону виграти справу, поцікавився, що спричинило його поразку у випробуванні на детекторі брехні. Андерсон відкрив ще одне джерело свого емоційного збудження щодо злочину, якого він не скоював. У ніч вбивства Ненсі, коли він зайшов до неї в будинок разом з поліцією, він кілька

разів подивився на оголене тіло жертви. Він відчув відразу до цього вчинку і збагнув, що цього аж ніяк не слід було робити. У його свідомості цей вчинок запам'ятався як злочин, хоча не такий, як вбивство, проте все ж таки здатний викликати почуття провини і сорому. Його брехня стосувалася приховування саме цього свого ганебного вчинку від слідства і детектора брехні, і, звичайно, він відчував провину саме за цю брехню.

Слідчі у справі Андерсона припустилися класичної помилки Отелло. Подібно до Отелло, вони вірно визначили емоційну збудженість підозрюваного. Проте їхня помилка стосувалася невірної ідентифікації причини цього збудження і незрозуміння того, що правильно ідентифіковані емоції може відчувати як винна, так і невинна людина. Як і страждання Дездемони не були наслідком втрати нею коханця, так і сором, вина і жах Андерсона були викликані не вбивством сусідки, а його власними злочинами і ганебними вчинками. Як Отелло, слідчі стали жертвами власного упередження проти підозрюваного. Вони теж не виключали будь-яку можливість невизначеності у судженнях щодо того, бреше підозрюваний чи ні. Однак у слідчих була інформація про знаряддя злочину, якою міг володіти тільки справжній вбивця і ніхто більше. Той факт, що Андерсон ніяк не реагував на питання про ніж, мав змусити оператора детектора брехні зробити висновок про неповідомленість підозрюваного. Замість трьох однакових спроб цієї процедури оператору варто було провести тест на обізнаність звинувачуваного із використанням інформації про злочин, яку міг мати лише справжній вбивця.

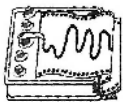
Шахрай Хамрак і обвинувачений у вбивстві Андерсон — це яскраві приклади, що відображають два типи помилок, які ускладнюють спроби виявлення брехунів у кримінальних розслідуваннях. Під час допиту або випробування на детекторі брехні Хамрак, скоріше за все, був би абсолютно емоційно спокійним і виглядав би, як ні в чому не винна людина. Техніка виявлення брехні прояснює, чому саме такі досвідчені професіонали, природні брехуни або психопати рідко роблять помилки, коли брешуть. Хамрак — це приклад людини, чий брехні повірять. Андерсон — прямо протилежний випадок: безневинного було визнано винним через помилку недовіри правді.

Метою мого аналізу двох цих випадків є зовсім не заклик до заборони застосування детектора брехні і поведінкових ознак брехні у розслідуванні кримінальних справ. Навіть попри заборону

неможливо утримати людей від використання поведінкових ознак брехні. Зрештою, будь-яке наше враження про інших людей, так чи інакше, створюється на підставі їх емоційної поведінки. Така поведінка розповідає набагато більше, ніж тільки про їхню щирість. Емоційна поведінка людини — це основне джерело інформації для наших вражень стосовно її доброзичливості, чуйності, авторитарності, привабливості, розумності, зацікавленості, співчуття тощо. Зазвичай подібні враження створюються підсвідомо, тобто людина не замислюється про те, які саме поведінкові ознаки розглядаються. У розділі 6 я пояснював, чому ймовірність помилок зменшується, якщо такі судження робляться більш явно. Якщо чітко усвідомлювати джерело вражень і дотримуватися правил інтерпретації емоційної поведінки, то ймовірність виправлення помилок помітно зростає. Такі судження більш доступні для оцінки з боку колег і підслідного, а також у порівнянні з попереднім досвідом правильних і помилкових суджень. У процесі навчання поліцейських поведінковим ознакам брехні не приділяють особливої уваги. Я припускаю, що слідчі зазвичай не усвідомлюють чітких підстав для своїх інтуїтивних висновків стосовно провини або невинуватості підозрюваного. Хоча подекуди при навчанні операторів детекторів підкреслюється важливість невербальних ознак брехні, проте інформація про поведінкові ознаки брехні в них або застаріла або необґрунтована. До того ж недостатньо уваги приділяють випадкам, коли подібні ознаки можуть бути непридатними й оманливими.

Неможливо скасувати аналіз поведінкових ознак брехні в кримінальних розслідуваннях, і тому вкрай важко уявити, як би тоді функціонувало правосуддя. У надзвичайно важких випадках, коли чесну людину можуть несправедливо засудити до ув'язнення чи страти, або справжньому брехливому вбивці вдається уникнути покарання, для розкриття правди варто застосувати будь-які легальні засоби. Натомість йдеться про інше: потрібно зробити процес інтерпретації подібних ознак більш чітким, ставитися до нього обережно й обачніше. Я вже підкреслював потенційні можливості виникнення помилок і те, як дослідник брехні, спираючись на питання з моєї анкети (див. табл. 4 в додатку), зможе оцінити шанси виявлення брехні та правди. Тренування у виявленні ознак брехні, вивчення небезпек і запобіжних заходів, а також техніки виявлення брехні зроблять судження поліцейських більш точними і знизять ризик помилок недовіри правді та довіри до брехні. Проте для перевірки даного твердження потрібно провести польові дослідження

та виконати аналіз поведінки слідчих і підозрюваних. Таку роботу вже розпочато і попередні результати є дуже перспективними, проте, на жаль, до остаточних висновків ще далеко.

Маллені розпочав дуже перспективну серію досліджень, які було спрямовано на навчання слідчих використовувати ознаки брехні і на оцінку практичності такого навчання; на жаль, він покинув цю роботу, так і не закінчивши її.

Коли лідери ворогуючих країн зустрічаються під час міжнародної кризи, брехня може бути набагато небезпечнішою, ніж при розслідуванні кримінальних справ, а її виявлення — дуже складна справа. Ставки й розплата за помилкове судження — недовіри правді або довіри до брехні — тут вище, ніж у найогиднішій і підлій кримінальній брехні. Деякі політологи вказували на важливість виявлення брехні під час особистих зустрічей лідерів країн або керівників високого рангу. Александр Грос (Alexander Groth) стверджує: «Завдання аналізу позицій, намірів і щирості протилежної сторони є вирішальними при оцінці будь-якої політики» (Alexander J. Groth. *On the Intelligence Aspects of Personal Diplomacy* // *Orbis*, 7, 1964, p. 848.) Можливо, національний лідер і не бажає мати репутацію холоднокровного брехуна, проте вартість брехливої поведінки може бути компенсовано, особливо «коли вдала брехня змінює співвідношення сил в цілому світі. Якщо брехня допомагає країні зайняти чільну позицію в світі, то хто буде зважати на заплямовану брехнею репутацію?» (Robert Jervis. *The Logic of Images in International Relations*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1970, pp. 67–78.)

Генрі Кіссінджер (Henry Kissinger), схоже, не згоден із ним і підкреслює, що брехня і шахрайство — це нерозумна практика: «Тільки романтики думають, що переговори можна виграти шахрайством ... ні, шахрайство для дипломата — це не шлях мудрості, а скоріше біда. Якщо вам постійно доводиться мати справу з однією і тією ж людиною, то брехня може пройти у кращому випадку лише раз, а потім лише за рахунок [постійного] погіршення відносин». (Henry Kissinger. *Years of Upheaval*. Boston: Little, Brown and Company, 1982, p. 214, 485.) Втім, дипломати можуть визнати серйозність брехні тільки по завершенні своєї кар'єри, та й не настільки радикально, як Кіссінджер. У будь-якому разі, описуючи власні дипломатичні зусилля, він згадує, як неодноразово сам брав участь у прихованих і напівприхованих спробах брехні або ж намагався визначити, чи не приховують або фальсифікують інформацію його опоненти.

Сталін сформулював це найбільш жорстко: «Слова дипломата не повинні мати нічого спільного з його справами — бо інакше, що це за дипломатія? ... За вишуканими промовами ховаються погані справи. Щира дипломатія настільки ж неможлива, як суха вода або залізна деревина». (Robert Jervis. *The Logic of Images in International Relations*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1970, pp. 69-70.) Вочевидь, це занадто радикальна заява. Іноді дипломати дійсно говорять правду, проте напевно не завжди або ж досить рідко, якщо їхня щирість серйозно шкодить національним інтересам. Коли достеменно відомо, що національним інтересам країни може служити лише одна політика, й інші країни це теж розуміють, то питання про брехню не постає взагалі, оскільки будь-яка інша політика була б відверто фальшивою. Але часто справи виглядають не так вже й однозначно. Припустимо, лідери якоїсь країни можуть повірити в те, що уряд іншої намагається отримати зиск таємними діями, плутощами, брехливими заявами, навіть якщо згодом ці негідні дії буде викрито. Тоді недостатньо оцінок самих лише національних інтересів і зникає довіра до обіцянок і публічних дій цих начебто нечесних керівників. Тим часом підозрювані у брехні лідери можуть претендувати на чесність так само, як це робили б дійсно правдиві люди. Джервіс зауважує: «Незалежно від того, мають намір росіяни махлювати [щодо заборони ядерних випробувань] чи ні, вони спробують створити чесне враження. Адже і правдива людина, і брехун завжди дадуть ствердну відповідь на питання, чи налаштовані вони говорити правду». (Robert Jervis. *The Logic of Images in International Relations*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1970, pp. 67-68.)

І тому не дивно, що кожен уряд завжди шукає шляхи виявлення брехні своїх суперників. Міжнародні обмани можуть існувати в безлічі різноманітних контекстів і служити різним національним інтересам. Одним з таких контекстів є зустріч лідерів, або їх високопоставлених представників, з метою вирішення міжнародної кризи. Кожна сторона може блефувати, робити заключні пропозиції, які насправді не є остаточними, і мати приховані наміри. Проте інколи обидві сторони будуть робити все, аби упевнитися в тому, що суперник вірить істинним погрозам, а також правдивим запевненням, що висунуті пропозиції остаточні, а наміри буде втілено в життя.

Вміння брехати або викривати брехню допомагає приховувати й виявляти несподівані напади. Політолог Майк Хендел (Michael Handel) так описує один випадок: «2 червня [1967 року]

ізраїльському уряду стало ясно, що війни не оминуть. Проблема полягала в тому, як організувати несподіваний напад, оскільки обидві сторони вже провели мобілізацію і перебували в стані суцільної бойової готовності. Аби приховати намір Ізраїлю розпочати війну, [міністр оборони Ізраїлю] Моше Даян (Moshe Dayan) 2 червня повідомив британському журналісту, що для Ізраїля починати війну, з одного боку, вже надто пізно, а з іншого — надто рано. Те саме він повторив і на прес-конференції 3 червня». (Michael I. Handel. *Intelligence and Deception* // *Journal of Strategic Studies*, 5, 1982, pp. 123–153.) Хоча Ізраїль здійснив ще кілька спроб обдурити своїх супротивників, проте саме вміння Даяна брехати зробило успішним їхній несподіваний напад, який відбувся 5 червня.

Автор має на увазі «шестиденну війну», що тривала 5–10 червня 1967 року на Близькому Сході між Ізраїлем, з одного боку, і Єгиптом, Сирією, Йорданією, Іраком і Алжиром з іншого. Наслідки цієї війни досі визначають політичну ситуацію в регіоні.

Іншою метою брехні є спроба ввести противника в оману щодо своєї військової потужності. Аналіз Бартона Вейлі (Barton Whaley) щодо таємного озброєння Німеччини з 1919 по 1939 роки містить безліч прикладів того, як спритно це робили німці.

«У серпні 1938 року, коли криза стосовно Чехословаччини значно зросла під тиском Гітлера, [маршал Люфтваффе, військово-повітряних сил Німеччини] Герман Герінг запросив керівників військово-повітряних сил Франції для інспекційного огляду Люфтваффе. Генерал Жозеф Вюйемин (Joseph Vuillemin), начальник генерального штабу повітряного флоту Франції, прийняв це запрошення ... [Німецький генерал Ернст Удет (Ernst Udet)] взяв його на борт свого особистого кур'єрського літака... Він вів свою повільну машину на гранично низькій швидкості відповідно до ретельно продуманого плану і вичікував момент, аби справити враження на гостей. Раптом поряд з ними на великій швидкості з ревом і свистом пронісся «Хейнкель-100». Обидва літаки приземлилися і німці повели збентеженого француза на інспекційний огляд... «Скажи, Удет, — з награною безпосередністю запитав його [інший німецький генерал] Мільх, — як просуваються справи з масовим випуском цих машин?» Удет за домовленістю відповів: «Друга лінія вже готова, а третя розпочне свою роботу протягом двох тижнів». Вюйемин виглядав дуже пригніченим і швидко відповів Мільху, що він «вражений» ... Французька військово-повітряна

делегатія повернулася до Парижа з відчуттям поразки і переконанням, що Люфтваффе є непереможною силою». (Whaley B. Covert *Rearmament in Germany*, 1919–1939: Deception and Mismanagement // *Journal of Strategic Studies*, 5, 1982, pp. 26-27.)

Цей «Хейнкель-100», швидкість якого здавалася набагато більшою завдяки вдалому трюку, був лише однією з трьох побудованих машин. Блеф такого типу для створення враження про непереможність німецької авіації «...став найважливішою частиною дипломатичних перемовин Гітлера, які призвели до кількох його блискучих тріумфів; навіть політика умиротворення частково базувалася на жаху перед Люфтваффе». (Michael I. Handel. *Intelligence and Deception* // *Journal of Strategic Studies*, 5, 1982, p. 129.)

«Хейнкель-100» — це серія експериментальних прототипів швидкісного літака-винищувача, який розроблявся в передвоєнні роки в нацистській Німеччині. Літаки серії встановили кілька світових рекордів швидкості і активно використовувалися Німеччиною для пропаганди та дезінформації про потужність нових винищувачів Люфтваффе, однак серійно не вироблялися і не були прийняті на озброєння.

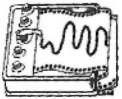

Рис. 8.1. Французький генерал Жозеф Вюйемин під час інспекційного огляду винищувальної ескадрильї «Ріхтгофен» у серпні 1938 року. Зліва направо у першому ряду: генерал-лейтенант Ганс-Юрген Штумпф, генерал Ерхард Мільх і Жозеф Вюємін

Хоча для брехні у міжнародних відносинах зовсім не обов'язковий безпосередній особистий контакт між брехуном і його жертвою (вони можуть виражатися в маскуванні, помилкових заявах тощо), ці приклади свідчать про те, що іноді трапляється так, що брехня виникає в розмові сам на сам. Однак детектор брехні або інший технічний засіб, який відверто спрямовано на з'ясування правдивості чи брехливості опонента, неможливо застосувати у такого

роду відносинах. Тому постало питання, чи можна використовувати в таких ситуаціях результати наукових досліджень стосовно поведінкових ознак брехні. На жаль, під час моїх зустрічей з урядовими чиновниками різних рівнів мої застереження про такі загрози не справили на них особливого враження. Одним із мотивів написання цієї книги стало бажання вкотре зробити таке застереження і надати необхідну інформацію набагато ширшому колу читачів. Як і у випадку з кримінальними обманами, вибір є непростим. Не завжди поведінкові ознаки брехні можуть допомогти визначити, бреше політик чи ні. Проблема полягає в тому, аби навчитися точно визначати, коли це можливо, а коли ні, а також з'ясувати, коли лідери можуть бути введені в оману власним невірним тлумаченням (або тлумаченнями своїх експертів) ознак брехні.

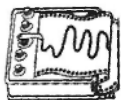
Повернімося до прикладу, наведеному на перших сторінках книжки, коли Чемберлен вперше зустрів Гітлера в Берхтесгадені 15 вересня 1938 року, за п'ятнадцять днів до Мюнхенської конференції.

Я позичив цю інформацію про Чемберлена і Гітлера з книги «Telford Taylor» (Munich. New York: Vintage, 1980). Я також вдячний містеру Тейлору за те, що він перевінив точність мого тлумачення, що стосувалося використання його матеріалів.

Гітлер прагнув переконати Чемберлена в тому, що зовсім не має наміру розпочинати війну проти всієї Європи, а хоче лише вирішити проблему судетських німців у Чехословаччині. Якщо Британія погодиться на цей план — у тих областях Чехословаччини, де переважали судетські німці, передбачалося провести плебісцит і в разі позитивного результату ці області відійшли би до Німеччини, — то Гітлер не почне війну. Насправді Гітлер вже був готовим до війни. Він провів мобілізацію своєї армії, аби 1 жовтня розпочати війну проти Чехословаччини, зовсім не збираючись згортати свої воєнничі плани. Згадайте вже цитований мною лист Чемберлена до сестри після його першої зустрічі з Гітлером: «...[Гітлер] це людина, на яку можна покластися, якщо вона дала слово». (Цю цитату вже було проаналізовано в роботі: Alexander J. Groth. *On the Intelligence Aspects of Personal Diplomacy* // Orbis, 7, 1964, p. 848.) У відповідь на критику з боку лідерів опозиційної лейбористської партії Чемберлен писав, що Гітлер є «надзвичайно екстраординарним створінням» і «людиною, яка є набагато кращою, ніж її слова». (Alexander J. Groth. *On the Intelligence Aspects of Personal Diplomacy* // Orbis, 7, 1964, p. 848.)

За тиждень Чемберлен зустрівся з Гітлером вдруге в Годсберзі. Цього разу Гітлер висунув нові вимоги: німецькі війська негайно окупуєть області, де мешкають судетські німці, плебісцит буде проведено після, а не до окупації, а загарбана територія перевищить обумовлену раніше. Згодом, змушуючи свій кабінет прийняти ці вимоги, Чемберлен зауважив: «Для того, аби зрозуміти дії людей, необхідно спочатку оцінити їхні мотиви і здогадатися, про що вони думають... Герр Гітлер обмежений і вкрай упереджений до деяких речей, але він не стане брехати людині, яку поважає і з якою веде переговори, а я певен, що Гітлер мене поважає. Якщо герр Гітлер заявляє, що має намір зробити щось, то напевно саме це він і зробить». (Telford Taylor. *Munich*. New York: Vintage, 1980, p. 752.) Прочитавши цей уривок, Телфорд Тейлор запитує: «Чи то Гітлер так брехав британському прем'єру, чи то сам Чемберлен брехав своїм колегам, аби отримати у них згоду на вимоги Німеччини?» (Telford Taylor. *Munich*. New York: Vintage, 1980, p. 821.) Припустімо, що Чемберлен дійсно повірив Гітлеру, принаймні після тієї першої зустрічі в Берхтесгадені.

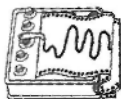

Багато хто поділяє це припущення, але не Джозеф Кеннеді (Joseph Kennedy). У своєму звіті до офіційного Вашингтону про зустріч з Чемберленом він стверджує, що у «Чемберлена залишилось вкрай неприємне враження [від Гітлера] ... він жорстокий, нестерпний, у нього жорсткий погляд і ... він може бути абсолютно безжалісним у будь-яких його намірах та методах». (Telford Taylor. *Munich*. New York: Vintage, 1980, p. 752.)

Такі дуже високі ставки в грі могли б змусити Гітлера відчувати острах викриття, проте, ймовірно, він цього не відчував. Він мав справу з добровільною жертвою. Він знав, що якщо Чемберлен розкриє брехню, то відразу зрозуміє, що вся його політика умиротворення Гітлера зазнала краху. В той час *політика умиротворення* була не ганебною, а навпаки, викликала захоплення; проте все змінилося за кілька тижнів, коли несподіваний напад Німеччини довів, що Чемберлена було обдурено. Гітлер мав наміри окупувати всю Європу. Проте якби Гітлеру можна було вірити, якби він виконав всі умови угод, то Чемберлен насолоджувався б вдячністю усього світу за порятунок Європи від війни. Тому англійський прем'єр дуже хотів вірити Гітлеру, і той добре знав про це. До того ж Гітлер знав, коли і що треба сказати, а тому міг добре підготуватися і прорепетирувати свою поведінку. У Гітлера не було жодних причин відчувати провину або сором за свою брехню, оскільки

обманювати британців він вважав благородною справою, якої вимагала його роль і його сприйняття історії в цілому. Не лише один такий огидний лідер, як Гітлер, здатен безсоромно брехати своїм супротивникам. На думку багатьох політологів, брехня є частиною міжнародної дипломатії, яка ставиться під сумнів лише тоді, коли вона не відповідає національним інтересам. Єдиною емоцією, яка могла б викрити брехню Гітлера, мало бути захоплення від обдурювання. Кажуть, що Гітлер отримував задоволення від своєї здатності обманювати англійців, а присутність на переговорах інших німців, які спостерігали за успіхом цієї брехні, могла лише посилити його збудження і захоплення від обдурювання Чемберлена. Проте Гітлер був дуже досвідченим брехуном і вочевидь вжив усіх заходів, аби жодним чином не виказати цих почуттів.

Коли брехун і жертва походять з різних культур і спілкуються різними мовами, то виявлення брехні вкрай ускладнюється іншими обставинами.

Грос теж звертає увагу на цю проблему, хоча і не пояснює, як і чому ці відмінності працюють: «...Особисті враження [лідерів], ймовірно, нерівні пропорційно їх різниці в політичному, ідеологічному, соціальному і культурному аспектах». (Alexander J. Groth. *On the Intelligence Aspects of Personal Diplomacy* // *Orbis*, 7, 1964, p. 848.)

Навіть якби Гітлер припускався помилок, а Чемберлен не був добровільною жертвою, останньому все одно важко було б помітити суперечності. По-перше, переговори відбувалися за посередництва перекладачів, що давало брехунові відразу дві переваги. Деякі вербальні помилки — обмовки, тривалі паузи або мовні помилки — перекладач може виправити. А процес синхронного перекладу дозволяє спікеру, поки перекладається чергова фраза, краще продумати, як піднести наступну порцію брехні. І навіть якщо слухач знає мову брехуна, ця мова все одно не є для нього рідною, і тому йому важко визначити тонкі відмінності й ознаки брехні.

Різниця національних та культурних традицій також може ускладнити інтерпретацію ознак брехні у голосі, міміці і жестах, проте в більш складний і заплутаний спосіб. Кожній культурі притаманні власні уподобання, які певною мірою визначають темп, тон і гучність мовлення, а також жести та міміку, які супроводжують мову. Мімічні та голосові ознаки емоцій, у свою чергу, керуються *правилами виявлення емоцій* (описані в розділі 5), які диктують спосіб емоційного вираження і дуже залежать від культурних традицій. Якщо досліднику брехні невідомі ці відмінності або він не

бере їх до уваги, він стає більш вразливим для помилок недовіри правді й довіри до брехні.

Співробітники розвідувального управління могли запитати мене у зв'язку з цим, яким чином можна було б застосувати мій аналіз зустрічі Гітлера і Чемберлена в ті часи. Якщо даний аналіз можна зробити лише через кілька років, коли стануть відомі деякі факти, яких не було на момент аналізу, то така техніка виявлення брехні не має практичної користі для політиків і їх консультантів. Вивчення всіх наявних тоді матеріалів дозволяє зробити припущення, що більшість моїх висновків були очевидні, принаймні для декого, і в 1938 році. Чемберлен поставив на карту занадто багато у бажанні повірити Гітлеру і тому решта політиків мусили поводитись вкрай обережно, вислуховуючи його судження про правдивість Гітлера. Кажуть, що Чемберлен зверхньо ставився до своїх колег-політиків, а тому міг не зважати на такі попередження. (Telford Taylor. *Munich*. New York: Vintage, 1980, p. 552.)

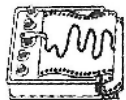
Бажання Гітлера надурити Англію було добре відомо на момент зустрічі в Берхтесгадені. Чемберлену навіть не обов'язково було читати *Mein Kampf* або вірити тому, про що там писав Гітлер. На той час вже існувало багато доказів його брехливості, наприклад таємне порушення англо-німецького військово-морського пакту або його вигадки про наміри щодо Австрії. До особистої зустрічі з Гітлером Чемберлен публічно висловлював побоювання про те, що Гітлер бреше щодо Чехословаччини, приховуючи план завоювання всієї Європи. (Telford Taylor. *Munich*. New York: Vintage, 1980, p. 629.) Також було відомо, що Гітлер здатний брехати не тільки у дипломатичних і військових аспектах, але й під час особистого спілкування. Він міг миттєво змінювати чарівність на гнів, майстерно виражав, приховував або фальшував свої почуття і думки.

Політологи та історики, які спеціалізуються на англо-німецьких відносинах 1938 року, зможуть оцінити, наскільки я правий у припущенні, що на той час було вже достатньо подібної інформації, аби відповісти на стандартні контрольні питання (див. табл. 4 в додатку). Звичайно, я не можу бути абсолютно переконаним, що техніка виявлення брехні могла довести лицемірство Гітлера. Проте вона дозволила б передбачити те, що Чемберлен навряд чи стане ловити Гітлера на брехні. Із зустрічі Гітлера і Чемберлена можна винести ще деякі уроки, але їх краще розглянути після аналізу іншого прикладу, а саме як поведінкові ознаки брехні дозволяють виявити брехню державного лідера.

В ході кубинської кризи за два дні до зустрічі президента Джона Ф. Кеннеді (John F. Kennedy) і радянського міністра закордонних справ Андрія Громико у вівторок 14 жовтня 1962 року Мак-Джордж Банді (McGeorge Bundy) повідомив президенту, що після розвідувального польоту літака U-2 над Кубою було отримано незаперечні докази того, що Радянський Союз розміщує на Кубі свої ядерні боеголовки.

Кубинська ракетна криза — це надзвичайно напружене протистояння між СРСР і США відносно розміщення ядерних ракет на Кубі в жовтні 1962 року. Уряд Куби звернувся до СРСР з проханням надати військову допомогу для захисту від спроб США скинути її уряд. Лідер СРСР Микита Хрущов погодився надати цю допомогу шляхом розміщення радянської ядерної зброї на Кубі.

Я дуже зобов'язаний Грехему Алісону (Graham Allison) за перевірку точності мого тлумачення зустрічі Кеннеді з Громико. Мій аналіз було також перевірено людиною, яка була тоді в адміністрації президента і близько спілкувалася з усіма головними діючими особами цього конфлікту.

Поширилися численні чутки (у листопаді починалася передвиборча кампанія), і Хрущов (як стверджує політолог Грехем Алісон) «завірив Кеннеді по прямому каналу зв'язку, що розуміє його внутрішні проблеми й ускладнювати їх не має наміру. Особливо щиро Хрущов запевнив президента у тому, що Радянський Союз не має наміру розміщувати наступальні ракети на Кубі». (Graham T. Allison. *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Boston: Little, Brown and Company, 1972, p. 193.) За словами Артура Шлезінгера, президент Кеннеді був «розлючений» (Arthur M. Schlesinger. *A Thousand Days: John F. Kennedy in the White House*. New York: Fawcett Premier Books, 1965, p. 734). І хоча він був «...розгніваний на Хрущова, який намагався так незграбно обдурити [його], сприйняв останні новини спокійно, проте з подивом». (Theodore C. Sorensen. *Kennedy*. New York: Harper and Row, 1965, p. 673.) За словами Роберта Кеннеді, «...після пояснень співробітників ЦРУ до фотографій, які було зроблено з літака U-2 того ранку, ... ми зрозуміли, що всі твердження росіян — це гігантська суцільна брехня». (Robert F. Kennedy, *Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis*. New York: W. W. Norton, 1971, p. 5.) Того ж дня радники президента терміново зібралися для обговорювання можливої реакції уряду. За словами Роджера Хілсмана (Roger Hilsman), тоді співробітника Державного департаменту США, президент вирішив, що

«... не варто публічно визнавати того факту, що нам відомо про розміщення радянських ракет на Кубі, до тих пір поки не буде знайдено і підготовлено план дій ... Режим таємності мав першорядне значення і тому президент чітко дав зрозуміти, що він зробить все, аби хоча б раз в історії офіційного Вашингтону не було жодного витоку інформації». (Roger Hilsman. *To Move a Nation*. Garden City, N.Y.: Doubleday & Co, 1967, p. 98.)

Два дні потому, у четвер 16 жовтня, у той час як його радники все ще обговорювали відповідні дії США, президент Кеннеді зустрівся з Громико. «Громико перебував у Штатах вже більше тижня, але ніхто з американських посадових осіб не знав, з якою саме метою ... [Він] попросив аудієнції в Білому домі. Це прохання майже збіглося з ... [появою фотографій, які було зроблено з літака U-2]. Може, росіяни помітили наш літак? Може, вони хотіли переговорити з Кеннеді, аби відчувати його реакцію? Або просто мали намір використати цю аудієнцію, аби проінформувати Вашингтон про те, що Хрущов збирається публічно заявити про наявність ракет ще до того, як США підготуються до відповідних заходів?» (David Detzer. *The Brink*. New York: Thomas Crowell, 1979.) Кеннеді «...із наближенням зустрічі хвилювався все більше, проте змусив себе посміхнутися, побачивши Громико і [радянського посла Анатолія] Добриніна». (Theodore C. Sorensen. *Kennedy*. New York: Harper and Row, 1965, p. 690.) Усе ще не готовий до конкретних дій, президент вирішив, що важливо приховати від Громико факт викриття ракет, аби виключити будь-яку можливість подальшої переваги на боці Радянського Союзу.

Стосовно цього є декілька суперечливих думок. Соренсен вважає, що Кеннеді не сумнівався у необхідності обдурити Громико, а Елі Абель (Elie Abel. *The Missile Crisis* York: Bantam Books, 1966, p. 63) стверджує, що Кеннеді негайно після зустрічі запитував Раска і Томпсона, чи не зробив він помилки, не сказавши Громико правди.

Зустріч почалася о 17:00 і тривала до 19:15. З одного боку, слухали і спостерігали держсекретар Дін Раск (Dean Rusk), Лівеллін Томпсон (Llewellyn Thompson) (колишній посол США в Радянському Союзі) і Мартін Гіллєнбранд (Martin Hillenbrand) (директор відділу у справах з Німеччиною Державного департаменту США), а з іншого — Добринін, Володимир Семенов (заступник міністра закордонних справ СРСР) і третій радянський чиновник. Були присутні також перекладачі з обох сторін. «Кеннеді сів у своє крісло-гойдалку, дивлячись на камін, Громико праворуч від нього на одному з бежевих диванів. Увійшли оператори, зробили знімки

на згадку (рис. 8.2) і пішли. Російський політик відкинувся на смугасту подушку і почав говорити ... ». (David Detzer. *The Brink*. New York: Thomas Crowell, 1979, p. 142.)

Рис. 8.2. Сидять (зліва направо): Анатолій Добринін, Андрій Громико, Джон Ф. Кеннеді

Спочатку трохи поговоривши про Берлін, Громико нарешті переключився на Кубу. Роберт Кеннеді згадував: «Громико заявив, що хоче звернутися до президента Кеннеді й США від імені прем'єра Хрущова і Радянського Союзу з приводу зняття напруги, що відчувається останнім часом щодо Куби. Президент сидів вражений і навіть частково захоплений холонокровністю Громико... [Президент говорив] твердо, проте обережно з огляду на можливість провокації... » (Robert F. Kennedy, *Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis*. New York: W. W. Norton, 1971, p. 18.) Журналіст Елі Абель згадує: «Президент надав можливість Громико встановити істину і згадав про кілька колишніх запевнень Хрущова і Добриніна, що ракети на Кубі лише частина протиповітряної оборони... Громико наполегливо повторював минулі запевнення, які були чистісінькою брехнею, про що тепер вже було відомо президенту. Кеннеді не заперечував йому наявними фактами». (Elie Abel. *The Missile Crisis*. York: Bantam Books, 1966, p. 63.) «Кеннеді виглядав дуже спокійним... і не виявляв ані найменшої ознаки напруги або гніву». (Theodore C. Sorensen. *Kennedy*. New York: Harper and Row, 1965, p. 690.)

Громико перебував у стані «незвичайної веселості», коли залишав Білий дім. (Elie Abel. *The Missile Crisis*. York: Bantam Books,

1966, р. 63.) Репортери намагалися дізнатися у нього, про що йшла мова на зустрічі. «Громико посміхнувся, перебуваючи явно у відмінному настрої, і заявив, що бесіда була «корисною, дуже корисною». (David Detzer. *The Brink*. New York: Thomas Crowell, 1979, р. 143.) Роберт Кеннеді згадує: «Я прибув у Білий дім незабаром після того, як Громико пішов. Можна сказати, що президент США був вельми незадоволений розмовою з росіянами». (Robert F. Kennedy, *Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis*. New York: W. W. Norton, 1971, р. 20.) «Я помирав від бажання заперечити їм нашими доказами», — цей вислів Кеннеді занотував політолог Девід Детцер. (David Detzer. *The Brink*. New York: Thomas Crowell, 1979, р. 143.) У своєму кабінеті Кеннеді так прокоментував результати зустрічі Роберту Лаветту (Robert Lovett) і Мак-Джорджу Банді (McGeorge «Mac» Bundy), які зайшли трохи згодом: «Громико... лише десять хвилин тому в цій самій кімнаті стільки набрехав, не моргнувши оком, скільки я давненько вже не чув. В середньому ящику мого столу лежали докази його брехні — чіткі фотографії, зроблені з малої відстані, і я ледь стримувався від спокуси показати їх». (David Detzer. *The Brink*. New York: Thomas Crowell, 1979, р. 144.)

Але давайте спочатку розглянемо поведінку посла Добриніна. Можливо, на цій зустрічі він був єдиним, хто не брехав. Роберт Кеннеді гадав, що росіяни вводили Добриніна в оману, не вважаючи його особливо вмілим брехуном, і той щиро заперечував факт розміщення будь-яких ракет на Кубі, як робив це під час попередніх бесід з Робертом Кеннеді.

Суперечки навколо поведінки Добриніна тривають і досі. «Одним із питань, які вже довгий час не знаходять відповіді, є питання про обізнаність Добриніна. Чи знав він про справжній стан справ, коли радянський прем'єр-міністр намагався обдурити президента? «Він повинен був знати! — стверджує Джордж В. Болл (George W. Ball), заступник державного секретаря США. — Він був змушений брехати заради своєї країни». «Президент і його брат до певної міри довіряли Добриніну, — зауважував колишній член Верховного суду США Артур Дж. Голдберг (Arthur J. Goldberg). — Не віриться, що він нічого не знав». Решта експертів менш впевнені в цьому. Радник Кеннеді з національної безпеки Мак-Джордж Банді вважає, що Добринін нічого не знав. Багато американських фахівців погоджуються з ним і пояснюють, що військові таємниці в радянській системі зберігалися настільки суворо, що навіть посол міг не знати про стан радянських озброєнь на Кубі». (Madeline G. Kalb. *The Dobrynin Factor* // New York Times Magazine, May 13, 1984, р. 63.)

Немає нічого незвичного в тому, що посол часто буває дезінформованим власним урядом заради подібних цілей. Майже так само вчинив і сам Джон Кеннеді з Едлаєм Стівенсоном (Adlai Stevenson), не поставивши того до відома про операцію в затоці Свиней і, як вказує Грехем Алісон: «Так само японського посла в США не поінформували про напад на Перл-Харбор; а німецького посла в Москві — про «Барбаросса» [німецький план вторгнення в Росію]. (Graham T. Allison. *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Boston: Little, Brown and Company, 1972, p. 135.)

Операція в затоці Свиней — військова операція, яку в 1960-1961 роках готувало і проводило керівництво США з метою повалення уряду Фіделя Кастро на Кубі.

У період між червнем і жовтнем 1962 року Радянський Союз, ймовірно, вирішив розмістити свої ракети на Кубі. З того часу СРСР постійно використовував Добриніна і Георгія Большакова, який відповідав за зв'язки з громадськістю в радянському посольстві, аби періодично запевняти членів адміністрації Кеннеді (Роберта Кеннеді, Честера Боулса і Соренсена) в тому, що жодних наступальних ракет на Кубі не розміщено. Большакову і Добриніну зовсім не обов'язково було знати правду і, швидше за все, вони її й не знали. Ані Хрущов, ані Громико, ані хто-небудь інший, хто знав правду, не зустрічалися з американцями до 14 жовтня, тобто за два дні до зустрічі Громико і Кеннеді. Хрущов у цей період приймав у Москві американського посла Фоя Колера (Foy Kohler), але й тоді він заперечував наявність радянських ракет на Кубі. Саме тоді СРСР вперше ризикнули збрехати і їхню брехню можна було б викрити, якби Хрущов, а через два дні Громико припустилися помилки.

Під час зустрічі в Білому домі зіткнулися дві брехні: одна з боку Кеннеді, а інша з боку Громико. Деяким читачам може здатися дивним, що я вживаю термін *брехня* по відношенню до Кеннеді, а не тільки до Громико. Більшості людей не подобаються такі слова щодо обожнюваних кумирів, оскільки вони (проте не я) вважають брехню очевидним злом. Проте дії Кеннеді підпадають під моє визначення неправди як приховування інформації. Обидва, Кеннеді і Громико, приховували один від одного правду, тобто розміщення ракет на Кубі. Мій аналіз пояснює, чому саме Кеннеді виявив більше ознак брехні, ніж Громико.

Оскільки обидва лідери заздалегідь продумали свою поведінку — кожен мав можливості для цього, — то у них не мало бути жодних проблем із приховуванням істини. Безумовно, обидва лідери відчували жах викриття, оскільки ставки були занадто високими. Можливо, помічене усіма хвилювання Кеннеді в той момент, коли він вітав Громико, було ознакою жаху викриття. Ставка Кеннеді (а відповідно і жах викриття) була більшою, ніж у Громико. США все ще не вирішили, що саме треба робити. Не було навіть остаточної інформації про те, скільки ракет розміщено і в якій стадії готовності вони знаходяться. Радники президента вважали, що йому потрібно тримати в таємниці зроблене розвідкою відкриття, оскільки, якби Хрущов дізнався про це, у нього з'явилася б реальна можливість тактичної переваги на основі залякування і погроз. Мак-Джордж Банді зазначав: «Відмінність саме в тому й полягала — я відчув це тоді і відчуваю досі, — що росіян було спіймано на брехні, яку вони продемонстрували всьому світу найбільш незграбним чином». (Elie Abel. *The Missile Crisis*. York: Bantam Books, 1966, p. 64.) Радам треба було виграти час для завершення будівництва своїх ракетних баз, проте на той час для них не було нагальним питання про обізнаність американців щодо ракет. СРСР розуміли, що американські розвідувальні літаки U-2 незабаром виявлять ці бази, якщо вже не виявили.

Навіть якщо ставки були рівними, Кеннеді все одно міг відчувати більший жах викриття, ніж Громико, оскільки він, ймовірно, був менш упевненим у своїх здібностях брехати. Вочевидь він мав менше досвіду, ніж Громико. До того ж Громико почувався більш впевнено ще й тому, що, скоріше за все, поділяв точку зору Хрущова, яка сформувалася за рік до цього під час саміту у Відні, стосовно м'якості характеру Кеннеді.

Окрім набагато сильнішого жаху викриття, Кеннеді відчував додаткове навантаження від приховування інших емоцій. Президент упродовж усієї зустрічі відчував подив, захоплення і відразу. Витік інформації про якусь із цих емоцій міг викрити його, оскільки в тому контексті будь-яка помилка говорила б про те, що Кеннеді відомо про брехню СРСР. З іншого боку, Громико міг відчувати захват від обдурювання. Це припущення узгоджується із повідомленнями про його задоволений вигляд після зустрічі.

Ймовірність витоку інформації або ознак брехні була б невисокою, оскільки обидві групи людей були дуже досвідчені й володіли певними особистими якостями, що дозволяли їм приховувати

будь-які емоції. Проте навантаження було більшим для Кеннеді, ніж для Громико. Кеннеді відчував більше емоцій, був менш кваліфікованим брехуном і мав меншу впевненість в успіху своєї брехні. Культурні та мовні відмінності могли замаскувати його ознаки брехні, проте радянський посол Добринін міг їх помітити. Добринін мав добру освіту, багато років прожив в Америці, вільно володів мовою, відмінно вивчив особливості національної поведінки. Радянський посол мав також перевагу спостерігача, а не прямого учасника бесіди. Посол Томпсон знаходився у такому ж становищі і також був здатен помітити поведінкові ознаки брехні Громико.

Я знайшов багато описів цієї зустрічі з американського боку, проте не було жодної інформації від радянських учасників, і тому я не можу стверджувати про те, знав Добринін правду чи ні. Повідомлення про те, що він виглядав ошелешеним і дуже враженим, коли через чотири дні державний секретар США Раск поінформував його про виявлення ракет і початок американської морської блокади, було інтерпретовано як доказ того, що до цього моменту Ради не здогадувались, що американці знали правду. (Graham T. Allison. *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Boston: Little, Brown and Company, 1972, p. 134.) Якщо власний уряд не повідомив його про розміщення ракет, новина й справді мала б його вразити. Навіть якщо він знав про ракети і згодом дізнався, що їх виявлено американцями, він все одно міг бути вкрай здивований рішенням США про військову відповідь. Більшість аналітиків сходяться на тому, що Ради не очікували від Кеннеді таких рішучих військових дій у відповідь.

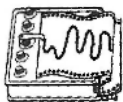
Питання полягає не в тому, аби з'ясувати, чи було розкрито брехню Кеннеді, а в тому, аби пояснити, чому і як її можна було розкрити, і продемонструвати складність ідентифікації поведінкових ознак брехні. Кажуть, що Кеннеді не помітив у мові Громико жодних ознак брехні. Проте Кеннеді вже знав правду і йому не потрібно було виявляти ознаки брехні. Озброєний цими знаннями, Кеннеді міг навіть захоплюватися умінням Громико брехати.

Аналізуючи ці два випадки брехні у міжнародних відносинах, я стверджую, що Гітлер, Кеннеді і Громико були природженими брехунами, винахідливими і кмітливими у фальсифікаціях, відмінними співрозмовниками, які вміють переконати партнера. Більше того, я переконаний, що політик, який прийшов до влади частково завдяки вмінню брати участь у дебатах і виголошувати промови на публіці, який спритно відповідає на запитання під час

прес-конференцій і створив собі блискучий імідж на телебаченні та радіо, володіє талантом природженого брехуна. (Хоча Громико і не досяг вищої посади у владі, він пережив багатьох інших політиків і в 1963 році вже мав надзвичайно багатий досвід як в дипломатії, так і у внутрішньополітичній боротьбі в Радянському Союзі.) Такі люди вміють переконувати, оскільки це складова їх успішного професійного життя. Незалежно від того, брешуть вони чи говорять правду, здатністю до брехні вони володіють повною мірою. Зрозуміло, існує безліч інших шляхів просування сходами політичної кар'єри. Наприклад, навик брехні в особистому спілкуванні не є обов'язковими для підготовки державного перевороту. Аналогічно мова не йде про правителів, котрі домоглися влади завдяки своїй бюрократичній спритності або отримали владу у спадщину чи завдяки прихованим інтригам. Їм зовсім не обов'язково бути природженими брехунами або талановитими ораторами.

Вміння говорити — здатність приховувати і спотворювати зміст вимовлених слів, супроводжуючи їх відповідними жестами й мімікою, — стає в нагоді тоді, коли у брехуна виникає потреба безпосередньо спілкуватися зі своєю жертвою. Жертву можна обдурити під час листування, за участі посередників, у прес-релізі, за допомогою військових дій тощо. Втім, все це разом узятє не принесе успіху, якщо у брехуна немає стратегічного вміння, якщо він не здатний продумати заздалегідь свої дії і дії своєї жертви. Я припускаю, що всі політики повинні бути кмітливими стратегами, але тільки деякі з них володіють вмінням говорити, яке дозволяє їм брехати при особистій зустрічі із жертвами брехні (саме ці випадки ми розглядаємо в книзі).

Не кожна людина здатна або воліє брехати. Я припускаю, що більшість політичних лідерів воліє брехати, принаймні, певним жертвам і за певних обставин. Навіть Джиммі Картер (Jimmy Carter), який під час передвиборчої кампанії клявся, що ніколи не брехав американському народу і продемонстрував це зізнаннями про свої хтиві фантазії у відвертому інтерв'ю для журналу «Playboy», все ж таки брехав, коли приховував свої плани насильницького звільнення заручників в Ірані. Аналітики, які спеціалізуються на військових обманах, вже не раз намагалися визначити тих політиків, які більше за інших схильні або здатні до брехні. Є думка, що вони здебільшого походять з культур, де на брехню дивляться крізь пальці, але докази того, що такі культури дійсно існують, занадто слабкі. (Donald C. Daniel, Katherine L. Herbig, *Propositions on Military Deception* // *Strategic Military Deception*. Під ред. D.C. Daniel і K.L. Herbig. New York: Pergamon Press, 1982, p. 13.)

На думку деяких аналітиків, радянські люди є вкрай нетовариськими і водночас дуже відвертими. Волтер Хан (Walter Hahn), експерт з досліджень СРСР, вважає, що їх замкненість має довгу історію і є характеристикою скоріше російського, ніж радянського народу (Walter Hahn, *The Mainsprings of Soviet Secrecy* // Orbis, 1964, pp. 719–747). Рональд Хінглі (Ronald Hingley) стверджує, що росіяни зазвичай відразу ж викладають всю інформацію, яка стосується їхнього особистого життя, і схильні до емоційних відвертих зізнань в присутності незнайомих. Але це аж ніяк не свідчить про те, що вони більше (або менше) правдиві, ніж інші народи. «Вони можуть бути сухі, суворі і скритні так само, як і більшість англосаксів, оскільки психологія росіян дуже різноманітна, як і психологія будь-яких інших народів». (Ronald Hingley. *The Russian Mind*. New York, Scribners, 1977, p. 74.) Єва Світсер (Eve Sweetser) переконана, що культури відрізняються тільки за типами прихованої інформації; не можна одну націю вважати більш брехливою, ніж іншу (Eve Sweetser. *The Definition of Lie* // *Cultural Models in Language and Thought*, під ред. N.Quinn and D.Holland, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1987, pp. 43–66.) Оскільки у мене немає підстав сперечатися з цим твердженням, то будь-який висновок тут буде передчасним; ще занадто мало проводилося досліджень національних і культурних відмінностей у брехні та виявленні брехні.

Ще одне неперевірене припущення ґрунтується на тому, що най-більше схильних до брехні керівників можна знайти в країнах, де лідери відіграють значну роль у вирішенні військових питань (особливо це стосується диктаторських режимів). (Див. посилання [44] на Н. Golghamer з книги Donald C. Daniel, Katherine L. Herbig, *Propositions on Military Deception* // *Strategic Military Deception*. Під ред. D.C. Daniel і K.L. Herbig. New York: Pergamon Press, 1982.) Проте спроба виявити такий тип лідерів-брехунів на історичному матеріалі не мала успіху, до того ж через брак інформації про ці дослідження важко судити про його результати. (Див. посилання [2] на В. Whaley з книги Donald C. Daniel, Katherine L. Herbig, *Propositions on Military Deception* // *Strategic Military Deception*. Під ред. D.C. Daniel і K.L. Herbig. New York: Pergamon Press, 1982.)

Не існує також жодних серйозних свідочств на користь того, що політичні лідери є надзвичайно талановитими брехунами, або чи більш досвідченими брехунами і більш схильними до брехні вони є, ніж, скажімо, бізнесмени-керівники. Якби це було насправді так, то брехню в міжнародних відносинах було б важче виявляти, а дослідникам брехні довелося б обмежитись вивченням винятків, тобто тих лідерів, які не володіють особливими здібностями до брехні.

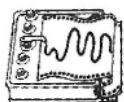
Тепер розглянемо зворотний бік медалі: чи більш здібні лідери країн у виявленні брехні, ніж інші? Дослідження говорять про те, що деякі люди володіють яскраво вираженими здібностями до виявлення брехні, але це ніяк не співвідноситься з їхніми здібностями до брехні. (Maureen O'Sullivan. *Measuring the Ability to Recognize Facial Expressions of Emotion* // *Emotion in the Human Face*. Під ред. Paul Ekman. New York: Cambridge University Press, 1982.) На жаль, подібні дослідження здебільшого проводяться серед студентів коледжів. Якщо ж тестування керівників чи лідерів будь-яких організацій покаже, що деякі з них є також і досвідченими дослідниками брехні, то постане питання, чи можна дистанційно виявляти їх, не вдаючись до прямого тестування. Якщо надзвичайно талановитих дослідників брехні можна виявляти на підставі тільки загальнодоступної інформації, то політичний лідер, який планує збрехати, міг би більш точно оцінити, наскільки його супротивник здатний виявити витік інформації або ознаки такої брехні.

Відомий політолог Грос натомість стверджує, що лідери країн зазвичай є дуже *слабкими* дослідниками брехні, і набагато менш досвідченими, ніж їхні помічники-дипломати, в оцінках характеру і правдивості супротивників. «Лідерам країн і міністрам закордонних справ часто не вистачає елементарних здібностей, аби вправно торгуватися і спілкуватися, або базової інформації, яка, наприклад, допомагає компетентно оцінити опонентів». (Alexander J. Groth. *On the Intelligence Aspects of Personal Diplomacy* // *Orbis*, 7, 1964, p. 847.) Джервіс погоджується з ним і помічає, що лідери країн часом можуть переоцінювати свої здібності до виявлення брехні, особливо якщо «шлях до влади частково ґрунтувався на певній здатності оцінювати інших». (Robert Jervis. *The Logic of Images in International Relations*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1970, p. 33.) Навіть якщо лідер справедливо вважає себе видатним дослідником брехні, він може не взяти до уваги той факт, що виявити брехню людини набагато важче, коли вона походить з іншої культури і говорить іншою мовою.

Здається, Чемберлен дійсно був добровільною жертвою через своє бажання уникнути війни і тому він, відчайдушно бажаючи повірити Гітлеру, переоцінив свої можливості зрозуміти характер Гітлера. Чемберлен був не дурень і не міг не усвідомлювати можливості брехні з боку Гітлера. Проте у нього був дуже сильний мотив вірити, бо за відсутності такої віри війна ставала вже абсолютно неминучою. Такі помилки лідерів країн і хибна віра у власні здібності вправного дослідника брехні, на думку Гроса, досить поширені.

Щодо мене, то я вважаю, що це особливо ймовірно тоді, коли ставки дуже високі. Саме тоді, коли над країною висить надзвичайно велика загроза, лідер країни є особливо вразливим до перетворення у добровільну жертву брехні з боку його супротивника.

Розглянемо ще один приклад такої добровільної жертви. Аби посилити враження, з усіх прикладів, які наведено Гросом, я вибрав Вінстона Черчіля, опонента Чемберлена. Черчіль пригадує, що Сталін «вимовляв слово «Росія» так само часто, як і слово «Радянський Союз», і періодично згадував про Бога», що і змусило Черчіля гадати: чи не зберіг Сталін деяких релігійних переконань. (Winston Churchill. *The Hinge of Fate*. Boston: Houghton Mifflin, 1950, pp. 481, 493. За цитатою з книги Гроса на ст. 841.)

Джиммі Картер мав схоже враження після першої зустрічі з лідером СРСР Леонідом Брежнєвим. Картер згадує своє привітання до Брежнєва наступного дня: «Ми довго ніяк не могли зустрітись, і якщо вже ця зустріч нарешті відбулася, то треба постаратися добитися максимального успіху. Я був дуже вражений вчора, коли Брежнєв відповів мені: «Якщо ми не просунемося вперед, Бог не пробачить нам цього!» Картер відмічає, що «Брежнєв виглядав трохи зніяковілим» від таких слів, а це свідчить про те, що Картер, як і Черчіль, занадто серйозно сприйняв цю згадку про Бога. (Jimmy Carter. *Keeping the Faith* // New York, Bantam Books, 1982, p. 248.)

Іншим разом, щойно повернувшись з Ялтинської конференції в 1945 році, Черчіль так захищав свою віру в обіцянки Сталіна: «Я відчуваю, що їхні слова — це їхній обов'язок. Я не знаю іншого уряду, крім російського, який так тримався б своїх обіцянок, навіть на шкоду собі». (Lewis Broad. *The War that Churchill Waged*. London: Hutchison and Company, 1960, p. 356. За цитатою з книги Гроса на ст. 846.) Один з біографів Черчіля сказав про нього: «... навіть знаючи все радянське минуле, Вінстон був готовий повірити в його наміри, а перевагу сумнівів віддати Сталіну. Йому важко було не повірити в особливу чесність тих вищих осіб держави, з якими він мав справу». (Lewis Broad. *The War that Churchill Waged*. London: Hutchison and Company, 1960, p. 358. За цитатою з книги Гроса на ст. 846.) Сталін не відповів взаємністю на таку повагу. Мілован Джилас цитує слова Сталіна в 1944 році: «Може ви думаєте, що лише тому, що ми союзники Англії ... ми забули, хто вони такі і хто такий Черчіль. Для них немає нічого більш приємного, ніж надурити своїх союзників. Черчіль — це ще той тип, якщо за ним не наглядати, то він

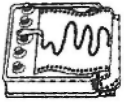
здатний поцупити навіть копійчину з вашої кишені...» (Milovan Djilas. *Conversations with Stalin*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1962, p. 73. За цитатою з книги Гроса на ст. 846.) Бажання Черчіля розгромити Гітлера і потреба у допомозі з боку Сталіна могли зробити його добровільною жертвою брехні Сталіна.

Більшу частину цього розділу я присвятив брехні державних діячів, а не іншим типам брехні. Я вчинив так не тому, що політична брехня є найбільш перспективною галуззю дослідження поведінкових ознак брехні, а тому, що вона є найбільш ризикованою, де помилкові судження можуть коштувати надто дорого, оскільки брехня може бути смертельно небезпечною. Як і у випадках виявлення брехні серед кримінальних підозрюваних, немає жодних підстав відмовлятися від спроб виявлення брехні серед політиків за поведінковими ознаками. Цей процес неможливо зупинити, незалежно від культури або країни. Невід'ємною сутністю людини є збирання саме такої інформації про поведінкові ознаки, принаймні неофіційно. І, як уже зазначалося щодо ризиків виявлення брехні в кримінальних розслідуваннях, все ж буде безпечніше, якщо учасники політичних перемовин та їхні радники будуть чітко усвідомлювати свої судження про ознаки брехні, а не робити їх лише зважаючи на інтуїцію або підозри.

Навіть якщо була б можливість скасувати тлумачення поведінкових ознак брехні в міжнародних зустрічах, навряд чи це було б бажано. Історія дає безліч прикладів жадливих міжнародних обманів. Хто б відмовився від того, аби його країна могла убезпечити себе від такої брехні? Проблема полягає тільки в тому, аби робити це без збільшення ймовірності помилкових суджень. Боюся, що навіть надмірна впевненість Чемберлена і Черчіля у своїх здібностях виявляти брехню і оцінювати характер супротивників блякне порівняно з самовпевненістю типового сучасного фахівця з вивчення поведінки, який заробляє на життя заявами про здатність визначення ознак брехні зарубіжних лідерів.

Я вже намагався звертатися, нехай і опосередковано, до тих фахівців з різних країн, які займаються поведінковими ознаками брехні, аби вони усвідомили всю складність свого завдання і налаштовували своїх клієнтів — яких вони консультують — на більш скептичний лад. Мое звертання є непрямым лише тому, що такі експерти, якщо вони дійсно існують, працюють у повній таємниці, як і ті, хто проводить засекречені дослідження з викриття брехні серед учасників перемовин і лідерів країн. Сподіваюсь, що ці анонімні експерти стануть обережнішими, а ті, хто їм платить, більш

вимогливо і критично ставитимуться до будь-яких заяв стосовно застосування отриманих результатів.

Хоча ніхто не зізнається в тому, що працює над цією проблемою, я все ж отримав кілька листів від співробітників Міністерства оборони США, а також декілька дзвінків з ЦРУ, а це свідчить про існування фахівців, які вивчають ознаки брехні в контррозвідці і дипломатії. Єдине нетаємне дослідження Міністерства оборони США на цю тему, яке я бачив, не відповідало жодним науковим стандартам.

Варто правильно зрозуміти мої слова. Я хотів би побачити такі дослідження, вважаю їх необхідними і розумію, чому будь-яка країна змушена тримати їх у таємниці. Таке дослідження про можливість визначення поганих і хороших дослідників брехні, так само як сильних і слабких брехунів серед людей, які вирішують долю країни, доведе марність цих зусиль, хоча це ще треба дослідити і довести. Дослідження ситуацій, які нагадують зустрічі та перемовини під час криз — з досвідченими учасниками різних національностей і штучними ситуаціями з дуже високими ставками (а не звичайні лабораторні досліди з добровольцями з коледжів) — теж мало що дадуть. Проте це ще треба дослідити і довести, а для цього результати таких досліджень варто розсекретити й опублікувати.

Отже, успіх або невдача брехуна жодним чином не залежать від галузі його діяльності. Не завжди подружжя брехня зазнає невдачі, не всі бізнесмени, політики і злочинці досягають успіху в брехні. Невдача або успіх залежать від особливостей самої брехні, брехуна і дослідника брехні. Звичайно, на міжнародному рівні все набагато складніше, ніж між батьками і дітьми, проте усі батьки знають, як важко уникнути помилок у спілкуванні з власною дитиною.

В табл. 4 додатку міститься анкета з 38 питаннями. Майже половина з них — а точніше 18 — допомагає визначити, чи має брехун намір приховати або спотворити емоції.

Звичайно ж, використання цієї анкети не завжди дає точну оцінку. Для відповіді на деякі запитання може не вистачати інформації, або відповіді можуть виявитися плутаними: деякі свідчитимуть про легко помітну брехню, а інші, навпаки, про відсутність явних ознак брехні. Але все одно це корисно знати. Навіть якщо оцінку зроблено, вона може виявитися невірною, оскільки іноді брехуна видає не поведінка, а треті особи, кричущі ж ознаки брехні можна випадково не помітити. Проте і дослідники брехні, і брехуни хотіли би знати цю оцінку. Кому це знання допомагає більше — брехуну чи досліднику брехні? Саме це питання ми обговоримо на початку наступного розділу.

ПРАКТИКА ВИЯВЛЕННЯ БРЕХНІ У 1990-Х РОКАХ

Я почав цю книгу з опису першої зустрічі Адольфа Гітлера, канцлера нацистської Німеччини, з британським прем'єр-міністром Невіллом Чемберленом, яка відбулася в 1938 році. Я вибрав саме цю подію, оскільки вона є прикладом одного з найбільш небезпечних обманів в історії і допомагає зрозуміти, чому брехня часто досягає успіху. До моменту зустрічі Гітлер уже віддав секретний наказ про напад німецької армії на Чехословаччину. Однак щоб належним чином підготувати армію для нападу, необхідно було ще кілька тижнів. Бажаючи скористатися перевагою раптовості, Гітлер приховав своє рішення почати війну. Замість цього він пообіцяв Чемберлену, що збереже мир, якщо чехи розглянуть його вимоги щодо перегляду кордонів між двома країнами. Чемберлен повірив Гітлеру і спробував переконати уряд Чехословаччини не мобілізувати свою армію, оскільки ще залишався шанс зберегти мир.

У якомусь сенсі Чемберлен був добровільною жертвою, яка бажала, аби її ввели в оману. Інакше йому довелося б визнати провал своєї політики стосовно Німеччини, яка створювала загрозу для безпеки його власної країни. Висновок, який можна зробити з цієї історії, полягає в тому, що іноді жертва, сама того не бажаючи, сприяє брехні. Жертва утримується від критичних суджень і нехтує протиріччями в інформації, оскільки усвідомлення правди є більш болючим, принаймні на деякий час, ніж довіра до брехні.

Цей важливий урок стосується і багатьох інших випадків брехні, однак слід зазначити, що аналіз зустрічі між Гітлером і Чемберленом може мати деякі хибні висновки. Може скластися помилкове враження, що якби Чемберлен не хотів бути обдуреним, то Гітлеру не вдалося б увести його в оману. Дослідження, проведені нами з моменту публікації першого видання цієї книги в 1985 році, вказують на те, що навіть суперник Чемберлена Вінстон Черчилль, який був налаштований проти Гітлера, ймовірно, і сам не зміг би викрити

брехню Гітлера. Навіть якщо б Чемберлен запросив фахівців з виявлення брехні — зі Скотланд-Ярду або британської розвідки, — вони також, ймовірно, не досягли б кращих результатів.

У цьому розділі наведено результати досліджень, які дозволяють зробити нові висновки. Ви дізнаєтеся про те, хто може викрити брехуна і як його викрити. Я розповім також про застосування наших експериментальних результатів у реальних життєвих ситуаціях з огляду на мій п'ятирічний досвід викладання для тих, хто щодня має справу з підозрюваними у брехні.

Гітлер був втіленням зла, тож з наведеного прикладу можна зробити ще один висновок: для національного лідера брехня взагалі неприпустима. Але такий висновок був би занадто простим. У наступному розділі ми розглянемо ситуації, коли брехня в суспільному житті може бути виправдана. Аналізуючи брехливі заяви колишнього президента Ліндона Джонсона (Lyndon Johnson) про військові успіхи США під час війни у В'єтнамі, а також рішення Національної адміністрації з авіації і космічних досліджень (NASA) про запуск космічного човника «Челленджер», яке було прийнято, незважаючи на серйозний ризик його вибуху, я порушую питання про те, чи можна віднести ці випадки до самообману. І якщо так, то чи повинні люди, які брехали самим собі, нести відповідальність за свої дії?

Хто може викрити брехуна?

Коли я писав цю книгу, то гадав, що той тип брехні, який я вивчав, — тобто брехня, якою люди користуються, аби приховати сильні емоції, пережиті саме в момент її проголошення, — не стосується брехні дипломатів, політиків, злочинців або шпигунів. Я переконався, що професійні дослідники брехні — поліцейські, агенти Центрального розвідувального управління (ЦРУ), судді, психологи та психіатри, включно з тими, які працюють на уряд, — можуть занадто оптимістично оцінювати своє вміння відрізняти брехню від правди за поведінковими ознаками. Я поставив собі за мету попередити тих, чия робота вимагає оцінки правдивості чи брехливості, що не варто довіряти тим, хто вихваляється своїм вмінням судити про обман з поведінкових ознак, які в системі кримінального права носять назву *манера поведінки* (*deemeanor*). Я мав застерегти їх, що слід менше покладатися на власну здатність виявляти брехунів.

Тепер в мене є незаперечні докази того, що я мав рацію, попереджаючи професійних дослідників брехні обережніше ставитися до власної здатності виявляти брехню. Проте я також зрозумів, що мої побоювання дещо перебільшені, оскільки деякі фахівці чудово виявляють брехню саме за поведінковими ознаками. Я довідався, що це за люди і як вони цього навчилися. І тепер у мене є підстави вважати, що мої знання про брехню стосовно емоцій можуть бути застосовані в галузі політики, криміналістики і розвідки.

Можливо, я ніколи не дізнався б про це, якби не написав цю книгу. Зазвичай професор психології, який проводить експериментальні дослідження в лабораторії, не зустрічається з людьми, які працюють у правоохоронних органах або в розвідці і контррозвідці. Ці професійні дослідники брехні дізналися про мене не завдяки моїм науковим публікаціям за тридцять років, а з засобів масової інформації, які помістили звіти про мою роботу в зв'язку з виходом у світ цієї книги. Згодом мене запросили провести семінари для суддів, адвокатів, поліцейських і операторів детекторів брехні з ФБР, ЦРУ, Агентства національної безпеки (АНБ), Агентства боротьби з наркотиками (АБН), Секретної служби США, американської армії, флоту і військово-повітряних сил.

Для цих людей брехня – це не просто академічне питання. Вони ставляться до своєї роботи і до моїх порад дуже серйозно. Вони не схожі на студентів, які вірять словам викладача тільки тому, що він виставляє їм оцінки і є авторитетним автором. У цій аудиторії мої наукові регалії скоріше ставили мене в невідгідне становище. Мої слухачі потребували реальних життєвих прикладів, зіставлення із їхнім досвідом, відповіді на критичні запитання і поради, якими вони могли б відразу скористатися у своїй роботі. Я міг би розповісти їм, як важко викрити брехуна, але вони мали приймати рішення вже завтра, не чекаючи результатів подальших досліджень. Вони хотіли отримати будь-яку допомогу, яку я міг їм надати, за винятком попереджень бути більш обережними, проте водночас ставилися до моїх порад вельми скептично.

Як не дивно, ці люди виявилися набагато гнучкішими, ніж представники наукового світу. Якщо порівнювати з численними представниками університетських вчених рад, вони виявляли значно більшу готовність до перегляду принципів своєї роботи. Якось під час обідньої перерви один суддя запитав мене, чи не слід йому зробити перестановку в залі суду таким чином, аби бачити не потилицю свідка, а його обличчя. Це ніколи не спадало мені на думку.

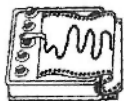
З того часу, виступаючи перед суддями, я завжди вношу таку пропозицію, і багато суддів вже дослухалися до моєї поради.

Агент секретної служби розповідав мені, як важко відрізнити правду від брехні, коли людина після погроз на адресу президента раптом заявляє, що все це несерйозно і що в неї на меті було лише справити враження на приятеля. З неприхованим боєм цей агент згадав про Сару Джейн Мур (Sara Jane Moore), яку судді визнали не справжньою вбивцею, а «пришелепкуватою» особою, і 22 вересня 1975 року помилково випустили на волю, а за кілька годин вона поцілила в президента Джеральда Форда. Я повідомив агента, що на своїх семінарах можу запропонувати тільки дуже незначні додаткові відомості, які підвищать точність роботи, швидше за все, не більше ніж на 1%. «Чудово, — відповів він, — давайте спробуємо».

Сара Джейн Мур (Sara Jane Moore) була в захваті від терористичної діяльності й одержимості Патті Херст (див. прим. у розділі 1) і співпрацювала з фондом батька Патті Херст. За день до замаху її було звільнено від арешту, а поліція конфіскувала її пістолет калібру 0,44 та 113 набоїв. Наступного дня Мур була приблизно в 40 метрах від президента Форда і зробила лише один постріл з іншого пістолета, який поспіхом купила в крамниці. На суді було встановлено, що Мур вбила б президента, якби у неї був її власний пістолет, і лише несправність іншого пістолета врятувала життя президентів. Найдивнішим є те, що в той час Мур була також інформатором ФБР. Її було засуджено до довічного ув'язнення і випущено на свободу лише у 2007 році у віці 77 років.

Ми з Моріном О'Салліваном завжди починали семінари з невеликого тесту для оцінки здатності учасників виявляти брехню за манерою поведінки. Цей тест полягав у перегляді відеозапису про експеримент з розділу 2, у якому беруть участь десять студенток-медсестер. Кожна з них розповідає про свої приємні почуття, які вони відчують начебто при перегляді фільму про природу і граціозних тварин. П'ять з десяти дівчат говорять правду, а решта брешуть. Насправді вони переглядають огидні медичні фільми, але намагаються приховати свої справжні почуття і переконати інтерв'юера, що дивляться приємні фільми.

Ми з моїм колегою Моріном О'Салліваном (Maureen O'Sullivan) з Університету Сан-Франциско багато років працювали над створенням і розвитком цього тесту у співпраці з професійними дослідниками брехні, а також проводили відповідні семінари.

Я пропоную цей тест з двох причин. По-перше, цікаво з'ясувати, наскільки точно ці люди, які мають справу з найтоншою брехнею, зможуть виявити справжніх брехунів. А по-друге, я впевнений, що подібний тест — це вдалий початок для семінару. Аудиторія відразу починає розуміти, як важко визначити, коли люди дійсно брешуть. Я спокушаю їх словами: «У вас є унікальна можливість дізнатися правду про свою здатність викривати брехунів. Вам постійно доводиться робити судження, але чи часто вам вдається перевірити, правильні вони чи ні? Тепер у вас є така можливість. Відповідь ви дізнаєтеся за 15 хвилин». Відразу ж після проведення тесту я повідомляю правильні відповіді. Потім прошу підняти руки тих, у кого всі 10 правильних відповідей, потім 9 тощо. Далі підсумовую результати на дошці, аби кожен слухач міг порівняти свій рівень із загальним показником групи. Врешті-решт, хоча я і не ставлю перед собою такої мети, після цієї процедури вся група дізнається про результативність кожного учасника.

Більшість учасників семінару не найкращим чином справляються з моїм тестом. Але такий невтішний урок цілком відповідає меті моєї місії, яка полягає в тому, аби застерегти цих людей бути більш обережними у винесенні суджень про правду або брехню. На перших семінарах я побоювався, що мої слухачі заперечуватимуть проти проведення тесту, адже їм доведеться продемонструвати на публіці своє невміння викривати брехунів. Я очікував, що, виявивши, наскільки погано вони справляються зі своїм завданням, вони перейдуть у наступ, поставлять під сумнів доцільність мого тесту і стверджуватимуть, що брехня, показана в фільмі, аж ніяк не стосується тієї брехні, з якою доводиться мати справу їм. Але такого не було жодного разу. Ці чоловіки і жінки, співробітники правоохоронних органів і розвідки, хотіли, аби колеги переконалися в їхньому умінні викривати брехунів. Вони виявляли набагато більше сміливості, ніж мої вчені колеги, коли я надавав останнім таку ж можливість — в присутності студентів і колег продемонструвати своє вміння викривати брехунів.

Дізнавшись про свої жалюгідні результати, ці професійні дослідники брехні відмовлялися від заснованих на досвіді методів, на які багато хто з них до цього покладался. Вони починали обережніше ставитися до визначення брехні за манерою поведінки. Крім того, я зазвичай застерігав їх і щодо безлічі стереотипів, якими користуються люди, коли намагаються відрізнити правду від брехні за поведінковими ознаками, — наприклад, вважають,

що якщо людина під час розмови метушиться або дивиться вбік, то вона обов'язково бреше.

З позитивного боку я на прикладах з життя показував їм, як користуватися анкетой з табл. 4 у додатку, яку вже було описано в розділі 8. Більше того, я повсякчас роз'яснював, яким чином емоції можуть викривати брехню і як можна виявляти ознаки таких емоцій. Я демонстрував десятки фотографій людей з різними виразами обличчя, причому дуже швидко (протягом частки секунди), аби вони навчилися легко зчитувати мікровирази. Я користувався відеозаписами з прикладами різноманітної брехні, на яких вони могли б тренувати свої нещодавно придбані навички.

У вересні 1991 року наші відкриття, які стосувалися діяльності професійних верифікаторів, були опубліковані. (Paul Ekman, Maureen O'Sullivan. *Who can Catch a Liar* // *American Psychologist*, vol. 46, 1991, p. 913.) Виявилось, що єдина професійна група, яка показує результати, що перевищують рівень випадкових здогадок, це Секретна служба США. Приблизно половина її агентів була здатна виявляти брехню з точністю близько 70%, а майже третина — з точністю 80% і вище. Хоча важко з упевненістю стверджувати, чому саме Секретна служба США настільки сильно перевершує інші професійні групи, думаю, причина тут у тому, що багатьом агентам доводилося виконувати функції особистої охорони — спостерігати за натовпом, намагаючись за усіма можливими ознаками знайти того, хто може загрожувати людині, яку вони охороняють. Такого роду пильність є хорошою підготовкою у виявленні найтонших поведінкових ознак.

На превеликий жаль, усі інші професійні групи, що мають справу з брехнею — судді, адвокати, співробітники поліції, оператори детекторів брехні, які працюють в ЦРУ, ФБР або АНБ, військові чи психіатри, — демонструють результати, що мало чим відрізняються від випадкових. Дивує і той факт, що більшість з них не усвідомлюють свою нездатність виявляти брехню за манерою поведінки. Перед початком тесту ми цікавилися, як вони оцінюють своє вміння, і їхні відповіді зазвичай не мали нічого спільного з результатами тесту. Відповіді залишалися незмінними навіть після проведення тесту.

Було б дивно, якби *хто-небудь* з цих професійних дослідників брехні міг би точно виявити брехню, оскільки ніхто з них не стикався з подібними ситуаціями і особистими характеристиками

таких брехунів. Я вигадав ситуацію, яку було показано у відеофільмі, аби змодельовати стан пацієнтки психіатричної клініки, яка хоче позбавити себе життя, але приховує свої плани, оскільки для їх виконання вона має звільнитися від постійного спостереження медичних працівників. Вона повинна приховувати свою тривогу і переконливо прикидатися, що більше не відчуває депресії (див. розділи 1 і 3). Сильні негативні емоції, які вона відчувала під час брехні, прикривалися позитивними емоціями. З такими ситуаціями часто мають справу тільки психіатри і психологи, проте вони як група теж показували результати не кращі за випадкові. Чому ж Секретна служба США була настільки добре навчена виявляти такий тип брехні?

Можливо, представники професійних груп, яких ми тестували, краще справилися б зі своїм завданням, якби їм треба було судити про брехню, характерну для тих ситуацій, з якими їм зазвичай доводиться мати справу. Адже ми могли тільки виявити кращих дослідників брехні, які успішно працюють незалежно від того, знайома їм ситуація чи ні, а не лише тих, хто добре орієнтується лише у своїй галузі.

Обмірковуючи наші відкриття, я намагався з'ясувати, коли саме можна викрити брехуна за поведінковими ознаками. Дослідник брехні не потребує багато інформації ані про підозрюваного, ані про конкретну ситуацію, *якщо* у підозрюваного виникають сильні емоції. Якщо людина виглядає переляканою, винуватою або збудженою і її вигляд не відповідає тому, про що вона говорить, тоді ймовірність брехні дуже висока. Якщо мова підозрюваного постійно переривається (паузи, гмикання і т.п.) і немає причин, з яких би він не знав, що сказати, а така манера спілкування нехарактерна для нього, тоді, ймовірно, він бреше. Якщо підозрюваний не відчуває сильних емоцій, поведінкових ознак брехні буде набагато менше. Якщо брехун не приховує сильні емоції, то для його успішного викриття досліднику брехні необхідно детально вивчити ситуацію і особливі характеристики брехуна.

Коли ставки високі, завдяки жаху викриття або бажанню обдурити дослідника брехні (я називаю це «захопленням від обдурювання»), можна виявити брехню, навіть не маючи докладних відомостей про особливості ситуації або підозрюваного. Проте існує одне дуже важливе «але»: навіть якщо ставки дуже високі, не всі підозрювані бояться бути спійманими. Досвідчені злочинці, яким вже доводилося неодноразово успішно брехати, не бояться, як не

боятися і ловеласи, які багато разів приховували свої минулі романи, і досвідчені парламентарі. Проте якщо ставки високі, невинні підозрювані, які боятися, що їм не повірять, навпаки поведуться так, ніби брешуть, навіть коли вони говорять правду (див. обговорення помилки Отелло в розділі 6).

Якщо брехун вважає того, кого намагається обдурити, і розділяє його цінності, він зможе почуватися винуватим через цю брехню, і поведінкові ознаки видадуть його або мотивують зізнання. Проте дослідник брехні не повинен піддаватися спокусі і бути занадто високої думки про себе, припускаючи, що брехун вважає його. Недовірлива або занадто прискіплива мати повинна усвідомлювати ці свої особливості характеру, а тому їй не варто припускати, що дочка відчуватиме провину за брехню. Несправедливий керівник мусив би усвідомлювати, що підлеглі вважають його несправедливим, отже йому не варто було б покладатися на те, що у разі брехні їх може видати почуття провини.

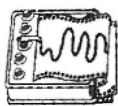
Ніколи не слід довіряти чийсь судженням про брехню іншої особи без *будь-якої* інформації про підозрюваного або конкретну ситуацію. Під час тестування у дослідників брехні не було жодної можливості познайомитися з людьми, про яких їм доводилося виносити судження. Дослідники брехні повинні були вирішити, хто бреше і хто каже правду, побачивши людину лише один раз і не маючи про неї жодних відомостей. За таких обставин лише небагатьом дослідникам брехні вдалося дати точні судження. Для більшості це завдання виявилось дуже складним. (Далі я поясню, яким чином ті, хто впорався, змогли винести правильне судження незважаючи на відсутність інформації.) Ми запропонували ще один варіант цього тесту, в якому кожному підозрювану людину показували двічі. Коли дослідники брехні порівнюють поведінку людини у двох ситуаціях, їхні судження стають точніше, хоча навіть і тоді більшість людей показують результати, які досить незначно перевищують рівень випадкових суджень. (Ці відкриття наведено в роботі: Maureen O'Sullivan, Paul Ekman, Wallace V. Friesen, *The Effect of Comparisons on Detecting Deceit* // *Journal of Nonverbal Behavior*, vol. 12, 1988, pp. 203–215.)

Коли ставки високі, анкета з табл. 4 у додатку, яку вже було описано в розділі 8, може допомогти оцінити поведінкові ознаки: чи будуть вони корисними, або оманливими, або їх буде замало. Анкета може допомогти у визначенні наявності жаху викриття, дорівнює сумління та захоплення від обдурювання. Дослідник брехні

в жодному разі не повинен вважати, що брехню можна завжди визначити за аналізом поведінкових ознак. Коли важко з'ясувати, бреше підозрюваний чи говорить правду, дослідник брехні мусить опиратися спокусі знайти рішення за рахунок переоцінки своїх здібностей до виявлення брехні.

Хоча Секретна служба США виявилася єдиною організацією, фахівці якої показали результати краще випадкових, в інших професійних групах теж знайшлися окремі представники з високими результатами. Постає питання: чому лише деякі люди вміють точно визначати брехню? Як вони цьому навчилися? Чому не всі можуть навчитися виявляти брехню так само точно? Чи можна навчитися цьому вмінню або це скоріше талант, яким людина може бути надарована або ні? Ці думки вперше осяйнули мене, коли я збагнув, що моя одинадцятирічна донька виявляє брехню майже так само успішно, як і кращі представники Секретної служби США. Вона не читала моїх книг і статей, здається, й не має особливого таланту; можливо, більшість дітей виявляє брехню краще, ніж це роблять дорослі. Ми тільки починаємо дослідження цього питання.

Ключ до відповіді на питання про те, чому деяким людям вдається точно визначати брехню, дали самі учасники тесту, коли розповіли, якими поведінковими ознаками вони користувалися, судячи про правдивість чи брехливість людини. Ми порівняли відповіді всіх професійних груп і з'ясували, що ті, хто успішно визначає брехню, уважно спостерігають за виразом обличчя, голосом і рухами тіла підозрюваного; ті ж, хто не справляється з цим завданням, оцінюють тільки слова підозрюваних. Цей результат повністю відповідає тому, про що йшлося у попередніх розділах цієї книги, але ніхто з учасників семінару не читав її до проходження тесту. Ті, хто точно визначав брехню, знали, що набагато простіше приховати брехню словами, ніж виразом обличчя, голосом або рухами тіла. Це не означає, що слова не мають значення — дуже часто брехуна видають протиріччя у висловлюваннях, і цілком можливо, що прискіпливий аналіз мови допоможе виявити брехню, — проте не варто зосереджувати увагу лише на змісті сказаного. Залишається з'ясувати, чому ніхто не звернув увагу на відповідність між словами і виразом обличчя та голосом підозрюваного.

Удо Ундоич (Udo Undeutsch) з Німеччини розробив метод під назвою «аналіз тверджень» (statement analysis); його вірність для оцінки показань дітей намагаються перевірити американські дослідники.

Нові дані про поведінкові ознаки брехні

Подальші дослідження підтвердили і розширили висновки цієї книги щодо важливості аналізу міміки і голосу під час виявлення брехні. Вивчаючи відеозаписи із виразами обличч студенток-медсестер в момент виголошення ними брехні чи правди, ми виявили відмінності між двома типами посмішок. Коли студентки насправді отримували задоволення, посмішки були більш щирими (див. рис. 5.6А в розділі 5), а коли вони брехали, їхні посмішки нагадували так звані посмішки-маски. (У посмішках-масках на додачу до усміхнених губ наявні ознаки печалі (рис. 5.2А), жаху (рис. 5.2Б), гніву (рис. 5.2В і 5.3) або відрази.) (Ці відкриття опубліковані в нашій роботі: Maureen O'Sullivan, Paul Ekman, Wallace V. Friesen, Klaus C. Scherer, *Face, Voice and Body in Detecting Deceit* // *Journal of Nonverbal Behavior*, vol.15, 1991, pp.125-135.)

Подібні відмінності у різних типах посмішки були помічені також у дітей та дорослих під час досліджень, що проводилися в США та інших країнах за різних обставин, а не тільки коли люди брехали. Вчені з'ясували, що почуття людей і процеси, що відбуваються в мозку при щирих усмішках, відрізняються від того, що відбувається за наявності інших типів усмішок. Кращою ознакою щирої посмішки, викликаній почуттям задоволення, є участь не тільки губ, а також м'язів, розташованих навколо очей. (Paul Ekman, Richard J. Davidson, Wallace V. Friesen, *The Duchenne Smile: Emotional Expression and Brain Physiology II* // *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 58, 1990, pp. 342-353.) Проте ознака наявності зморшок у вигляді «воронячих лапок» біля зовнішніх куточків очей не завжди спрацьовує. «Воронячі лапки» є достовірною ознакою щирості посмішки, тільки якщо людина посміхається злегка, тобто відчуває не дуже велике задоволення. При дуже широкій посмішці губи сильно розтягуються, що само по собі призводить до появи «воронячих лапок», і тоді треба звертати увагу на брови. У разі широкого задоволення в усмішці беруть участь м'язи очей, і тоді брови трохи опускаються. Це тонка ознака, проте, як ми з'ясували, люди можуть помічати її і без будь-якої спеціальної підготовки. (Mark G. Frank, Paul Ekman, Wallace V. Friesen, *Behavioral markers of recognizability of the enjoyment smile*, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 64, 1993, pp. 83-93.)

Ми також виявили, що голос студенток підвищувався, коли вони брехали про свої почуття. Ця зміна голосу людини означає зростання емоційного збудження, проте це ще не є ознакою брехні. Окрім цього, тембр голосу людини, яка насолоджується приємною і спокійною сценою, не повинен підвищуватися. До того ж не в усіх дівчат, які брехали, були одночасно наявні голосові й мімічні ознаки брехні. Проте використання обох джерел інформації покращило результати визначення брехні — рекордний рівень сягав 86%. Тобто залишається ще 14% помилкових суджень: навіть незважаючи на оцінку голосових і мімічних ознак брехні, кількох чесних людей було помилково визнано брехунами, а кількох брехунів виявити не пощастило. Хоча ці ознаки справедливі для більшості людей, їх не можна застосовувати геть до всіх. Навряд чи вдасться визначити набір поведінкових ознак, які будуть однаково справедливими для всіх людей. Деякі люди від природи схильні до акторства, і їх важко спіймати на брехні, інші ж настільки своєрідні, що загальновідомі ознаки брехні до них не відносяться.

Разом з доктором Марком Френком (Mark Frank) ми з'ясували, що деякі люди від природи артистичні, а тому є відмінними брехунами, інші ж взагалі не вміють брехати і їм ніколи не вдасться нікого обдурити. Ми провели експеримент, в якому учасники могли брехати або говорити правду згідно з двома сценаріями. За першим сценарієм їм було дозволено зробити «крадіжку», взявши з портфеля 50 доларів. Якщо їм вдавалося переконати «слідчого», що вони не брали грошей, то гроші можна було залишити собі. За другим сценарієм вони мали висловити свою думку з якого-небудь гострого питання, наприклад стосовно заборони абортів або смертної кари, причому вони могли говорити правду або брехати. Френк виявив, що ті, хто успішно брехав у першій ситуації, так само успішно брехали і в другій, а ті, кого було легко викрити в нещирості висловленої думки, так само легко попадалися на крадіжці. (Mark G. Frank, Paul Ekman. *The ability to detect deceit generalizes across different types of high-stake lies* // *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 72, 1997, pp. 1429–1439.)

Отже, численні міркування наводять на начебто очевидну думку, що успішна брехня набагато більше залежить від характеру брехні, ніж від здібностей самого брехуна. Але, швидше за все, обидва ці чинники доповнюють один одного. Деякі люди брешуть настільки майстерно або настільки невміло, що ситуація і специфіка конкретної брехні не має значення; все одно першим вдасться

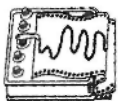
обдурити, а другі будуть викриті у брехні. Проте більшість людей не належать до крайніх категорій, тож успіх їхньої брехні залежить від того, кому вони брешуть, про що брешуть і яку ставку зроблено.

Чи можна викрити брехуна в залі суду?

Маючи багатий досвід навчання поліцейських, суддів і адвокатів, я дійшов кумедного висновку, яким тепер ділюся на своїх семінарах: схоже, вся система правосуддя була придумана людиною, яка явно бажала, аби жодним чином не вдалося виявити брехню за манерою поведінки обвинуваченого на суді. Підозрюваний має час підготуватися і прорепетирувати свої відповіді заздалегідь, тобто до того, як судді або присяжні будуть оцінювати їхню правдивість, а це підвищує його впевненість у собі і зменшує жах викриття. Тобто фора в рахунку 1:0 не на користь суду і журі присяжних. Прямий і перехресний допити можуть тривати місяцями, а то й роками після скоєння злочину, коли емоції, пов'язані з цією подією, вже зблідли. Тобто рахунок вже 2:0 не на користь суду і журі присяжних. В очікуванні початку суду, який призначається теж не відразу, підозрюваний встигає так багато разів повторити свою брехливу історію, що й сам може нарешті в неї *повірити*, і, даючи свідчення, він, у певному розумінні, вже не буде брехати. Маємо 3:0 не на користь суду і журі присяжних. Зазвичай адвокат готує свого підзахисного до перехресного допиту і репетирує з ним, а деякі питання часто допускають прості відповіді типу «так» чи «ні». Ось вже 4:0 не на користь суду і журі присяжних. А тепер уявіть собі *невинного* обвинуваченого, який страшенно боїться, що на суді йому не повірять. Чому йому мають повірити присяжні, якщо не повірили поліцейські, прокурор і суддя ще під час досудового слідства, коли він звертався до них з проханням про звільнення? Ознаки цього жаху люди можуть інтерпретувати невірно і вважати за страх дійсного злочинця, який боїться, що його буде викрито. Отже загальний рахунок 5:0 не на користь суду і журі присяжних.

Тимчасом як у шукачів істини, як інколи називають суддів і присяжних, мало шансів на виявлення істини за аналізом манери поведінки, цього не можна сказати про людину, яка проводить перший допит підозрюваного. Зазвичай це поліцейський або соціальний працівник. Саме вони мають найбільші шанси виявити брехню за поведінковими ознаками. Брехун ще не встиг прорепетирувати

свої відповіді і, швидше за все, або боїться бути викритим, або відчуває провину за скоєний злочин. Незважаючи на найкращі наміри поліцейських і соціальних працівників, вони часто не підготовлені до того, аби задавати неупереджені або непрямолінійні питання. Їх не вчили оцінювати правдивість та брехливість за поведінковими ознаками, і тому вони упереджені відповідно до власних типових припущень.

Професор Джон Юїллі (John Yuille) з Університету Британської Колумбії очолював програму навчання соціальних працівників для покращення якості співбесід з дітьми.

Вони вважають, що майже всі підозрювані в чомусь винні і всі вони звичайно брешуть, що справедливо для більшості з тих, кого вони допитують. Коли я вперше запропонував офіцерам поліції пройти мій тест з визначення брехні, виявилось, що багато з них визнали брехунами усіх, кого вони побачили у фільмі. «Ніхто не сказав правди», – був їхній вердикт. Що ж до присяжних, то вони, на щастя, мають справу з підозрюваними в кримінальних злочинах лише час від часу і тому не настільки схильні припускати, що підозрюваний обов'язково винен.

Сигнали у справі адмірала Пойндекстера

Поведінкові ознаки, які пов'язані з мімікою, рухами тіла, голосом і манерою говорити, самі по собі ще не є ознаками брехні. Вони можуть бути ознаками емоцій, які не відповідають змісту висловлювання. Або вони можуть вказувати на те, що підозрюваний перед тим, як що-небудь сказати, обмірковує свої слова. Ці ознаки є *сигналами (flags)*, які позначають особливість характеру людини, яку треба уважніше дослідити. Вони підказують досліднику брехні, що відбувається щось, що вимагає додаткового дослідження за допомогою додаткових запитань, перевірки інформації тощо. Пропоную до вашої уваги наступний приклад того, як працюють подібні сигнали.

У 1986 році США продали партію зброї Ірану, сподіваючись таким чином звільнити американських заручників у Лівані, захоплених групою терористів, яким сприяло або симпатизувало керівництво Ірану. Адміністрація Рональда Рейгана (Ronald Reagan) заявила, що продаж зброї не є викупом за заручників, це складова політики поліпшення відносин з новим помірним ісламським

керівництвом Ірану, яке прийшло до влади після смерті аятоли Хомейні. Але незабаром вибухнув гучний скандал, оскільки стало відомо, що частина прибутку від продажу зброї Ірану при прямому порушенні закону, прийнятого конгресом (згідно поправки Боланда), була таємно використана для купівлі зброї для «контрас», проамериканського угруповання повстанців у Нікарагуа, які виступали проти нового прорадянського сандиністського керівництва цієї країни. На прес-конференції 1986 року президент Рональд Рейган і генеральний прокурор Едвін Міз (Edwin Meese) самі розповіли про переказ коштів для контрас. Водночас вони стверджували, що нічого про це не знали. Вони заявили, що радник з національної безпеки віце-адмірал Джон Пойндекстер (John Poindexter) подав у відставку, а його колегу підполковника флоту Олівера Норта (Oliver North) звільнено від своїх обов'язків у Раді національної безпеки. Газети рясніли новинами про «скандал Іран-контрас», а проведені опитування засвідчили, що більшість населення США все ж не повірило заяві президента Рейгана про те, що він не знав про незаконне переведення коштів для контрас.

Рис. 9.1. Колишній радник з національної безпеки віце-адмірал Джон Пойндекстер

Вісім місяців потому підполковник Норт давав свідчення комісії конгресу США, яка розслідувала цей скандал. Норт сказав, що часто обговорював цю справу з Вільямом Кейсі (William Casey), директором ЦРУ. Проте Кейсі помер за три місяці до початку слухання справи. Норт повідомив комісії, що Кейсі попереджав його, що він (Норт) буде «хлопчиком для биття» і, можливо, в цій ролі

доведеться виступити також Пойндекстеру, оскільки їм треба буде прикривати президента Рейгана.

Потім комісія конгресу вислухала свідчення Пойндекстера, який заявив, що особисто схвалив план підполковника Норта перевести контраст доходи від продажу зброї. «Він стверджував, що скористався наданою йому владою, навіть не повідомивши президенту про своє рішення, аби захистити Рейгана від «політично вибухонебезпечної проблеми», яка і справді наробила стільки галасу згодом. «Рішення прийняв я», — спокійно заявив Пойндекстер». (Time, July 27, 1987, p. 10.)

Тільки один раз за весь час допиту, а саме коли його запитали про ленчі з покійним директором ЦРУ Вільямом Кейсі, Пойндекстер сказав, що не може пригадати, про що вони тоді говорили за ланчем, а пам'ятає лише, що вони їли бутерброди. Сенатор Сем Нанн (Sam Nunn) наполягав на відповіді і досить різко пожартував з приводу провалів у пам'яті Пойндекстера. Упродовж наступних двох хвилин на обличчі Пойндекстера двічі промайнули мікрОВИРАЗИ гніву, тембр його голосу підвищився, він чотири рази ковтнув, а його мова рясніла паузами і повторами. Цей момент у свідченнях Пойндекстера ілюструє чотири важливі пункти.

1. Якщо поведінкові ознаки не обмежуються якоюсь однією ділянкою (або вираз обличчя, або голос, або зміни в нервовій системі, на які вказує мимовільне ковтання), то це серйозний сигнал про те, що відбувається щось важливе, на що необхідно звернути особливу увагу. Звичайно ж, не слід ігнорувати ознаки, які стосуються тільки одного типу поведінки, особливо коли вибору немає, але якщо й задіяні різні аспекти, то зазвичай вони набагато надійніше свідчать про більш сильні емоції.
2. Менш ризиковано інтерпретувати *зміну* поведінки, ніж будь-яку поведінкову ознаку, яку людина постійно повторює. Пойндекстер не часто вагався, робив паузи в мові, ковтання тощо. Стежачи за змінами в поведінці, дослідник брехні мусить пам'ятати про «небезпеку Брокау» (див. розділ 4). Ми оминемо цю небезпеку і не будемо введені в оману своєрідністю поведінки підозрюваного, якщо зосередимось на змінах у поведінці.
3. Якщо зміни в поведінці з'являються у зв'язку з якою-небудь визначеною темою або питанням, вони потребують особливої уваги. Незважаючи на те, що сенатор Нанн й інші конгресмени прискіпливо допитували Пойндекстера з багатьох

питань, Пойндекстер не виявляв подібних ознак, допоки сенатор Нанн не став наполягати на відповіді про його ленч з директором ЦРУ Кейсі. Підозріла поведінка Пойндекстера припинилася лише тоді, коли Нанн залишив питання про ленч і перейшов до іншої теми. Якщо група поведінкових змін з'являється у зв'язку з конкретною темою, дослідник брехні мусить перевірити, чи справді ці зміни спричинені даною темою. Це можна зробити, якщо залишити цю тему і перейти, як Нанн, до інших питань, а потім несподівано повернутись до попередньої теми і знову перевірити, чи з'явиться зазначений набір поведінкових змін.

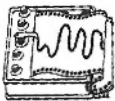
4. Дослідник брехні має знайти інші пояснення для змін у поведінці, адже вони можуть і не бути ознаками брехні. Якщо Пойндекстер брехав, відповідаючи на питання про ленч, то, скоріше, він був засмучений цим. Він був дуже релігійною людиною. Ймовірно, йому було неприємно брехати, навіть якщо він вважав, що його брехня виправдана національними інтересами. Цілком можливо, що він також боявся бути викритим у брехні. Втім, існують й інші альтернативні варіанти, які теж необхідно розглянути.

Пойндекстер давав свідчення протягом багатьох днів. Припустимо, що під час перерви на ленч він завжди радиться зі своїми адвокатами і їсть бутерброди, приготовані дружиною. Одного дня, коли він запитав дружину, чи приготувала вона бутерброди, вона була роздратована і сказала: «Джоне, я не можу щодня, тиждень за тижнем, робити тобі бутерброди, оскільки у мене є й інші справи!» А якщо вони з дружиною рідко сваряться один з одним, то Пойндекстер міг засмутитися через це. Пізніше, коли Нанн запитав його про ленч і він згадав про бутерброди, ті незгаслі емоції від сварки з дружиною могли сколихнутися знов і спричинити прояви саме цих почуттів, а не ознаки провини стосовно брехні з приводу якогось аспекту «скандалу Іран-контрас» або жаху викриття у брехні.

Я ніколи не дізнаюся, наскільки обґрунтованою є подібна лінія міркувань. Це лише моя точка зору. Проте дослідник брехні має розглянути альтернативні пояснення і зібрати інформацію, яка може допомогти виключити їх. Приклад з Пойндекстером вказує лише на те, що ленч з Кейсі — це «гаряча» тема, проте ми не знаємо чому саме, а тому не повинні робити поспішний висновок, що Пойндекстер бреше, поки не виключені всі інші пояснення.

Акторські здібності Олівера Норта

Свідчення підполковника Олівера Норта під час слухань комісії конгресу США стосовно «скандалу Іран-контрас» ілюструють ще одну думку, висловлену в цій книзі. Норт є яскравим прикладом тих, кого я називаю «природженими акторами».

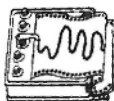

У попередніх розділах я використав вислів *природжений брехун* із припущенням, що такі люди можуть брехати набагато частіше, ніж інші, проте доказів цього я не виявив. Тих, хто бреше безпомилково, краще характеризує вираз *природжений актор*.

Рис. 9.2. Колишній підполковник Олівер Норт

Я не стверджую, що Норт дійсно брехав (хоча його й звинуватили в тому, що він збрехав під час своїх попередніх свідчень в конгресі), а хочу лише зауважити на тому, що якщо він брехав, то визначити це з його поведінки не вдалося б. Якщо він справді брехав, то це вийшло дуже переконливо. Його виступ був воістину неперевершеною виставою.

Оскільки я жодного разу не зустрічався з Нортом і не мав можливості безпосередньо розпитати його, то не можу бути абсолютно впевненим у справедливості мого судження. Однак його виступ по телебаченню цілковито підтверджує мій опис.

Проведені в той час опитування громадської думки засвідчили, що широкі верстви населення США були у захопленні від Норта. Його привабливість пояснюється багатьма причинами. Він міг здаватися Давидом у битві з Голіафом, тобто з могутнім урядом в особі комісії конгресу США. Деяким імпонувала його військова форма. Крім того, він дійсно виглядав «хлопчиком для биття», якого несправедливо покарано замість президента США або директора ЦРУ. До того ж його манера триматися і стиль поведінки викликали захоплення самі по собі. Однією з характерних особливостей природжених акторів є те, що на них приємно дивитися; людям подобаються їхні виступи. Немає причин вважати, що такі люди (хоча спокуса збрехати у них і сильніше, оскільки вони знають, що їм це минеться) брешуть більше за інших, однак коли вони брешуть, їхня брехня виглядає вельми переконливо.

Випадок зі свідченнями Норта також порушує етичні й політичні питання про неприпустимість брехні з боку державного чиновника. В наступному розділі ми розглянемо цей і декілька інших історичних прикладів.

БРЕХНЯ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ

У попередньому розділі я згадував результати останніх робіт і ще не закінчених досліджень, а також звертався до свого досвіду викладацької роботи з професійними дослідниками брехні. Цей розділ ґрунтується не на наукових доказах. Тут я наводжу власні оцінки, які сформувалися в результаті моїх роздумів про природу брехні, й розглядаю спроби скористатися своїми дослідженнями для розуміння більш широкого контексту, в якому я живу.

Виправдання Олівера Норта стосовно його брехні

Якось під час свідчень підполковник Олівер Норт визнав, що кілька років тому він збрехав Конгресу США про переведення іранських грошових фондів проамериканським контраст з Нікарагуа. «Мені важко було зважитися на брехню, — сказав він. — Проте необхідно було все зважити і вирішити, що важливіше: брехня чи життя людей». Норт процитував класичне виправдання брехні, про яке філософи сперечаються вже багато століть. Що ви відповісте людині, яка запитує вас, погрожуючи пістолетом: «Де твій брат? Я вб'ю його!» Для більшості з нас така ситуація не буде дилемою. Ми не розповімо, де знаходиться брат. Ми збрешемо і вкажемо якесь інше місце. Як зауважив Олівер Норт, якщо на карту поставлено життя, то доводиться брехати. Можна навести і більш прозаїчний приклад — батьківські вказівки дітям, які самі залишаються вдома, на випадок, коли в двері постукає незнайомиць. В такому разі діти не повинні доповідати, що вони вдома самі, а мусять збрехати, що батьки, наприклад, відпочивають.

У своїй книзі, опублікованій через чотири роки після слухань у Конгресі, Норт так описував своє ставлення до Конгресу і відчуття своєї правоти: «Для мене сенатори, конгресмени і навіть їхні помічники були привілейованими особами, які цинічно кинули нікарагуанських повстанців напризволяще і залишили контраст

незахищеними від сильного і добре озброєного ворога. А тепер вони хотіли принизити мене, оскільки я зробив саме те, що повинні були зробити вони! ... Я ніколи не вважав себе вищим за закон, і ніколи не мав наміру зробити будь-що протизаконне. Я завжди вважав і вважаю досі, що поправки Боланда не забороняють Раді національної безпеки підтримувати контраст. Навіть у найсуворіших поправках є лазівки, і ми скористалися ними, аби не залишити без підтримки опір в Нікарагуа». (Oliver L. North, *Under Fire*. New York: HarperCollins, 1991, р. 66.) Таким чином Норт визнав, що збрехав членам Конгресу, коли в 1986 році вони намагалися з'ясувати, чи надавав він безпосередню допомогу контрасту.

Поправками Боланда, які вперше було запропоновано сенатором Едвардом Боландом (Edward Boland), називають три американські законодавчі зміни в період між 1982 і 1984 роками, які було спрямовано на обмеження допомоги з боку США на користь контрасту у Нікарагуа. Крім обмеження відкритої підтримки контрасту з боку США, найбільш істотний вплив поправки Боланда мали під час скандалу Іран-контраст, протягом якого адміністрація Рейгана намагалася обійти їх, аби й надалі постачати зброю контрасту.

Брехня Норта задля порятунку життя людей була невинуватною, по-перше, тому що непохибність його рішення не була очевидною. Він стверджував, що контраст могли загинути внаслідок застосування поправки Боланда, оскільки одним з її пунктів була заборона Конгресу надалі надавати «смертоносну» допомогу повстанцям. Однак фахівці не дійшли консенсусу щодо того, що припинення такої допомоги означало б загибель контрасту. Це було політичне судження, в оцінці якого демократи і республіканці сильно розходилися в думках. Воно зовсім не схоже на упевненість стосовно намірів вбивці, який погрожує вбити вашого брата.

Друге заперечення до заяви Норта про брехню заради порятунку життя людей полягає у тому, що невідомо, хто саме був метою його брехні. Він не брехав жодній людині, яка б виражала намір скоїти вбивство. Якби вбивства і відбулися, то відповідальною за них була б нікарагуанська армія, а не члени Конгресу. Незважаючи на заяви супротивників поправок Боланда про те, що наслідками цих правок стануть саме вбивства, конгресмени, які голосували за них, зовсім не ставили перед собою такої мети ні прямо, ні побічно.

Розумні і, ймовірно, цілком високоморальні люди ніяк не могли дійти єдиної думки ні в питанні про наслідки припинення «смертоносною» допомоги, ні в тому, чи дійсно в поправках Боланда не

залишилося навіть найменшої лазівки. Через своє завзяте прагнення Норт не міг бачити, що в цій ситуації не існувало єдиної істини, з якою погодилися б всі розумні люди, а якщо і бачив, то закривав на це очі. Зарозумілість Норта сприяла тому, що він надавав своєму судженню більше ваги, ніж думці більшості конгресменів, і був впевненим, що має виправдання власної брехні Конгресу.

Моїм третім запереченням до заяви Норта про брехню заради порятунку життя людей є те, що, збрехавши, він порушив дану ним присягу, тобто обіцянку не брехати Конгресу. Ніхто не зобов'язаний правдиво відповідати вбивці, який погрожує позбавити життя вашого брата. Вбивця заявляє про намір порушити закони, яких мусимо дотримуватися і ми, і він. Наші діти не повинні бути правдивими з незнайомцем, проте ситуація була б неоднозначною, якби цей незнайомець заявив, що потрапив у біду. Однак усі мусять давати правдиві показання Конгресу і всі мусять бути притягнутими до відповідальності за брехню. До того ж у Норта, зважаючи на його професію, були й інші причини говорити правду. Підполковник Норт, бойовий офіцер, давав присягу дотримуватися Конституції США. Збрехавши Конгресу, Норт порушив конституційний принцип поділу відповідальності між двома гілками влади, а саме конституційне право Конгресу контролювати бюджет і перевіряти роботу виконавчих органів. (Дискусія на цю тему детально висвітлена в статті Edwin M. Joder. *A Poor Substitute for an Impeachment Proceeding* // International Herald Tribune, July 23, 1991.) Адже якби Норт відчув, що його змушують проводити політику, яка, на його думку, аморальна і наражає на небезпеку людей, у нього була й інша можливість чинити опір. Він міг би подати у відставку, а потім публічно виступити проти поправок Боланда.

Суперечки з приводу залучення до відповідальності за брехню перед Конгресом тривають і донині, проте вже відносно співробітників ЦРУ. В пресі широко обговорювалося питання про те, чи існує для співробітників ЦРУ спеціальний набір правил, оскільки через секретний характер роботи вони не мали б бути зобов'язаними чесно свідчити перед Конгресом. Оскільки Норт виконував накази директора ЦРУ Кейсі, то його дії можна було б виправдати, адже вони відповідали нормам, встановленим для співробітників цього управління. Директор асоціації колишніх співробітників ЦРУ Девід Віппл (David Whipple) зауважив: «На мою думку, це зовсім непогано, коли вдається повідомити Конгресу якомога менше відомостей. Мені здається, що не слід звинувачувати кого-небудь з

цих хлопців». (Stansfield Turner. *Purge the CIA of KGB Types*. New York Times, October 2, 1991, p. 21.) А Рей Клайн (Ray Cline), також колишній співробітник ЦРУ, зазначив: «У ЦРУ завжди існувала традиція захищати вищих керівників від викриття». (Stansfield Turner. *Purge the CIA of KGB Types*. New York Times, October 2, 1991, p. 21.) Однак Стенсфілд Тернер (Stansfield Turner), який був директором ЦРУ за президента Джиммі Картера з 1977 по 1981 роки, вважає, що президент не повинен давати ЦРУ дозволу брехати Конгресу, і всі співробітники ЦРУ мають знати, що якщо вони збрешуть, за них ніхто не заступиться. (Stansfield Turner. *Purge the CIA of KGB Types*. New York Times, October 2, 1991, p. 21.)

Той факт, що за брехню Конгресу були притягнуті до відповідальності Норт, Пойндекстер і співробітники ЦРУ Алан Файерс (Alan Fiers) і Клер Джордж (Clair George), лише підтверджує сказане вище. Клер Джордж – найбільш високопоставлений співробітник ЦРУ, якого було притягнуто до відповідальності за брехню перед комісією Конгресу у справі Іран-контрас у 1987 році. Однак оскільки директор ЦРУ Кейсі не дотримувався цих правил і вважав, що його співробітники мають право на брехню, то несправедливо карати людей, які не тільки вірили, що чинять як належить, проте й розраховували на підтримку.

Президент Річард Ніксон і Ватергейтський скандал

Мабуть, з усіх державних діячів найчастіше звинувачення у брехні висувалися проти колишнього президента Ніксона. Він був першим президентом, якого змусили подати у відставку, проте це сталося не тільки тому, що він брехав. І не тому, що в червні 1972 року співробітники Білого дому були затримані під час спроби вдертися до приміщення штабу демократичної партії, що знаходився у комплексі Ватергейт. Це сталося тому, що він покривав цей злочин і для цього йому доводилося брехати. Коли магнітофонні записи розмов у Білому домі стали надбанням громадськості, країну ошелешили слова Ніксона: «Наплювати мені на все, що відбувається, головне, щоб про це ніхто не дізнався. Посилайтеся на П'яту поправку, на що завгодно – аби врятувати ситуацію».

Справу вдавалося успішно замовчувати протягом майже цілого року, поки один з обвинувачених у спробі злому, Джеймс Маккорд (James McCord), не заявив судді, що злом був лише частиною більш

значної змови. Тоді стало відомо, що Ніксон записував на магнітофон усі розмови в Овальному кабінеті. Незважаючи на численні спроби Ніксона приховати викривальну інформацію, яка була на цих плівках, для юридичного комітету (постійна комісія Палати представників США) цього виявилось досить для застосування статті про імпічмент. Президент Ніксон подав у відставку 9 серпня 1974 року після того, як Верховний суд США зобов'язав його передати плівки суду присяжних.

Як на мене, проблема полягає не в тому, що Ніксон збрехав, адже лідер держави іноді змушений брехати; справа в змісті цієї брехні, її мотивації і в тому, кому вона була адресована. У цій ситуації не було спроб ввести в оману уряд іншої країни — Ніксон брехав народу США. Таку брехню не можна виправдати необхідністю досягнення певних зовнішньополітичних цілей. Ніксон приховав, що йому відомо про злочин, тобто про спробу вкрати документи з офісу демократичної партії в комплексі Вотергейт. Головною метою Ніксона було зберегти свою посаду, оскільки він боявся осуду з боку виборців, якби вони дізналися, що його помічники порушили закон з метою забезпечити йому перемогу на майбутніх виборах. Перша стаття імпічменту звинувачувала Ніксона в тому, що він перешкоджав правосуддю, друга — в тому, що його адміністрація зловживає владою і не здатна забезпечити сумлінне виконання законів, а третя — в тому, що він навмисно нехтував вимогами юридичного комітету надати суддям магнітофонні записи та інші документи. Проте не слід засуджувати Ніксона тільки за те, що він був брехуном, хоча його зловтішні супротивники дуже часто висували проти нього саме це звинувачення. Лідери держав неспроможні були б виконувати свої обов'язки, якби їм не дозволялося брехати за жодних обставин.

Виправдана брехня президента Джиммі Картера

Доцільним прикладом виправданої брехні державного діяча є випадок, який стався під час правління Джиммі Картера. Колишнього губернатора штату Джорджія Джиммі Картера було обрано президентом в 1976 році, коли він виграв виборчу кампанію у Джеральда Форда, наступного президента після відставки Ніксона. У ході виборчої кампанії Картер обіцяв відродити в Білому домі моральність після важких і скандальних часів Вотергейта. Його кампанія була побудована на відвертості — він дивився в телекамеру і переконливо

обіцяв виборцям, що ніколи не брехатиме американському народу. Проте через три роки йому довелося збрехати, і не один раз, щоб приховати плани звільнення американських заручників в Ірані.

На початку президентського терміну Картера в Ірані відбулася революція — ісламські фундаменталісти скинули шаха. Шах повсякчас отримував американську підтримку, тому коли він відправився на заслання, Картер дозволив йому приїхати в США на лікування. Розлючені цим запрошенням іранські бойовики захопили амбасаду США в Тегерані і взяли понад шістдесят заручників. Усі спроби вирішити питання про звільнення заручників дипломатичними шляхами зазнали поразки, і телекоментатори щовечора рахували дні, а потім вже й місяці, протягом яких американці залишалися заручниками.

Справа про американських заручників в Ірані в 1979–1981 роках — це дипломатична криза, яка почалася із захоплення 63 дипломатів і трьох пересічних громадян США на території американської амбасаді в Тегерані. Більшість заручників перебували в полоні 444 дні. Провалена військова операція з порятунку заручників і нездатність розв'язати конфлікт негативно позначилися на кар'єрі президента США Джиммі Картера. Заручників було визволено за посередництва уряду Алжиру в день вступу на посаду Рональда Рейгана.

Незабаром після захоплення заручників Картер віддав секретний наказ військовим почати підготовку до рятувальної операції. Ця підготовка проводилася в умовах суворої секретності, більше того, представники адміністрації неодноразово робили брехливі заяви, щоб приспати будь-які підозри. Впродовж декількох місяців Пентагон, Державний департамент і Білий дім неодноразово заявляли, що операція зі звільнення заручників технічно неможлива. 8 січня 1980 року президент Картер збрехав і на прес-конференції, заявивши, що військова операція зі звільнення заручників «напевно закінчиться провалом і призведе до смерті заручників», незважаючи на те, що саме в цей час група «Дельта» відпрацьовувала рятувальну операцію в пустелі на південному заході США.

Картер збрехав американському народу, оскільки знав, що іранці слухають його виступи і хотів, аби в іранських бойовиків склалося хибне, заспокійливе відчуття безпеки. У той самий час, коли розроблялася рятувальна операція, Картер наказав своєму прес-секретарю Джоді Пауеллу (Jody Powell) заперечувати, що уряд планує звільнення заручників. В своїх мемуарах Картер пише: «Якби у

бойовиків виникла хоч найменша підозра, спроба врятувати заручників була б приречена на провал... Успіх цілком залежав від несподіванки операції». (Jimmy Carter. *Keeping Faith: Memoirs of a President*. New York: BAntam Books, 1982, p. 511.) Нагадую, що Гітлер теж брехав, щоб отримати перевагу раптового нападу на противника. Проте ми засуджуємо Гітлера не за саму брехню, а за його цілі та дії. Брехня лідера держави, яка виголошена для того, щоб отримати перевагу над ворогом, сама по собі не є злом.

Брехня Картера була розрахована здебільшого на іранців, які порушили міжнародні закони, взявши в заручники співробітників американського посольства. Проте їх неможливо було обдурити, не обдуривши американський народ і Конгрес. І брехня в цьому випадку була спрямована на підтримку американських військових. До того ж існувати вона повинна була зовсім недовго. Хоча деякі члени Конгресу порушували питання про те, чи мав право президент Картер діяти, не повідомивши їх про це заздалегідь, як того вимагає закон про військові повноваження Конгресу і президента США, Картер заявив, що звільнення заручників — це акція милосердя, а не військова операція. Дії Картера засудили тому, що рятувальна операція провалилася, а не тому, що він порушив свою обіцянку не брехати.

Закон про військові повноваження (War Powers Resolution) — це прийнятий 1973 року федеральний закон США про повноваження Конгресу і президента США. Відповідно до цього закону президент зобов'язаний консультуватися з Конгресом щодо застосування збройних сил до початку їх використання і в період військових дій. За будь-яких обставин, коли президент США вводить війська на території інших держав без оголошення війни або істотно збільшує їх чисельність за кордоном, протягом 48 годин він зобов'язаний представити Конгресу відповідну доповідь. Якщо через 60 днів після цього Конгрес не оголосить війну або не санкціонує використання збройних сил, воно припиняється.

Стенсфілд Тернер, директор ЦРУ за часів президентства Картера, у своїх записках про справу Іран-контрас наполягав на тому, щоб співробітники ЦРУ були чесними перед Конгресом. На запитання про те, що став би робити він, якби в Конгресі в нього поцікавилися про підготовку рятувальної операції, він зауважив: «Мабуть, я б не знав, що відповісти. Проте швидше за все сказав би щось таке: «Зараз незрозумно говорити про проблему заручників, оскільки сказане може бути або невірно витлумачене, або допомогти іранцям». Потім я б

проконсультувався з президентом і вирішив, чи потрібно мені повернутися в Конгрес і прямо відповісти на питання чи ні». Однак містер Тернер не розповідає про те, що б він зробив, якби президент Картер дав йому вказівки повернутися в Конгрес і будь-що заперечувати існування планів звільнення заручників.

Брехня Ліндона Джонсона про війну у В'єтнамі

Набагато небезпечніше було приховування від громадськості президентом Ліндоном Б. Джонсоном (Lyndon B. Johnson) несприятливої інформації про хід війни у В'єтнамі. Джонсон був наступником убитого в 1963 році президента Джона Ф. Кеннеді, проте в 1964 році мали відбутися нові вибори. Під час передвиборної кампанії його суперник з республіканської партії, сенатор від штату Арізона Баррі Голдуотер (Barry Goldwater) заявив, що заради перемоги у війні готовий застосувати атомну зброю. Джонсон зайняв протилежну позицію. «Ми не маємо наміру посилати американських хлопців за дев'ять чи десять тисяч миль від рідного дому, щоб вони зробили те, що азіати мають зробити для себе самі». Однак після перемоги на виборах, переконавшись, що виграти війну можна лише надіславши до В'єтнаму війська, Джонсон упродовж наступних декількох років послав на смерть близько півмільйона американських хлопців. Під час війни США скинули на В'єтнам більше бомб, ніж під час Другої світової війни.

Джонсон вважав, що буде мати сильні позиції на переговорах про закінчення війни тільки в тому разі, якщо північні в'єтнамці переконаються, що його підтримує громадська думка Америки. Тому Джонсон особисто відбирав інформацію, яку слід було повідомляти американському народу про хід війни. Військове командування, здогадавшись, що Джонсон прагне продемонструвати успіхи США в найбільш вигідному світлі, а поразки Північного В'єтнаму і В'єтконга змалювати в найчорніших тонах, почало передавати тільки позитивну інформацію про хід війни. Проте цей фарс припинився в січні 1968 року, коли під час свята Тет північні в'єтнамці і в'єтконгівці перейшли в нищівний наступ, й американці, а з ними й увесь світ дізналися, наскільки США насправді далекі від перемоги. Цей наступ відбувався якраз під час кампанії з підготовки до виборів нового президента. Сенатор Роберт Кеннеді, який виставив проти Джонсона свою кандидатуру від демократичної партії,

зазначив, що цей наступ «зірвав маску офіційних ілюзій, під якою ми приховували справжній стан речей навіть від самих себе». Через декілька місяців Джонсон оголосив, що знімає свою кандидатуру і не має наміру переобиратися на другий термін.

В'єтконг, або Національний фронт визволення Південного В'єтнаму — це військово-політична організація в Південному В'єтнамі у 1960–1977 роках, яка брала активну участь у В'єтнамській війні. Назва «В'єтконг» — це скорочення від вислову «Viet Nam Cong San», тобто «в'єтнамський комуніст» в перекладі з в'єтнамської мови.

За демократичної системи правління неможливо обдурити іншу націю, не ввівши в оману власний народ, тому тривале застосування політики брехні стає дуже небезпечним. Джонсон обманював американський народ не день, не тиждень і навіть не місяці. Створивши ілюзію неминучої перемоги, Джонсон позбавив електорат інформації, необхідної для того, щоб зробити правильний політичний вибір. Демократія нежиттєздатна, якщо певна політична партія контролює інформацію, яка надходить до електорату, і робить вирішальний вплив на результати голосування.

Ймовірно, що в результаті цієї брехні Джонсон і, принаймні, деякі з його радників вже самі почали вірити у власну брехню. У таку пастку можуть потрапити не тільки державні чиновники. Здається, що частіше людина бреше, то легше в неї це виходить. Чергова спроба брехні все більше затьмарює сумніви в доцільності обману. Після багаторазових спроб брехун починає брехати так вправно, що часом уже й сам не помічає, що бреше. І згадує про це тільки тоді, коли його твердження піддають сумніву і перевірі. Тим не менше, хоча Джонсону і хотілося вірити у власні брехливі повідомлення про хід війни, і часом він, можливо, навіть вважав їх істинними, навряд чи йому коли-небудь вдавалося повірити у власну брехню.

Катастрофа космічного човника «Челленджер» і самообман

Коли ми говоримо, що людина обдурює сама себе, йдеться про зовсім іншу ситуацію. Під час самообману людина не усвідомлює, що бреше самій собі, і не знає, чим мотивовано її брехню. Самообман відбувається насправді значно рідше, ніж про це заявляють ті, хто хоче таким чином виправдати свої помилкові дії і тим

самим уникнути справедливого покарання. Вивчаючи причини катастрофи космічного човника «Челленджер», я задаюся питанням про те, чи можна вважати жертвами самообману людей, які ухвалили рішення про запуск човника, незважаючи на серйозні попередження про можливу небезпеку. Інакше як пояснити рішення людей, які усвідомлювали ризик, проте все ж таки дозволили запуск?

28 січня 1986 року за запуском космічного човника «Челленджер» спостерігали мільйони телеглядачів. Цей запуск широко рекламувався ще й тому, що одним з членів екіпажу була шкільна вчителька Кріста Маколіф (Christa McAuliffe). Серед телеглядачів було багато школярів, зокрема й учнів пані Маколіф. Вона мала провести урок безпосередньо з відкритого космосу. Проте всього через сімдесят три секунди після старту корабель вибухнув. Усі сім членів екіпажу загинули.

Рис. 10.1. Команда космічного човника «Челленджер»

Увечері напередодні запуску група інженерів фірми «Morton Thiokol», яка виготовила стартові двигуни, офіційно рекомендувала відкласти запуск, оскільки, згідно з прогнозом, наступного дня

очікувалася холодна погода, що могло призвести до значного погіршення еластичності гумових кілець ізоляції. Внаслідок цього міг відбутися витік палива і вибух стартових двигунів. Інженери фірми «Thiokol» дзвонили в Національний комітет з авіації і космічних досліджень (NASA) і одностайно наполягали на тому, аби призначений на наступний ранок запуск було відкладено.

Дата запуску відкладалася вже тричі, незважаючи на обіцянки NASA, що космічний човник стартуватиме за встановленим графіком. Менеджер NASA Лоуренс Маллой (Lawrence Mulloy) заперечував інженерам фірми «Thiokol», стверджуючи, що немає достатніх підстав думати, ніби через холодну погоду кільця ізоляції можуть відмовити. Того вечора Маллой розмовляв з менеджером фірми «Thiokol» Бобом Лундом (Bob Lund), який пізніше давав свідчення президентській комісії, призначеній для розслідування катастрофи «Челленджера». Лунд згадував, що того вечора Маллой порадив йому мислити «як менеджер», а не «як інженер». Вочевидь Лунд так і зробив, тобто змінив свою думку, нехтуючи запереченнями своїх же колег. Маллой зв'язався з віце-президентом фірми «Thiokol» Джо Кілміністером (Joe Kilminster) і вмовив його підписати дозвіл на запуск. Джо Кілміністер підписав дозвіл о 23:45 і факсом послав в NASA рекомендації стосовно запуску. Проте Аллан Макдональд (Allan McDonald), керівник відділу двигунів фірми «Thiokol», відмовився підписувати офіційне схвалення запуску. Через два місяці він звільнився з компанії «Thiokol».

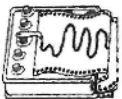
Пізніше президентська комісія виявила, що чотирьом головним виконавчим керівникам NASA, які відповідали за дозвіл кожного запуску, так і не повідомили про те, що того вечора, коли приймалося рішення про запуск, між інженерами фірми «Thiokol» і групою менеджерів NASA, відповідальних за двигуни, виникли розбіжності. Роберт Сік (Robert Sieck), керівник підготовки човників у космічному центрі Кеннеді; Джин Томас (Gene Thomas), керівник запусків човників у космічному центрі Кеннеді; Арнольд Олдріч (Arnold Oldrich), менеджер космічних транспортних систем у космічному центрі Джонсона в Х'юстоні, і керівник програми човників Джес Моор (Jesse Moore) пізніше заявили, що їх не проінформували про негативну думку інженерів фірми «Thiokol» стосовно рішення про запуск.

Як Маллой наважився відправити човник у космос, знаючи, що той може вибухнути? Це можна пояснити лише тим, що, перебуваючи під тиском, він став жертвою самообману і дійсно повірив у те,

що інженери дуже перебільшують ризик. Якщо Маллой дійсно став жертвою самообману, чи справедливо звинувачувати його за невірне рішення? Припустимо, йому хтось збрехав і сказав, що ризику взагалі немає. Тоді його, звичайно, не стали б звинувачувати за прийняття неправильного рішення. Чи є тут різниця в порівнянні з самообманом? Ймовірно ні, проте тільки якщо Маллой дійсно помилився. Проте яким чином можна дізнатися, було це самообманом або свідомим помилковим рішенням?

Щоб відповісти на це питання, порівняємо те, що відомо про Маллоя, з одним із прикладів явного самообману, який часто наводять фахівці, які вивчають самообман. (*Self-Deception: An Adaptive Mechanism?* Під ред. Joan S. Lockard і Delroy L. Paulhus. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1988.) Людина, яка невиліковно хворіє на рак і все ж вірить, що видужає, зберігає свою помилкову віру, незважаючи на численні ознаки швидко прогресуючої неоперабельної злоякісної пухлини. Маллой теж зберігав помилкову віру, вважаючи, що човник можна запустити без жодної небезпеки. (Альтернативний варіант, згідно з яким Маллой знав напевне, що корабель вибухне, на мою думку, варто виключити.) Онкохворий вірить, що його лікують, незважаючи на вагомні докази, що свідчать про протилежне. Онкохворий відчуває, що він стає все слабкішим, що біль посилюється, проте він наполягає на тому, що це лише тимчасові рецидиви хвороби. Маллой також притримувався свого хибного переконання, хоча факти і суперечили цьому. Він знав думку інженерів, проте нехтував цим фактом, вважаючи його перебільшенням.

Однак усі ці роздуми ще не є відповіддю на запитання, ким варто вважати ракового хворого і Маллоя — навмисними брехунами або жертвами самообману. Головною ознакою самообману є те, що його жертва не усвідомлює мотивів, які змушують її чіплятися за свою помилкову віру.

Може здатися, що самообман — це інше визначення явища, яке Фрейд називав придушенням. Проте між самообманом і придушенням існує щонайменше дві відмінності. В процесі придушення прихована від самого себе інформація пов'язана з глибокими потребами, які перебувають в самій структурі особистості, що нехарактерно для самообману. Існує думка, що якщо повідомити правду людині, яка сама себе обманює, самообман припиниться, однак у разі придушення людина, дізнавшись правду, не визнає її. Обговорення цієї теми викладено в книзі Локарда і Паулуса. (*Self-Deception: An Adaptive Mechanism?* Під ред. Joan S. Lockard і Delroy L. Paulhus. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1988.)

Раковий хворий не усвідомлює, що його самообман мотивується його нездатністю впоратися зі страхом. Цей елемент — неусвідомленість мотивації самообману — у Маллоя відсутній. Коли Маллой порадив Лунду мислити «як менеджер», він тим самим продемонстрував цілком ясне розуміння того, що треба зробити, щоб повірити в доцільність запуску.

Річард Фейнман, лауреат Нобелівської премії з фізики, якого було призначено членом президентської комісії з розслідування причин катастрофи «Челленджера», так охарактеризував тип «менеджерського» мислення, яке вплинуло на Маллоя: «Після завершення програми дослідження Місяця NASA ... мусила переконати Конгрес в тому, що існує проект, який може здійснити тільки NASA. Для цього було необхідно — принаймні тоді було необхідно — перебільшити: економічність човника, частоту польотів, безпеку, великі наукові відкриття, які будуть зроблені». (Richard Feynman. *What Do You Care What Other People Think? Further Adventures of a Curious Character*. New York: W. W. Norton. 1988.) Журнал «Newsweek» писав: «У якомусь сенсі NASA стала жертвою власноруч створеного рекламного галасу, повівши справу так, ніби космічний політ така ж звичайна справа, як поїздка на автобусі».

Маллой був лише одним з безлічі співробітників NASA, які підтримували ці перебільшення. Він, ймовірно, боявся реакції Конгресу на четверту спробу скасування польоту човника. Це зіграло б роль антиреклами, що суперечить всім перебільшенням NASA, і могло вплинути на майбутні асигнування. В усякому разі, той факт, що чергове перенесення дати старту зіпсує репутацію човника, не викликав жодних сумнівів. Ризик же, пов'язаний з погодними умовами, був лише можливістю, а не безперечним фактом. Навіть інженери, які були проти запуску, не виказували абсолютної впевненості в тому, що вибух неодмінно відбудеться. Деякі з них згодом розповідали, що за декілька секунд до вибуху сподівалися, що, можливо, його не буде.

Варто засудити Маллоя за те, що він неправильно оцінив ситуацію, надаючи міркуванням менеджменту більше значення, ніж попередженням інженерів. Експерт з безпеки ракетних двигунів Генрі Шуї (Henry Shuey), який за запитом NASA вивчав історію катастрофи, зробив наступний висновок: «Це не дефект конструкції. Це було помилкове рішення». Тому не варто пояснювати чи виправдовувати хибні рішення самообманом. Треба також засудити Маллоя за те, що він не надав вичерпної інформації керівництву,

яке мало повноваження приймати остаточне рішення про запуск. Фейнман пропонує переконливе пояснення причин, які спонукали Маллоя взяти на себе відповідальність: «Хлопці, які прагнуть змусити Конгрес схвалити їхні проекти, не бажають чути про проблеми, несправності, ризик тощо. Адже тоді вони почуватимуться більш «чесними» — їм не треба буде брехати Конгресу! Тому манера поведінки дуже скоро змінюється: неприємну інформацію, яка надходить знизу (як-от «У нас проблема з ізоляцією і її треба усунути до запуску»), всі ці великі боси і менеджери середньої ланки починають придушувати приблизно так: «Якщо ви розповідатимете мені про проблеми з ізоляцією, я буду змушений заборонити політ і взятися за їх усунення», або так: «Ні, ні, будемо запускати, бо інакше це негативно вплине на нашу репутацію», або «Не кажіть мені про це, бо я не хочу цього чути». Звичайно, вони не говорять «Не кажіть мені про це», однак і не заохочують повідомлення такого роду, що фактично є одним і тим самим». (Richard Feynman. *What Do You Care What Other People Think? Further Adventures of a Curious Character*. New York: W. W. Norton. 1988. p. 214.)

Рішення Маллоя не інформувати керівництво про гострі розбіжності з приводу запуску човника можна розглядати як брехню замовчуванням. Згадайте моє визначення брехні (див. розділ 1): одна людина навмисно вводить в оману іншу людину без жодного попередження про це. Все одно, як відбувається брехня — шляхом брехливих тверджень або шляхом замовчування про важливі факти. Ці шляхи різняться лише технічно, проте мають однаковий результат.

Попередження є вирішальним аспектом. На відміну від людини, що видає себе за іншу, актор не є брехуном саме тому, що глядачів попередили про його гру. Трохи більш неоднозначна ситуація спостерігається при грі в покер, оскільки правила допускають деякі види брехні (наприклад, блеф), а також при купівлі нерухомості, коли не варто очікувати, що продавці з самого початку чесно повідомлять справжню ціну. Якщо Фейнман має рацію і вище керівництво NASA не заохочувало неприємні повідомлення, наприклад у формі «Не кажіть мені про це», фактично відсторонюючись від будь-якої інформації знизу, то це можна вважати повідомленням. Маллой, а можливо, й інші спеціалісти NASA знали, що погані новини або суперечливі рішення не варто передавати нагору. Якщо це так, то Маллоя не слід вважати брехуном через те, що він не проінформував вищих керівників, оскільки вони санкціонували

таку брехню. Отже, керівники в такому разі мають повністю поділяти відповідальність із Маллоєм. Вище керівництво відповідає не тільки за остаточне рішення про запуск, проте і за створення такої атмосфери взаємодії із Маллоєм. Саме через це Маллой наважився самостійно прийняти рішення, не поставивши до відома вище керівництво.

Фейнман зазначає деякі схожі риси між ситуацією в NASA і тим, що відчували керівники середньої ланки, які брали участь у справі Іран-контрас (наприклад, Пойндекстер з приводу повідомлення президенту Рейгану про свої дії). Створення атмосфери, в якій підлеглі вважають, що вищим керівникам не варто повідомляти про неприємні речі (і тоді у вищого керівника завжди є зручна можливість заперечувати свою причетність), призводить до руйнування влади. Колишній президент Гаррі Трумен (Harry Truman) справедливо зазначав: «Фішка далі не йде».

«Фішка далі не йде» (з англ. «The buck stops here») — це фраза з ужитку гравців у покер, що отримала більш широке значення завдяки президенту США Гаррі Трумену, який зробив її своїм девізом у сенсі «Остаточне рішення приймають тут». У покері «фішку» (buck) передають по черзі й розміщують перед гравцем, який мусить роздавати карти й останнім робити ставку. Якщо гравець не хоче такої відповідальності, він передає фішку наступному гравцю. В переносному сенсі ця фішка — це атрибут людини, відповідальної за прийняття остаточного рішення. Своїм девізом президент Трумен давав зрозуміти, що остаточне рішення приймає саме він.

Президент або вищий виконавчий керівник повинен стежити за ходом справ, оцінювати ситуацію, приймати рішення і нести за них відповідальність. Інший спосіб керівництва може принести тимчасові переваги, проте він ставить під загрозу будь-яку ієрархічну організацію, сприяючи перевищенню влади і створюючи атмосферу санкціонованої брехні.

Суддя Кларенс Томас і професор Аніта Хілл

Суперечливі свідчення восени 1991 року кандидата в члени Верховного суду США судді Кларенса Томаса (Clarence Thomas) і професора права Аніти Хілл (Anita Hill) містять кілька дуже красномовних фактів про брехню. Їх драматична очна ставка, що

транслявалася по телебаченню, відбувалася лише за кілька днів до того, як Сенат повинен був схвалити призначення Томаса членом Верховного суду. Професор Хілл виступила перед юридичним комітетом із заявою про те, що з 1981 по 1983 рік, коли вона була асистенткою Кларенса Томаса спочатку у відділі цивільних прав Міністерства освіти, а потім коли він став головою Комісії з рівних можливостей працевлаштування, вона не раз піддавалася сексуальним зазіханням з його боку. «Він розповідав мені про статеві акти, які бачив у порнографічних фільмах, в тому числі про такі речі, як статева близькість між жінками і тваринами, а також про фільми з груповим сексом або сценами насильства... Він розповідав мені про порнографічні видання, де зображувалися чоловіки з довжелезними пенісами або жінки з величезними грудьми, які вчиняють статеві акти в різних позах. Іншим разом Томас вельми образно розповідав мені про свої власні сексуальні подвиги... Він говорив також, що якщо я розповім кому-небудь про його поведінку, то зіпсую йому кар'єру». Вона давала свідчення абсолютно спокійно, не допускаючи протиріч, і багатьом здавалася досить переконливою.

Рис. 10.2. Кларенс Томас

По завершенню її свідчень суддя Томас повністю заперечував усі висунуті звинувачення: «Я не робив і не говорив жодної з тих речей, які ставить мені у провину Аніта Хілл». Він сказав: «Я хотів би почати з недвозначного, категоричного заперечення всіх висунутих проти мене сьогодні звинувачень». Очманівши від обурення, викликаного таким явним підривом його репутації, Томас заявив, що є жертвою нападу, мотивованого расистськими міркуваннями. Він продовжував: «Я не можу враз відкинути ці звинувачення, оскільки вони відповідають найгіршому з існуючих в цій країні стереотипних уявлень про чорношкірого чоловіка». Скаржачись на

Сенат, який змусив його пройти через таке випробування, Томас сказав: «Я б вважав за краще отримати кулю вбивці, ніж таке прижиттєве пекло». Він назвав слухання своєї справи «витонченим лінчуванням пихатих чорношкірих».

Рис. 10.3. Аніта Хіл

Журнал «Time» писав тоді на першій шпальті: «Перед лицем всієї нації обидва свідка, які заслуговують довіри, ясно формулюють свої думки і висловлюють несумісні погляди на події, що мали місце майже десять років тому». Оглядач Ненсі Гіббс (Nancy Gibbs) писала: «Навіть вислухавши всі свідчення, хто може бути абсолютно впевненим у тому, що вони самі знають, як було насправді? Хто з них брехун епічного масштабу?»

Я фокусую увагу лише на поведінці Хіл і Томаса під час надання свідчень, не розглядаючи ані виступу Томаса перед комітетом до порушення справи Анітою Хіл, ані історій життя Томаса і Хіл, ані свідчень інших свідків. Розглядаючи тільки їхню манеру поведінки, я не виявив жодної нової або особливої інформації. Я відзначив лише те, що не оминувало уваги преси, а саме що обидва говорили і вели себе цілком переконливо. Проте їхнє протистояння містить кілька уроків, які стосуються брехні і манери поведінки під час брехні взагалі.

Будь-кому з них було нелегко цілеспрямовано брехати перед лицем всієї нації. Для обох ставки були дуже високими. Уявіть собі, чим би це скінчилося, якби одного з них засоби масової інформації і американський народ, справедливо або помилково, вважали б

брехуном. Проте цього не сталося, обидва виглядали так, ніби говорили правду.

Припустимо, що Хілл говорила правду, а Томас прийняв свідоме рішення збрехати. Якби він звернувся до розділу 2 цієї книги, то знайшов би там пораду: найкращий спосіб приховати жак бути пійманим на брехні — це замаскувати його під іншу емоцію. Скориставшись прикладом з роману Джона Апдайка «Давай одружимося», я описав, як Рут могла б обдурити свого чоловіка, розсердившись на те, що він їй не вірить, і змушуючи його захищатися. Саме так і вчинив Кларенс Томас. Він розсердився дуже сильно, причому не на Аніту Хілл, а на Сенат. Він отримав додаткову перевагу, завоювавши симпатії всіх, хто зневажав політиків, виступаючи в ролі Давида, який б'ється з могутнім Голіафом.

Так само як Томас втратив би симпатії аудиторії, якби він напав на Хілл, сенатори втратили б симпатії публіки, якби напали на Томаса, чорношкірого чоловіка, який говорить, що його лінчують за пихатість. Якби він збирався брехати, то йому не слід було б відвідувати процес під час свідчень Аніти Хілл, щоб сенатори не могли прямо задавати йому деякі питання.

Хоча подібна лінія міркувань і повинна сподобатися противникам Томаса, вона ще не доводить, що він брехав. Він з таким же успіхом міг нападати на комісію Сенату і кажучи правду. Якщо Хілл була брехункою, то у Томаса було повне право розлютитися через те, що Сенат у присутності публіки вислуховує її вигадки, придумані його політичними противниками, які не зуміли легально перешкодити його призначенню. Якщо Хілл була брехункою, то Томас міг бути настільки засмученим і сердитим, що просто не став би дивитися її свідчення по телебаченню.

Чи могла брехати Аніта Хілл? Я думаю, що це мало ймовірно, оскільки якби вона брехала, то повинна була боятися, що їй не повірять, а ознак страху в її поведінці не спостерігалось. Вона давала свідчення зі спокійною і впевненою стриманістю і майже без будь-яких ознак емоцій. Проте відсутність поведінкових ознак брехні ще не означає, що людина говорить правду. В Аніти Хілл був час, щоб підготувати і прорепетирувати свою історію. Можливо, що вона саме завдяки цьому і домоглася переконливості свого виступу, хоча це й мало ймовірно.

Швидше за все, брехуном був Томас, а не Аніта Хілл. Проте існує і третя можливість, яку я вважаю все-таки найбільш вірогідною. Ніхто з них не говорив правду і водночас ніхто не брехав.

Припустимо, що насправді сталося щось менше, ніж говорила професор Хілл, проте більше, ніж стверджував суддя Томас. Якщо її перебільшення і його заперечення повторювалися багато разів, то до того часу, коли вони давали свідчення, вже майже не залишалося шансів, що вони обидва пам'ятають, що говорять не всю правду.

Томас міг забути, що робив, а навіть якщо і пам'ятав, то це була добре скорегована версія. Тоді його гнів з приводу її звинувачень повністю виправданий. З його точки зору і відповідно до його спогадів, він не бреше, він говорить правду. А якщо у Хілл була якась причина ображатися на Томаса, реальна або уявна, наприклад зневажливе ставлення чи образа, то з часом реальну пригоду могло бути роздуть і перебільшено. Тоді вона теж говорила ту правду, яку пам'ятала і в яку вірила. Це схоже на самообман, різниця в тому, що в даному випадку помилкові переконання формуються поступово, з плином часу, шляхом повторень і доопрацювання. Втім, автори, які пишуть про самообман, можуть вважати це розходження негідним особливої уваги.

У даному випадку за манерою поведінки неможливо визначити, яка з цих розповідей є вірною — хто з них брехав чи хто говорив не всю правду? Проте коли в людей є упереджена думка — стосовно сексуальних домагань, моральності членів Верховного суду, сенаторів, чоловіків і так далі, — то їм важко змиритися із неможливістю визначення істини. Зіткнувшись з такою неоднозначною ситуацією, більшість людей вирішують проблему, цілком запевнивши себе в тому, що можуть тільки за манерою поведінки визначити, хто саме говорить правду. Зазвичай виходить, що перевага на боці людини, якій вони більше симпатизували з самого початку.

Це не означає, що поведінкові ознаки брехні нічого не варті, просто треба усвідомлювати, коли вони можуть принести користь, а коли — ні, і як ставитися до ситуації, коли важко визначити, бреше людина чи говорить правду. Для звинувачень у сексуальних домаганнях існує термін давності — дев'яносто днів. Одна з найбільш обґрунтованих причин введення такого обмеження пов'язана з тим, що чим ближче дійсні події, тим легше помітити поведінкові ознаки брехні. Якби ці люди давали свідчення через кілька тижнів після згадуваних сексуальних домагань, то було б набагато більше шансів визначити за їхньою манерою поведінки, хто з них говорить правду. А можливо, і самі висунуті звинувачення були б іншими.

Країна брехні

Кілька років тому я думав, що Америка стала справжньою країною брехні: брехня президента Джонсона про в'єтнамську війну, Вотергейтський скандал, Рейган і справа Іран-контрас, так і не з'ясована історія про таємничу роль сенатора Едварда Кеннеді в смерті його подруги в Чаппаквіддіке, плагіат сенатора Байдена і брехня колишнього сенатора Гері Харта під час кампанії з виборів президента в 1987 році, яка стосувалася його таємного адюльтеру.

Сенатор Едвард Кеннеді (Edward Kennedy) за кермом автомобіля не справився з керуванням, в результаті чого його автомобіль затонув у ставку острова Чаппаквіддік. Кеннеді вдалося дістатися поверхні і, за його свідченнями, він пірнав декілька разів, аби врятувати єдину пасажирку. Зрештою він зник з місця події. Він зв'язався з владою вранці, лише тоді, коли йому стало відомо, що тіло пасажирки знайшли. За словами водолаза, її можна було врятувати протягом 2–4 годин після аварії, оскільки вона перебувала у повітряному мішку. Суддя дійшов висновку, що деякі аспекти цієї історії не відповідали свідченням Кеннеді, який зрештою визнав себе винним за звинуваченням у тому, що залишив місце події.

Сенатор Джо Байден (Joe Biden) брав участь у виборах президента США 1988 року. Він непогано почав виборчу кампанію, проте згодом розкрилися деталі з біографії Байдена: всупереч його запевненням про те, що він був кращим випускником підготовчої школи, університету і юридичного коледжу, журналісти виявили його справжні результати, які показували, що у нього були погані оцінки. Крім того, під час навчання в юридичному коледжі його було викрито в плагіаті. Також журналісти викрили плагіат у одній з його передвиборних промов.

Сенатор Гері Харт (Gary Hart) мав велику перевагу в опитуваннях проти головного суперника на внутрішньопартійних виборах Дукакіса на початку кампанії виборів президента США 1988 року. Однак досить швидко поширилися чутки щодо позашлюбного зв'язку Харта, на що він відреагував викликом преси: «Можете слідувати за мною... але запевняю: це буде нудно». У травні газета «Майамі Херальд» знайшла й опублікувала фотографію, де Харт сидить на палубі розкішної яхти в майці з назвою судна та з манекенницею Доною Райс на колінах. Фотографія підтвердила звинувачення тієї ж газети в подружній невірності і Харт незабаром зняв свою кандидатуру. Пізніше співробітник ЦРУ Чіп Татум визнав, що саме йому було дано наказ «нейтралізувати» Харта.

Проте брешуть не тільки політики; останнім часом на перший план виходить брехня в діловому світі, наприклад, брехня на Волл-Стріт зі скандалами стосовно заощаджень та позик, а також брехня у спорті, наприклад, відомий бейсболіст Піт Роуз (Pete Rose) приховував, що грає в азартні ігри, а чемпіон Олімпійських ігор атлет Бен Джонсон (Ben Johnson) — що вживає наркотики.

У травні 1990 року я приїхав читати лекції в Росію. Раніше я відвідував Росію в 1979 році як «Фулбрайтівський професор» і був вражений, наскільки тепер люди стали тут відвертіше. Вони більше не боялися розмовляти з американцем і критикувати свій уряд. Мені часто говорили: «Ви приїхали саме туди, куди вам треба. Це країна брехні! Сімдесят років брехні!» Знову і знову росіяни розповідали мені, що вони завжди знали, як багато бреше їхній уряд. Однак за п'ять тижнів мого перебування в Росії я пересвідчився, що про деякі випадки брехні вони раніше навіть і не підозрювали.

Програма Фулбрайта — програма міжнародних академічних обмінів серед науковців, викладачів, студентів та професіоналів. Заснована сенатором США Джеймсом Фулбрайтом (James Fulbright) для збільшення порозуміння між громадянами США та іншими країнами через відкриття можливостей обміну.

Гірким прикладом є відкриття правди про страждання жителів Ленінграда під час Другої світової війни. Незабаром після нападу нацистської Німеччини на Росію в 1941 році нацистські війська оточили Ленінград (тепер Санкт-Петербург). Блокада тривала 900 днів. За офіційними даними, в Ленінграді померло півтора мільйона людей, переважно від голоду. Майже всі дорослі люди, з якими я зустрічався, розповідали мені про членів своєї родини, які загинули впродовж блокади. Проте під час мого перебування в Росії уряд оголосив, що кількість цивільного населення, яке загинуло в блокаду, було завищено. В травні, коли вся країна в черговий раз відзначала День Перемоги над нацизмом, радянський уряд оголосив, що втрати у війні були такими значними через те, що не вистачало офіцерів для командування військами. Уряд заявив, що перед початком війни радянський вождь Сталін проводив чистку рядів і багато офіцерів було розстріляно.

Проте відбуваються не тільки викриття старої брехні, брехня продовжується і надалі. Через рік після приходу до влади Михайла Горбачова сталася жажлива ядерна катастрофа в Чорнобилі. Над деякими районами Західної та Східної Європи поширилася хмара

радіації, проте радянський уряд спочатку намагався все приховати. Скандинавські вчені визначили, що рівень радіації в атмосфері сильно підвищився. Через три дні радянська влада визнала, що сталася велика аварія, і повідомила про загибель тридцяти двох осіб. Лише через кілька тижнів Горбачов вперше публічно заговорив на цю тему і присвятив більшу частину свого виступу критиці реакції Заходу на аварію. Уряд так і не визнав, що населення Чорнобиля не було вчасно евакуйоване, і багато людей захворіли променевою хворобою. За сучасними оцінками російських учених, від наслідків чорнобильської катастрофи можуть померти 10 000 чоловік.

Я дізнався про це від українського лікаря, з яким їхав до Києва в купе нічного поїзда. Він розповів, що партійні працівники евакуювали свої сім'ї, у той час як усім іншим було сказано, що ніякої небезпеки немає. Цей лікар тепер лікував дівчаток від раку яєчників, який у звичайних умовах не розвивається в такому ранньому віці. У відділенні лікарні для дітей, які страждають на променевою хворобу, він бачив, як їхні тіла світяться в темряві. Правда, через погане знання мови я не можу абсолютно впевнено стверджувати, говорив він це буквально чи метафорично. (Безумовно, це метафоричне перебільшення. — *Прим. ред.*) Він сказав: «Горбачов бреше, як і вони всі. Він знає, що сталося, і знає, що ми знаємо, що він бреше».

Я зустрічався з психологом, який отримав завдання провести опитування жителів околиць Чорнобиля, щоб оцінити, як вони справляються зі стресом через три роки після аварії. Він вважав, що їхнє тяжке становище зумовлює ще й той факт, що уряд кинув їх напризволяще. Цей учений офіційно рекомендував Горбачову виступити перед народом і сказати: «Ми зробили жахливу помилку, недооцінивши інтенсивність радіації. Ми повинні були евакуювати набагато більше людей і набагато швидше, проте нам не було де розмістити всіх. Щойно ми зрозуміли свою помилку, нам варто було сказати вам про це, проте ми й цього не зробили. Тепер ми хочемо, щоб ви дізналися правду і знали, що країна співчуває вам. Ми забезпечимо вам необхідне медичне обслуговування і сподіваємося, що у вас все буде добре». Проте ця рекомендація залишилася без відповіді.

Гнів через брехню про Чорнобиль ще не минув. На початку грудня 1991 року, більш ніж через п'ять років після аварії, український парламент зажадав, щоб Михайло Горбачов і сімнадцять інших радянських та українських державних чиновників були притягнуті до судової відповідальності. Володимир Яворівський, голова слідчої

комісії українського парламенту, що розслідувала аварію, сказав: «Все керівництво, починаючи з Горбачова і закінчуючи шифрувальниками секретних телеграм, знали про справжній рівень радіаційного забруднення». Українське керівництво заявило, що президент Горбачов «особисто сприяв приховуванню ступеня витоку радіації».

Десятиліттями радянські люди навчалися того, що, аби чогось досягти, необхідно всіляко ухилитися і обходити правила. СРСР став країною, в якій брехня і шахрайство перетворилися на норму. Всі знали про корумпованість системи і несправедливість законів, а для того, щоб вижити, треба було перемогти систему. Суспільні інституції не зможуть працювати, якщо всі будуть вважати, що правила треба порушувати або обходити. Я не впевнений, що прості перестановки в уряді можуть швидко призвести до зміни такої політики. Сьогодні ніхто не вірить нічому з того, що говорить нинішній уряд про що б то не було. Дуже небагато з тих, з ким я зустрічався, вірили Горбачову, а це було за рік до проваленої у 1991 році спроби державного перевороту. Нація не може вижити, якщо ніхто не вірить жодному зі своїх лідерів. При такій ситуації населення готове і навіть хоче, щоб до влади прийшов будь-який сильний лідер з досить сміливими домаганнями і рішучими діями і повернув довіру народу.

В американців є такий короткий анекдот про політиків: «Як дізнатися, коли політик бреше? Коли ворухить губами!» Проте мій візит до Росії переконав мене в тому, що, всупереч цьому анекдоту, ми все ще сподіваємося на чесність наших лідерів, хоча і допускаємо, що іноді вони можуть збрехати. Закони діють тільки тоді, коли більшість людей вірить у їхню справедливість, і тільки дуже мала частина населення вважає, що закони дозволено порушувати. У демократичній державі уряд успішно працює тільки тоді, коли більшість людей вірить, що їм говорять правду, і у них є всі підстави очікувати чесності та справедливості.

Якщо довіру втрачено, то ніякі глибокі взаємовідносини неможливі. Якщо ви виявите, що ваш друг зрадив вас і постійно брехав вам в корисливих цілях, вашій дружбі настає кінець. Шлюб теж руйнується, якщо один з подружжя дізнається, що інший обманював його, причому неодноразово. Навряд чи будь-яка форма правління може проіснувати тривалий час без застосування сили для придушення власного ж народу, якщо народ вважає, що його лідери завжди брешуть.

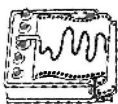
Сподіваюся, ми ще не дійшли до такого стану. Брехня державних діячів усе ще є подією, яка викликає осуд, а не захоплення. Брехня і корупція є частиною нашої історії. Вони не нові, проте досі їх все ще вважають відхиленням від норми. Ми все ще віримо, що можемо позбутися шахраїв.

Скандали Ватергейт та Іран-контрас можна вважати свідченнями того, що американська система управління державою є недолугою, проте можна розглядати їх і як доказ зворотного твердження. Ніксону довелося піти у відставку. Коли голова Верховного суду США Воррен Бергер (Warren Berger) приводив співробітників адміністрації до присяги після того, як Джеральд Форд змінив Ніксона, він сказав одному з присутніх при цьому сенаторів: «Вона [система] спрацювала, слава Богу, спрацювала». (Time, August 19, 1974, p. 9.) Норта, Пойндекстера, а згодом й інших було притягнуто до судової відповідальності за брехню перед Конгресом. Під час слухань у Конгресі у справі Іран-контрас конгресмен Лі Гамільтон (Lee Hamilton) присоромив Олівера Норта, навівши цитату з висловлювань Томаса Джефферсона: «Загалом мистецтво управління полягає у мистецтві бути чесним».

НОВІ ЗНАХІДКИ ТА ІДЕЇ ПРО БРЕХНЮ ТА ЇЇ ВИКРИТТЯ

Я написав цей розділ з нагоди публікації третього видання цієї книги, і розмістив в ньому новий матеріал, якого немає в останньому американському виданні 1992 року. Тут наведено нові відмінності між брехнею та іншими формами дезінформації, вказано мотиви, які примушують людину брехати. Нарешті, я викладу декілька причин, які могли б пояснити, чому людям не дуже добре вдається викривати брехунів. На сьогодні вчені навчилися набагато успішніше визначати брехню за виразом обличчя, ніж це було раніше; існують професійні групи, які здатні так само точно, як співробітники Секретної служби США, викривати брехунів за манерою поведінки.

Я вдячний Хелені Кронін (Helena Cronin) з Лондонської школи економіки, яка запитала мене, чому еволюція не покращила нашу здатність викривати брехунів, а також Маркові Франку (Mark Frank), Університет Ратжерс, і Річарду Шустеру (Richard Shuster), Університет Хайфи, за їхні численні допоміжні коментарі до цього рукопису.

Нові відмінності

Бок визначає умисне приховування як *таємницю*. (С. Bok. *Secrets*. New York: Pantheon, 1982.) Це скоріше заплутує питання, оскільки саме повідомлення про брехню відрізняє таємницю від брехні. Тому я залишаю термін *таємниця* для ситуації, в якій *дається* повідомлення про намір не розкривати інформацію. Коли ми називаємо щось таємницею, ми заявляємо своє право не розкривати її, аби зберегти конфіденційність. Таємниці можуть бути справою однієї людини, двох чи більше осіб, які можуть зберігати інформацію, яку вони вважають таємною для інших. Якщо я запитаю мою дочку, чи є у неї хлопець, то вона може відповісти мені, що «це таємниця».

Якщо вона дійсно має хлопця, то вона приховала цей факт від мене, проте саме повідомлення про це приховування характеризує його як таємницю. Припустимо, що я не запитав її про це, але вона знає про мою цікавість щодо цього з минулих розмов. Якщо у неї є хлопець, але вона не сказала мені про це, то вона таким чином приховує правду, але це не таємниця, тому що вона не повідомила про своє право приховувати правду, і це також не брехня, тому що вона не давала зобов'язання інформувати мене про її романтичні стосунки.

Порушена обіцянка не є брехнею. За тиждень до того, як президент Клінтон обійняв посаду, репортер заявив, що він порушив свою передвиборчу обіцянку стосовно імміграції з Гаїті, оскільки тепер він зайняв позицію колишнього президента Буша, тобто політика, якого він критикував у ході передвиборчої кампанії. Клінтон виправдовувався з ознаками гніву, кажучи, що американський народ буде вважати його дурнем, якщо він не змінить свою політику відповідно до зміни обставин. На мою думку, Клінтон збрехав би, тільки якщо би він знав (саме тоді, коли він критикував Буша), що сам має намір слідувати тій же політиці. Розглянемо звинувачення у брехні президента Буша (тобто порушення ним обіцянки), коли він підвищив податки в кінці терміну повноважень. Звичайно, на початку своєї передвиборчої кампанії він обіцяв не підвищувати податки, але він міг бути брехуном, якщо було б доведено, що він мав такий намір, коли давав передвиборчу обіцянку.

Нездатність згадати не є брехнею, хоча брехуни часто намагаються виправдати свою виявлену брехню саме цим. Трапляється, ми забуваємо щось неприємне, але якщо забудькуватість дійсно мала місце, її не слід вважати брехнею, оскільки в даному разі не було вибору. Іноді неможливо визначити: чи справді людина забула, чи прикриває своєю забудькуватістю чергову брехню.

Якщо хтось змальовує неправдиву картину того, що сталося насправді, це не обов'язково означає, що людина намагається збрехати, і, якщо немає навмисного наміру збрехати, то помилкове твердження не варто вважати брехнею. Чому має значення термін, який ми називаємо «помилкове твердження»? Це не просто питання семантики або визначення. Якщо людина не бреше, якщо людина вірить у щирість своїх слів, її поведінка буде схожа на поведінку правдивої людини. Якщо ця особа вірить у правдивість своїх слів під час промови, тоді мають бути відсутніми поведінкові ознаки про те, що людина говорить. Хоча у мене немає прямих доказів для цього

прогнозу, це узгоджується з моєю загальною теорією, коли поведінка викриває брехню, до речі, інші докази підтверджують це судження. (Paul Ekman, Wallace V. Friesen, Maureen O'Sullivan. *Smiles When Lying* // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1988, 54, pp. 414–420.) Є чимало способів, якими люди можуть надавати помилкову інформацію, в правдивість якої вони вірять.

Більшість з нас дійсно схильні до перекручення подій, особливо в тлумаченні чужих дій і мотивів, які змушують людей діяти так чи інакше. Той факт, що хтось інтерпретує питання таким чином, що це дозволяє йому отримати бажаний результат, не означає, що він більшою мірою бреше, а не перекручує факти. Не слід розглядати такий випадок тільки як приклад самообману, оскільки не кожне непорозуміння або невірна інтерпретація є самообманом.

Розглянемо ситуацію, коли чоловік, якого звинувачують у зґвалтуванні, стверджує, що жертва сама захотіла зайнятися з ним сексом. Хоча справжні гвалтівники (які напевно знають, що їхні жертви не бажали сексу) часто роблять саме такі заяви, аби уникнути покарання, така заява сама по собі не свідчить про те, що вона помилкова. Навіть якщо це малоімовірно, вона все ж таки може бути правдою. Припустимо, що це було зґвалтування на побаченні, і жертва була сором'язливою і дуже наляканою, тому протестувала лише один раз і не дуже сильно, а потім не пручалася. Гвалтівник може невірно інтерпретувати первісний протест, подальшу відсутність протесту і пасивність як згоду. Чи може такий гвалтівник бути жертвою самообману? Навряд чи, якщо він не усвідомлював, що його хибне тлумачення поведінки жертви було викликано бажанням задовольнити свої власні потреби. Чи можна це назвати зґвалтуванням? Відповідь має бути ствердною, хоча гвалтівник може додержуватися протилежної думки і відстоювати правдивість свого твердження, що його жертва беззастережно погодилася. І одна з причин, чому той, хто робить таке твердження, може здатися правдоподібним за своєю поведінкою, полягає в тому, що гвалтівник не вважає, що він бреше. (Обговорення цієї проблеми в контексті критики використання детектора брехні для тестування випадків сексуального насильства дітей можна знайти в роботі Theodore P. Cross, Leonard Saxe. *A critique of the validity of polygraph testing in child sexual abuse cases* // *Journal of Child Sexual Abuse*, vol. 1, 4, 1993, pp. 19–34.)

Звичайно, це не єдина причина, чому може здатися, що хтось поводить себе цілком правдоподібно. Деякі люди від природи мають

здатність перевтілюватися у ту роль, яку вони грають, і майже відразу тимчасово повірити у те, що вони говорять, а оскільки вони самі вважають, що говорять правду, то їхня поведінка є абсолютно достовірною.

Невірна інтерпретація — це не єдиний спосіб, завдяки якому людина може повірити у правдивість власної фальшивої розповіді. Спочатку людина може усвідомлювати, що бреше, але згодом вже починає вірити у власну брехню. А повіривши, що її брехня є вірним описом того, що сталося, людина може здаватися цілком правдивою. Розглянемо розбещувача дітей, який у відповідь на перші звинувачення стверджував, що він тільки обіймав дитину і не робив нічого, що могло б зашкодити дитині, навпаки, дитина насолоджувалася цим. Навіть якщо спочатку він знав, що брехав, з плином часу і з великою кількістю повторень брехні розбещувач міг повірити у правдивість вигаданої ним історії. Цілком можливо, що він водночас міг утримувати у свідомості та пам'яті справжній хід подій (тобто як він силоміць кривдив дитину) і вибудувані переконання (що він лише обіймав дитину, яка справді бажала цього). Або справжні спогади з плином часу могли згасати і ставати все менш доступними, ніж вибудувані переконання, або, можливо, стали взагалі недоступними.

Розглянемо дитину, яка свідомо бреше, стверджуючи, що викладач сексуально домагався її, знаючи, що цього ніколи не було. Припустимо, що мотивом дитини було бажання покарати вчителя за її приниження перед усім класом через невдало виконане тестове завдання. Якщо дитина відчувала право на помсту, то вона могла вважати, що такий вчитель міг би домагатися її, ймовірно, хотів домагатися її, ймовірно, домагався інших дітей тощо. Не слід виключати можливість того, що з плином часу, з великою кількістю повторень і перекручень, дитина може повірити в те, що її домагалися.

Ці приклади викликають занепокоєння, тому що дуже важко визначити, як часто вони можуть траплятися. Невідомо, чи діти більше, ніж дорослі, вразливі до того, аби повірити у правдивість власної брехні, чи існують будь-які персональні особливості, які пов'язані з цим явищем. Немає певного способу для визначення правдивості спогадів, їх часткового або повного перекручення. Хоча є способи (їх наведено далі) викриття фальшивих показань, але тільки тоді, коли людина, яка дає свідчення, знає, що вона бреше.

Мотиви брехні

Мої співбесіди з дітьми й анкетування дорослих дозволяють виокремити дев'ять різних мотивів брехні. (Paul Ekman, *Why Kids Lie*. New York: Charles Scribner's Sons. 1989.)

1. Аби уникнути покарання. Це найбільш поширений мотив для дітей або дорослих. Покарання може бути за поганий вчинок або випадкову помилку.
2. Аби отримати нагороду, яку інакше здобути нелегко. Це другий найбільш часто згадуваний мотив як дітьми, так і дорослими.
3. Аби захистити іншу особу від покарання.
4. Аби захистити себе від загрози фізичної розправи. Це відрізняється від покарання, оскільки загроза розправи виникає не за провину. Наприклад, дитина, яка перебуває вдома одна, може збрехати незнайомцю за зачиненими дверима, що її батько спить.
5. Аби викликати захоплення у інших.
6. Аби вийти з незручної соціальної ситуації. Наприклад, збрехати про проблеми з нянею, аби залишити нудну вечірку, або збрехати про дзвінок у двері, аби закінчити телефонну розмову.
7. Аби уникнути збентеження. Дитина, яка стверджує, що сидіння намокло внаслідок пролиття води, а не від того, що вона обмочилася в штани, боїться не покарання, а тільки збентеження.
8. Аби зберегти конфіденційність, не повідомляючи про намір утаємничити деяку інформацію.
9. Аби керувати іншими, контролюючи доступну їм інформацію.

Навряд чи кожна брехня обов'язково відповідає якомусь з цих мотивів, але саме ці мотиви було отримано на основі даних проведених інтерв'ю. Існує ще так звана тривіальна брехня, або брехня із ввічливості чи тактовності, що не підпадає під ці дев'ять мотивів. Тривіальна брехня не є тотожною справжній брехні, оскільки правила ввічливості передбачають наявність повідомлення. Більш складний приклад – це брехня для підготовки несподіваного вітання із днем народження. Ймовірно, цей випадок більше підходить для мотиву збереження конфіденційності.

Нові результати

Я вже неодноразово наголошував на тому, як важко виявити брехню за манерою поведінки. Наші поточні результати і підтверджують, і заперечують цю точку зору. У дослідженнях брехні стосовно «крадіжки грошей» і «вражень від перегляду фільмів» нам вдалося розрізнити брехунів від правдивих людей в більш ніж 80% випадків, оцінюючи лише вираз обличчя. А якщо до уваги взяти оцінку рухів тіла, голосу і мови, ми отримуємо більше 90% правильної ідентифікації. Безумовно, що для таких вимірювань знадобиться чимало часу. Ми досі отримуємо підтвердження того, що більшість людей, які передивляються відеозаписи один раз, роблять оцінки лише трохи краще, ніж при випадковому розподілі людей на тих, хто бреше і каже правду.

Ми знайшли докази загальної здатності розрізнити тих, хто бреше, а хто говорить правду. (Mark G. Frank, Paul Ekman. *The Ability To Detect Deceit Generalizes Across Different Types of High-Stake Lies* // Journal of Personality and Social Psychology 72, pp. 1429–1439, 1997.) Точність виявлення брехні в експерименті з «крадіжкою грошей» мала кореляцію з точністю виявлення брехні в експерименті з «оцінкою вражень від перегляду фільмів». Скоріш за все, це пояснюється наявністю високих ставок, за яких поведінкові ознаки схожі незалежно від того, що є предметом брехні. Звичайно, брехня може змінюватися також за рахунок зміни частоти окремих видів ознак. Наприклад, в брехні про враження від фільму є набагато більше мовних ознак брехні, ніж в брехні про крадіжку грошей. Як би там не було, але що більше слів людина вимовляє при будь-якому типі брехні, то більш точно можна визначити брехню. Досвідчені інтерв'юери знають, що їхнє головне завдання полягає в тому, аби стимулювати співрозмовника заговорити. Що більше піддослідний говорить, то більше виявлятиметься ознак брехні у словах, у виразі обличчя, рухах тіла і голосі.

Ми (Франк і Екман, неопубліковані дані) також отримали докази того, що здатність брехати поширюється на кілька типів брехні. Успіх брехні про враження від фільму корелює з успіхом брехні про крадіжку грошей.

Ми виявили ще три професійні групи, які в експерименті з «оцінкою вражень від перегляду фільмів» загалом краще, ніж випадково, можуть відрізнити тих, хто бреше, і тих, хто говорить правду.

Одна група складалася зі співробітників різних федеральних агенцій, які виявили бажання взяти участь у одноденному семінарі на тему виявлення брехні за поведінкою. Ніхто не був зобов'язаним відвідувати цей курс і всі учасники зробили свій вибір самостійно. Випробування їхньої здатності розпізнавати брехню було проведено до початку семінару, як це було з іншими групами. Ці федеральні службовці виявляли брехню набагато точніше, ніж співробітники правоохоронних органів або федеральні судді.

Друга професійна група, яка дала точний результат, складалась із представників різних відділів поліції, які зголосилися прослухати двотижневий курс на тему, як навчити інших співробітників поліції проводити допити. Здебільшого це були співробітники поліції, які мали репутацію досвідчених інтерв'юерів. Саме ці співробітники поліції виявилися здатними точно виявляти брехню.

Третя професійна група, яка дала точний результат, складалася з приватних клінічних психологів, які зголосилися прослухати курс навчання стосовно виявлення брехні за поведінкою. Ця група психологів показала набагато кращі результати, ніж контрольна група клінічних психологів, яка не прослуховувала цього курсу навчання, і група академічних психологів.

У всіх чотирьох групах, які дали точний результат – тобто серед співробітників секретної служби (див. розділ 9), співробітників федеральних агенцій, співробітників поліції з Лос-Анджелесу, які мали репутацію досвідчених інтерв'юерів, а також приватних клінічних психологів, – практично ніхто не показав результатів на рівні випадкових або гірше, а більше третини досягли точності вище 80%. В інших групах менше 10% учасників показали такий високий результат, у решти результати виявилися на рівні випадкових, а у деякого навіть гірше.

Вивчаючи учасників нашого експерименту – психіатрів, суддів, адвокатів, поліцейських, співробітників федеральних агенцій і психологів, – ми виявили, що вік, стать і досвід роботи не пов'язані з точністю їхніх висновків. Ті, хто був найбільш точним, більше довіряли своїм здібностям, ніж інші, проте в цілому довіра мала лише слабке відношення до точності. Можливість виявити мікровирази обличчя була пов'язана з точністю відокремлення брехні від правди в описі емоцій як в експерименті з «крадіжкою грошей», так і в дослідженні з «оцінкою вражень від перегляду фільмів».

Групи, які показали найбільш точні результати, набагато краще, ніж інші, могли виявити брехунів, проте їхнє вміння визначати

правдивих людей мало чим відрізнялося від уміння інших учасників. Це доводить необхідність навчати людей, як правильно ідентифікувати правдиву людину, яку підозрюють у брехні.

Чому так важко виявити брехунів

Отже, що ми знаємо про те, як люди виявляють брехню за поведінкою? Докази того, що більшість людей нездатні спіймати брехуна, було отримано в наступному експерименті. Ми попросили студентів брехати або говорити правду про щось, що зазвичай не має великого значення для них. Більше того, воно не має ніякого відношення до їхнього минулого або майбутнього життя. Іноді в слабкому (на мою думку) намаганні мотивувати їх, ми зауважували, що дуже важливо мати здатність брехати, а також вказували на те, що розумним або успішним людям це дуже добре вдається робити. Відеозаписи їхньої поведінки було показано іншим студентам, яких ми попросили визначити тих, хто бреше і говорить правду. Як правило, більшість з тих, хто намагався зловити брехунів, показали результати на рівні випадкових, або трохи краще. Наші подальші дослідження було проведено в дещо інший спосіб.

Тепер їхня брехня мала бути пов'язана з їхнім життям, ми також підвищили ставки на успіх або невдачу. Ми вирішили це зробити з двох причин. Тільки брехня з високими ставками на успіх породжує сильні емоції (страх, почуття провини, хвилювання, або те, що я називаю захоплення від обдурювання), які швидше за все видадуть брехню. Витік сильних емоцій не тільки спричинить появу поведінкових ознак брехні, він також може призвести до порушення когнітивних процесів брехуна і викликати ухильні, неправдоподібні та суперечливі свідчення. Друга причина для вивчення брехні з високими ставками на успіх полягає в тому, що саме цей тип брехні найбільше непокоїть громадськість.

В експерименті з «оцінкою вражень від перегляду фільмів», який було описано в розділі 2, ми розглянули, як медсестри могли приховувати негативні *емоції*, які вони відчували, коли дивилися фільми зі сценами ампутації та опіків. Студенти були дуже мотивовані, аби досягти успіху в цій брехні, адже вони гадали, що наш експеримент допоможе їм розвинути саме ті навички, які їм знадобилися б під час спостереження саме таких неприємних сцен у майбутній роботі. В іншому експерименті з «крадіжкою грошей» піддослідні мали можливість вкрати 50 доларів і залишити їх собі,

якщо їм вдасться переконати слідчого, що вони не крали *цих грошей*. Ті піддослідні, які не брали грошей, могли заробити 10 доларів, якщо слідчий повірить їм, що вони не крали 50 доларів. У нашому останньому сценарії ми спочатку визначили коло соціальних питань, які найбільше турбували піддослідних, а потім попросили їх чесно описати їхню *думку* (і заробити 10 доларів, якщо їм повірять), або дати протилежні свідчення (і заробити 50 доларів, якщо їм повірять).

В останньому експерименті деяким з наших піддослідних ми запропонували вибір, тобто збрехати або сказати правду, так само як в реальному житті. Є багато причин, чому деякі люди вважають за краще не брехати (одна з яких — знання, засновані на минулому досвіді, що їх майже завжди ловили на брехні). Залучення до групи брехунів саме таких невдах — тобто людей, які ніколи не погодилися б брехати, якщо б тільки не були змушені експериментатором — мало підвищити рівень виявлення брехні. Практично в усіх попередніх дослідженнях, під час особистої співбесіди або з використанням детектора брехні піддослідним не давали вибору: брехати або говорити правду. Єдиним винятком є дослідження на детекторі брехні (див. дослідження Гінтона, Дайє, Елаада і Бен-Шахара, які описані в розділі 7), в якому дослідники брехні змогли виявити тих поліцейських, які брехали на запитання під час тесту для визначення права на просування по службі. В іншому дослідженні Стіфф, Корман, Крізек і Снайдер таким самим чином могли визначити, які студенти шахраювали із відповідями на запитання анкети. (J. Stiff, S.Corman, B. Krizek, E. Snider, *Individual Differences and Changes in Nonverbal Behavior Unmasking the Changing Faces of Deception* // *Communication Research*, 21, 5, pp. 555–581, 1994.) Бредлі у своєму дослідженні із використанням детектора брехні також дозволив піддослідним обирати: брехати або говорити правду. (M.T. Bradley, *Choice and the Detection of Deception* // *Perceptual and Motor Skills*, 66, 1, pp. 43–48, 1988.)

До того ж ми повідомили суб'єктам, що їх буде покарано (і це буде значне покарання), якщо дослідник викрие їхню брехню. І правдива людина, яку помилково визначать, як брехуна, і справжній брехун отримають однакове покарання. Таким чином, вперше в дослідженнях брехні чесна людина і брехун могли лякати — або недовіри (якщо це правдива людина), або викриття (якщо це брехун). Якщо один лише брехун боїться викриття у брехні, то це занадто легке завдання для дослідника брехні, яке до того ж не

пов'язане з реальним життям. І якщо ані брехун, ані правдива людина не відчувають жаху покарання, то така ситуація буде мати дуже слабке відношення до тієї брехні, з якою стикаються в кримінальному світі чи питаннях національної безпеки, не кажучи вже про родинні суперечки, конфлікти між батьками і дітьми тощо.

Хоча наші останні експерименти можуть претендувати на більшу «екологічну» чистоту, ніж минулі дослідження стосовно виявлення брехні на основі особистої співбесіди або з використанням детектора брехні, висновки про можливість виявлення брехні не дуже відрізнялись. Більшість з тих, хто бачив відеозаписи і зробив свої судження, показав результати на рівні випадкових або трошки краще. Ми протестували тисячі людей, за чотирма виключеннями усі представники системи кримінального правосуддя (поліцейські, адвокати, судді), розвідники та психотерапевти показали результати трохи краще, ніж випадкові. Єдиним виключенням виявилася група поліцейських, яких охарактеризували як експертів з допитів, кожен з яких потім пройшов тижневе тренування стосовно ідентифікації брехні за поведінковими ознаками. Вони продемонстрували дуже добру здатність до виявлення брехні в експерименті з «оцінкою вражень від перегляду фільмів».

Перш ніж переходити до розгляду питання, чому люди не можуть викривати брехунів, слід вказати на деякі обмеження наших досліджень, які могли б привести нас до недооцінки здатності виявляти брехню за поведінкою. Здебільшого спостерігачі, які оцінюють, хто бреше і хто говорить правду, не мають життєво важливої зацікавленості у досягненні високої точності. Їм не запропонують більш високу зарплату, якщо вони будуть уважнішими. Викриття брехунів природно не підкріплюється винагородою, оскільки більшість з цих людей не заробляють на життя саме викриттям брехунів. Це обмеження було враховано в наших дослідженнях (Р. Ekman and M. O'Sullivan, *Who Can Catch A Liar* // *American Psychologist*, 46, pp. 913–920, 1991), а також у роботах інших дослідницьких груп, які вивчали фахівців з викриття брехунів. Ми виявили, що співробітники Федерального бюро розслідувань, Центрального розвідувального управління, Бюро контролю за продажем алкоголю, тютюну і вогнепальної зброї, Агенції по боротьбі з наркотиками, судові психіатри, митники, поліцейські, судді й адвокати не показали результати, які були б значно вище випадкових.

Ймовірно, точність могла б бути вищою, якщо б ті, хто робив судження, були не тільки пасивними спостерігачами, але й мали

можливість ставити запитання. Вимога формулювати питання також могла б знизити здатність обробляти інформацію від піддослідного. Саме з цієї причини у багатьох допитах один слідчий задає питання, а інший бере участь у справі пасивно — він тільки спостерігає за відповідями підозрюваного. Було б цікаво залучити професійних слідчих, які б задавали питання в наших експериментах, а потім визначити, чи зможуть ті, хто бачить таким чином зроблені відеозаписи, більш точно визначити брехню.

Наші спостерігачі не були знайомі з тими, кого вони оцінюють, і можна сперечатись про те, що таке знайомство могло б підвищити точність експерименту. Звичайно, у більшості ситуацій судження про брехню робляться без попереднього знайомства з піддослідним, тому наші експерименти відповідають принаймні цим ситуаціям. Проте навряд чи таке знайомство з підозрюваними завжди сприяє викриттю брехні. Звичайно, воно повинно стати підґрунтям для врахування особливостей поведінки, однак це може коштувати надто дорого. Ми прагнемо підтримувати наші дружні стосунки, а бажання зберегти їх може змусити проігнорувати саме ті ознаки поведінки, які можуть порушити ці стосунки. Довіра робить нас уразливими з точки зору маніпулювання, оскільки звичайні рівні пересторог зменшуються і презумпція невинності приймається як норма. Наявність відносин також може призвести до впевненості у своїй здатності виявляти брехню, а така довіра сама по собі підвищує уразливість. Знайомство з піддослідним може бути корисним тільки тоді, коли йдеться про людину, стосовно якої були підстави для недовіри, або відомо, як і коли вона зраджувала дружнім відносинам.

В наших експериментах кожне інтерв'ю показували спостерігачам лише протягом кількох хвилин і після цього вони мали прийняти рішення. Але відведення додаткового часу для показу не обов'язково сприяє викриттю брехні. В одному дослідженні показ було подовжено вдвічі, проте точність суджень не покращилася. Крім того, аналіз поведінкових ознак брехні свідчить про те, що ознаки брехні можна помітити навіть у короткі проміжки часу. Тим не менш, не слід виключати це обмеження. Якщо люди довше спостерігатимуть за піддослідними — годину або дві, — точність суджень може поліпшитись.

Критик може зауважити, що таку низьку точність спричиняє мала кількість поведінкових ознак брехні, але в наших експериментах це було зовсім не так. Вимірювання виразів обличчя, голосу і

мови, які зробили ми і наші співробітники, показують, що можна досягти досить високого рівня точності — понад 80% правильної класифікації піддослідних на брехунів і тих, хто говорить правду. Хоча ці вимірювання вимагали уповільненого повторного перегляду плівок, відомо, що точні судження можливо зробити навіть при перегляді відеозапису в режимі реального часу. Невеликий відсоток тих дослідників брехні, яких ми вивчали, досягли 80%-ї або більшої точності, проте вони робили такі точні судження неодноразово, тобто їхні результати не були випадковими. Ми визначили кілька професійних груп, які давали дуже точні судження. Члени Секретної служби США були дуже точні в оцінці емоційної брехні, ніхто з них не робив суджень на рівні або нижче випадкових, і третина була здатна робити судження із точністю вище 80%. Слідчих спеціально відбирають за відповідні навички, а враховуючи тиждень тренувань, вони показали аналогічні за точністю результати в експерименті з «оцінкою вражень від перегляду фільмів».

Хоча ставки в тих видах брехні, які ми вивчали, були набагато вище, ніж в інших дослідженнях брехні, звичайно, вони були не такими високими, якими вони насправді є в багатьох кримінальних справах і питаннях національної безпеки. Можливо, якби ставки були набагато вищими, то відеоплівки містили б багато явних ознак брехні і, внаслідок цього, призводили до набагато більшої точності суджень. Не можна заперечувати проти такої можливості, і все ж кілька професійних груп доволі точно оцінили наші відеоплівки. Залишається відкритим питання, чому всі інші групи фахівців зазнали невдачі.

Інформація про брехню є, проте її можуть виявити лише деякі люди. Чому ж переважна більшість людей нездатна на це? Перш ніж дати відповідь на це питання, вкажу на ще одну особливість наших експериментів, яка ймовірно сприяє і, крім того, підвищує точність суджень. В останніх дослідженнях ми розповідали нашим спостерігачам, що приблизно 40–60% людей, яких вони побачать, дійсно брешуть. Спочатку ми не давали цієї вказівки, і виявили, що група поліцейських вважала всіх, кого бачила на відеоплівках, брехунами. Згодом ці учасники експерименту пояснювали, що всі брешуть, особливо в очі поліції. Знання про долю справжніх брехунів є перевагою, що може підвищити викриття брехні.

Враховуючи, що наш доказ не є остаточним, наші відеоплівки дійсно містять поведінкові ознаки брехні, які деякі люди можуть

досить точно розпізнати, проте більшості це не вдається. В контексті цього обговорення розглянемо цей доказ як припущення того, що в реальному житті більшість людей — переважна більшість людей — не виявляє брехню з високими ставками за манерою поведінки. Питання, яке я ставлю, полягає в тому, чому більшість людей не виявляє брехні, тобто чому усі ми не можемо це робити краще? Не можна сказати, що нам начхати на це. Опитування громадської думки знову і знову свідчать про те, що чесність є однією з п'яти характеристик, які люди хочуть бачити у лідера, друга або коханця. І світ розваг демонструє нам безліч історій, фільмів і пісень, які описують трагічні наслідки зради.

Справа в тім, що ми не підготовлені нашою еволюційною історією, аби бути дуже вправними викривальниками брехні або талановитими брехунами. Я підозрюю, що у наших предків було дуже мало можливостей, щоб збрехати і уникнути викриття, а розплата за брехню, ймовірно, була надто високою. Якщо це припущення вірне, то не було сприятливих умов для відбору людей, надзвичайно вправних у викритті або вчиненні брехні. Рештки стародавніх людей мало що можуть сказати нам про тогочасне суспільне життя, тому ми можемо лише робити деякі припущення про те, яким було життя мисливців-збирачів. До цього я можу додати спогади із власного досвіду, коли тридцять років тому я працював на території, яка тепер називається Папуа-Нова Гвінея, в тодішній дописемній культурі кам'яного століття.

В маленькому селі у кімнатах будинків двері були відсутні і про приватне життя не могло бути й мови — щодня усі бачили один одного і знали все про всіх. Брехню частіше за все могла би викрити сама жертва брехні чи хтось інший, спостерігаючи дії, які суперечать брехні, або за допомогою інших речових доказів. В тому селі, де я жив, подружню зраду часто намагалися приховати брехнею. Проте таку брехню викривали не за аналізом поведінки зрадника у момент проголошення клятви вірності, а випадково натикаючись на зрадників у кущах.

Можливо, що брехня про переконання, емоції і плани могла б краще уникнути викриття саме в таких умовах. Проте деякі аспекти брехні в кінцевому підсумку стануть явними, оскільки дуже важко приховати або фальсифікувати брехливі дії за відсутності приватного життя.

У суспільстві, в якому виживання людини залежить від спільних зусиль з іншими членами тієї ж громади, втрата репутації

внаслідок викриття брехні може виявитися смертельною. Ніхто не захоче співпрацювати з тим, кого звинуватили у серйозній брехні. Брехуну буде важко змінити партнера, місце роботи або помешкання.

Чейні і Сейфарт у своїй книзі в розділі про брехню тварин роблять дуже схожі висновки. Важливе обмеження проти брехні... «... пояснюється соціальною структурою популяції. Тварини, які живуть у стабільних соціальних групах, стикаються з особливими проблемами при будь-яких спробах брехливих відносин... Серед соціальних тварин брехливі сигнали, ймовірно, мусять бути більш слабкими і виникати з меншою частотою, якщо вони хочуть залишитися непоміченими. Якщо тварини живуть у соціальних групах, в яких деякий ступінь співпраці має важливе значення для виживання, то так само важливою є необхідність співробітництва, яка може зменшити частоту ненадійних сигналів». (D.L. Cheney, R.M. Seyfarth, *How Monkeys See the World*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1990, p. 189.)

Якби у таких умовах виникали деякі спеціальні навички у виявленні брехні (або створенні брехні), то вони не мали б великого адаптивного значення. Серйозній брехні з високими ставками заважають саме обмежені можливості і висока розплата. А коли брехню підозрювали або виявляли, то ймовірно не за оцінкою манери поведінки. (Зверніть увагу, я зосередився тільки на брехні у групі; проте, звичайно, брехня може виникати у відносинах між групами, а вартість і точність її виявлення можуть бути зовсім іншими.)

Хоча існує альтруїстична брехня, у даному разі ми розглянемо менш дружню брехню, яка трапляється, коли одна людина отримує деяку перевагу саме за рахунок жертви своєї брехні. Коли перевага досягається з порушенням правил або очікувань, то саме це ми називаємо брехнею. Брехня часом може знадобитися для виконання шахрайських дій і завжди потрібна для їх приховування. Жертви шахраїв зазвичай не усвідомлюють обману і мотивовані до викриття будь-якої брехні. Проте випадки шахрайства навряд чи досить часто траплялися в середовищі наших предків, аби надати деяку перевагу тим, хто мав надзвичайний хист до виявлення шахрайства, коли воно мало місце. За умов обмеженої приватності випадки шахрайства викривали, користуючись іншими засобами, не застосовуючи аналіз манери поведінки. Біолог Алан Графен писав:

«Випадки шахрайства перебували на досить низькому рівні, тому усереднена сигналізація залишалась чесною. Оскільки сигналізатори максимізують свою пристосованість, випадки, коли брехня є вигідною, повинні бути обмеженими. Можливо, що сигналізатори, для яких шахрайство є вигідним, знаходяться в меншості, або тільки в меншості випадків брехня є вигідною для сигналізаторів. Шахрайство передбачається в еволюційно стабільних сигнальних системах, проте система може бути стійкою лише тоді, коли є причини, за яких брехня не є вигідною. Шахрайство накладає свого роду податок на значення сигналу. Центральний аспект стабільної сигнальної системи — це чесність, а пониження значення сигналу випадками шахрайства повинно бути обмеженим задля збереження стабільності». (A. Grafen, *Biological Signals as Handicaps* // *Journal of Theoretical Biology*, 144, pp. 517–546, 1990. Див. ст. 533.)

У цьому міркуванні сигнали шахраїв, які я б назвав брехнею, повинні мати низьку частоту. Результати досліджень Космідеса і Тубі показують, що ми розвинули чутливість до порушення правил, а не до винагородження шахраїв. Це пояснює, чому шахрайство трапляється не досить часто. (L. Cosmides, J. Tooby, *Cognitive Adaptations for Social Exchange* // *The Adapted Mind*, під ред. J. Barkow, L. Cosmides, J. Tooby. New York: Oxford University Press, 1992.) Проте результати наших досліджень показують, що люди здатні ловити шахраїв не за рахунок здатності викривати брехню за поведінкою, а скоріше іншими засобами.

Підсумовуючи, зазначу, що середовище наших предків не підготувало нас таким чином, аби ми стали проникливими викривальниками брехні. Ті, хто набув найбільший досвід у виявленні брехуна за манерою поведінки, мали би мінімальну перевагу в умовах, за яких ймовірно жили наші предки. Випадки серйозної брехні, скоріш за все, відбувалися нечасто, тому що відсутність приватності підвищувала ймовірність бути спійманим. За відсутності особистого життя брехню, як правило, можна було б виявити шляхом прямого спостереження або за іншими матеріальними доказами, замість того, аби покладатися на судження про ознаки поведінки. Зрештою, у спільній, закритій і маленькій громаді розкриття брехні окремої особи заподіяло б значну і неминучу шкоду її репутації.

У сучасних індустріальних суспільствах ситуація практично зворотна. Існує безліч можливостей для брехні; приватність досягається легко, а закритих дверей — безліч. У разі викриття соціальні наслідки не повинні бути катастрофічними для брехуна, оскільки

він може легко змінити місце роботи, помешкання, подружжя. Пошкоджена репутація не переслідує брехуна. Отже, сьогодні ми живемо в умовах, які заохочують, а не перешкоджають брехні; свідчення і діяльність тепер легше приховати, а необхідність покладатися на аналіз поведінки для винесення суджень зростає. Ми не були підготовлені нашою еволюційною історією, аби стати дуже чутливими до поведінкових ознак брехні.

Якщо припустити, що наша еволюційна історія не підготувала нас для виявлення брехні за аналізом поведінки, чому ми не навчаємося це робити в процесі виховання? Поясню: наші батьки вчать нас *не* ідентифікувати їхню брехню. Їхнє приватне життя часто вимагає, аби вони вводили в оману своїх дітей про те, що вони роблять, коли вони роблять це, і чому вони це роблять. Хоча сексуальна активність є одним з очевидних контекстів такої брехні, є й інші види діяльності, які батьки намагаються приховувати від своїх дітей.

Наступне пояснення полягає в тому, що ми зазвичай вважаємо за краще не ловити брехунів, тому що довіра, а не підозрілість, збагачує життя, незважаючи на можливі втрати. Постійна наявність сумнівів і хибних звинувачень не тільки неприємна для підозрілої особи, але й знижує шанси на створення атмосфери інтимності, перешкоджає пошуку партнерів, заважає підтримувати дружні або робочі стосунки. Ми не можемо дозволити собі підозрювати друга, власну дитину, дружину або чоловіка, коли вони насправді говорять правду, і тоді ми схильні будемо робити помилки довіри до брехні. Довіра до інших не тільки є необхідністю, вона полегшує життя. Відмовитися від такого спокою може лише параноїк або ті, хто ризикують життям, якщо вони постійно не будуть напоготові до зради. Відповідно до цього формулювання ми отримали попередні докази того, що постраждали діти, які живуть в суспільних інституціях, були більш точними, ніж інші діти, у виявленні брехні за поведінкою. (D.B. Bugental, W. Shennum, M. Frank, P. Ekman, «True Lies»: *Children's abuse history and power attributions as influences on deception detection* // Attribution, Communication Behavior, and Close Relationships, Під ред. V. Manusov, J. H. Harvey. pp. 248–265. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.)

Отже, я навів три причини, чому ми не здатні ловити брехунів: наша еволюційна історія не підготувала нас; наші батьки не вчили нас, як викривати їхню брехню; ми вважаємо за краще довіряти, ніж бути підозрілими. Мое четверте пояснення полягає в тому, що часто ми самі бажаємо бути обманутими, мимоволі діючи

у змові з брехнею, оскільки зацікавлені у тому, аби не знати правди. Розглянемо два приклади з подружніх відносин. Багатодітній матері може бути невигідно викрити брехню свого партнера, який приховує свої зради, особливо якщо чоловік натякає, що він не відволікає ресурси, які могли б піти на користь родини. Цей зрадник також не хоче бути спійманим, так що вони обидва зацікавлені в тому, аби брехню не було виявлено. Аналогічна логіка діє в наступному прикладі більш альтруїстичної брехні, обумовленої змовою довіри. Дружина запитує свого чоловіка, чи була на вечірці жінка, більш приваблива, ніж вона. Він бреше, стверджуючи, що саме вона була найбільш привабливою, коли насправді це було не так. Він не хоче, аби дружина ревнувала, і не хоче мати справу з відповідними почуттями, вона ж бажає вірити в те, що вона була найкрасивішою.

У деяких змовах жертва брехні, яка хоче вірити брехуну, не може отримати користь від брехні, або отримує її тільки в короткостроковій перспективі. Пригадаємо сумнозвісний приклад, коли жертва повірила брехуну, який збирався завдати їй шкоди. Я маю на увазі зустріч 15 вересня 1938 року прем'єр-міністра Великої Британії Невілла Чемберлена і канцлера Німеччини Гітлера, яку я описав на початку цієї книги. Чому Чемберлен повірив Гітлеру? Не всі повірили йому: наприклад, члени опозиційної партії Великої Британії та багато експертів з інших країн, які вважали, що Гітлер не тримався даного слова. Я думаю, що Чемберлен мимоволі діяв у змові з брехнею Гітлера, оскільки він мусив повірити Гітлеру. Якби Чемберлен визнав брехнею слова Гітлера, його політика умиротворення загрожувала б його країні. Оскільки він зіткнувся з цим фактом лише через кілька тижнів, то можна було б запитати, чому він не усвідомив цього під час зустрічі з Гітлером. Це було б раціональним, проте не психологічним поясненням. Більшість з нас діють згідно з неписаним принципом відстрочки усього неприємного, чому потрібно протистояти, саме тому ми діємо у підсвідомій змові, ігноруючи помилки брехуна.

Чемберлен не є виключенням. Жертви брехні часто у підсвідомій змові хочуть вірити брехунам. Той самий мотив — бажання не визнавати неминучої катастрофи — пояснює, чому бізнесмен, який помилково найняв розтратника, продовжує ігнорувати ознаки розкрадання. З раціональної точки зору, чим раніше він виявить розкрадання, тим краще, проте з психологічної точки зору це відкриття буде означати, що йому доведеться не тільки зіткнутися з втратами його компанії, але й визнати свою помилку, а саме що він найняв

такого негідника. Аналогічно, усі, за винятком рогоносця, можуть знати, що насправді відбувається. Або підліток, який вживає сильнодіючі наркотики, може бути впевненим, що його батьки, безумовно, знають про це, тимчасом батьки мимоволі прагнуть уникнути ознак брехні, які змусять їх переконалися у власній нездатності виховати своїх дітей і необхідністю почати запеклу боротьбу. Проте майже завжди краще в короткостроковій перспективі вступати у змову із брехнею, навіть якщо згодом наслідки будуть ще гіршими.

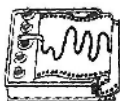
Мотиви, які змушують жертву брехні не намагатися ловити брехуна, були очевидні у випадку арешту за звинуваченням у шпигунстві співробітника ЦРУ Олдріча Еймса (Aldrich Ames) в 1994 році. Впродовж дев'яти років Еймс забезпечував КДБ інформацією про всіх росіян, які співпрацювали з ЦРУ (до речі, деякі з цих росіян були потім страчені). Еймс зовсім не був сором'язливим хлопчиком і сміливо витрачав щедрі радянські гроші на купівлю будинку та автомобіля, яких він аж ніяк не міг придбати за свою зарплату. Агент контррозвідки ЦРУ Сенді Граймс (Sandy Grimes), яка нарешті-таки зловила Еймса, розповіла про свою роботу так: «Ваші найбільші досягнення, найпрекрасніші перемоги — це наслідок ваших найгірших поразок... Коли ви викрили шпигуна, це означає, що очевидно у вас є проблема в вашому агентстві; чому ви не спіймали цю людину раніше!»

П'яте пояснення засноване на результатах досліджень Ірвінга Гоффмана. (E. Goffman, *Frame Analysis*, New York: Harper & Row, 1974.) Нас змалечку привчають бути ввічливими. Дуже значущим прикладом цього є, як ми мимоволі відводимо погляд від співрозмовника, коли він починає колупатися у вухах або в носі. Гоффман також стверджує, що фальш іноді може нести більш соціально значиме повідомлення, ніж правда. Це усвідомлена інформація, тобто інформація, стосовно якої людина готова взяти на себе відповідальність. Коли секретарка, яка жакливо почувається після сварки зі своїм чоловіком напередодні ввечері, на запитання свого боса «Як ви почуваєтеся?» зранку відповідає «Прекрасно», то її фальшиве повідомлення стосується лише її робочої взаємодії з босом. Ця відповідь інформує боса, що вона здатна робити свою роботу. Правда — що вона почувається нещасною — його не цікавить доти, допоки це не впливає на продуктивність її праці.

Жодне з пояснень, які були запропоновані вище, не може пояснити, чому більшість учасників досліджених груп, які склалися зі співробітників кримінального правосуддя і розвідки, так погано

виявляли брехунів за поведінкою. Слідчі поліції і контррозвідки не займають довірчу позицію у спілкуванні з підозрюваним, вони не вступають у мимовільну змову з брехнею і намагаються отримати інформацію, яка їм не належить. Чому ж вони не можуть краще виявляти брехунів за поведінкою? Скоріше за все, їм перешкоджає висока базова частка брехні та неадекватний зворотний зв'язок. Більшість людей, з якими вони мають справу, ймовірно, брешуть їм. Ті, з ким я спілкувався, оцінювали базову частку брехні на рівні більш ніж три чверті. Така висока базова ставка брехні не є оптимальною для навчання методам аналізу тонких поведінкових ознак брехні. Вони занадто часто орієнтовані не на те, аби визначити брехуна, а на те, як отримати докази брехні і викрити брехуна. А коли вони роблять помилки і дізнаються, що когось було помилково покарано, то зворотний зв'язок впливає занадто пізно і занадто далеко від помилкового судження, аби скорегувати його.

Це приводить до думки, що якщо людям запропонувати меншу базову ставку брехні, близько 50%, і дати можливість зворотного зв'язку для виправлення кожного судження, то вони могли б дізнатися, як точно визначати брехню за поведінкою. Саме цей експеримент ми плануємо провести невдовзі. Я не очікую, що точність суджень сягатиме 100% і з цієї причини я не вірю, що судження про тих, хто бреше, варто використовувати як свідчення в суді. Такі судження, однак, можуть забезпечити більш міцну основу для прийняття рішення, принаймні на початковому етапі, для якого потрібно провести додаткове дослідження і задати більше запитань, аби з'ясувати, чому щось незвичайне було зафіксовано у поведінці.

Початок розділу я написав для книги. (P. Ekman, *Lying And Deception* // Memory for everyday and emotional events. Під ред. N.L. Stein, P.A. Ornstein, B. Tversky & C. Brainerd. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 333-347, 1997). Кінцева частина цього розділу була опублікована у вигляді статті. (P. Ekman, *Why don't we catch liars?* // Social Research, 63, pp. 801-817, 1996.)

МІКРОВИРАЗИ, ТОНКІ ВИРАЗИ І ВИРАЗИ НЕБЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Найголовніші результати

У період з 2001 року ми спромоглися визначили в нашому дослідженні найважливіші ознаки брехні й розробили засоби навчання методам їх розпізнавання. Це стало можливим, тому що вперше наше дослідження брехні отримало фінансування, яке дозволило нам вивчати набагато більше людей, ніж досі, і застосувати більш складні і тонкі методи аналізу.

Упродовж сорока років я отримував державні гранти для мого дослідження невербальної поведінки та емоцій. Тим не менш, я не міг отримати фінансову підтримку моєї зацікавленості стосовно розуміння того, як поведінка може видати брехню, і я мусив покладатися на власні кошти. У 1990-х роках Марк Франк (Mark Frank), до речі колишній охоронець бару, який захистив дисертацію в Корнельському університеті на тему вивчення брехні в азартних іграх, приєднався до мене і провів три роки пост-докторської практики у моїй лабораторії.

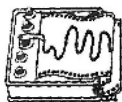
Все змінилося після теракту 9/11. Вперше відділення Міністерства оборони США почало фінансувати наші дослідження брехні, яке дозволило вимірювати поведінку сотен людей. Нічого з того, що ми виявили, не суперечило даним з попередніх розділів цієї книги і нам вдалося розширити наші знання.

Теракт 9/11 — це серія терористичних актів 11 вересня 2001 року на території США, які було здійснено за допомогою чотирьох літаків внутрішніх авіаліній США. Після захоплення контролю над літаками, терористи скерували три літаки на Всесвітній торговельний центр і Пентагон. Припускають, що четвертий літак терористи хотіли спрямувати на Білий Дім або Капітолій.

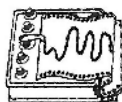
Я знав, що прикладні дослідження вчених зазвичай не цікавлять кінцевих користувачів — у даному випадку уряд США. Я хотів,

аби наші результати врешті уникнули того, що в спільноті військо-вих називається «долиною смерті», тобто місця складання і забу-ття результатів наукових досліджень, які ніхто не використовує. Ключовий фактор експеримента, думав я, це участь кінцевих ко-ристувачів дослідження на самому його початку, аби допомогти нам розробити план цих досліджень. Я запросив співробітників право-охоронних органів та агентів розвідки з США, Великої Британії та Ізраїлю, аби зустрітися з Марком Франком і мною, разом з нашою колегою Морін О'Салліван у Вашингтоні, округ Колумбія, протя-гом двох днів для планування нашого нового дослідження брехні.

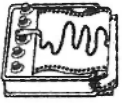
Морін О'Салліван (Maureen O'Sullivan) присвятила свою кар'єру вивченню того, як люди розуміють (або не розуміють) і відчува-ють один одного. Вона обіймала посаду професора психології в Університеті Сан-Франциско аж до своєї смерті в 2010 році.

Експерименти, які ми спільно розробили, є унікальними в істо-рії вивчення брехні як в контексті досліджень фізіології людини, наприклад в дослідженнях детектора брехні, так і вивчення пове-дінки людини. Ми вивчали наших піддослідних, їхній життєвий до-свід, який вони отримали в минулому, або мали б отримати, якщо заглянути в майбутнє.

У моєму першому дослідженні (див. розділ 3) цей зв'язок також було використано, оскільки наші медсестри зіткнулися з жор-сткими медичними сценами, з якими вони мали б справу в по-дальшій кар'єрі. Ми пов'язали цю ситуацію з їхнім минулим і майбутнім в одному з пізніх експериментів (див. розділ 11), в якому люди брехали або говорили правду про свої враження від перегляду відеоплівки, оскільки це повинно було стати точкою зору, яку вони мали відстоювати і про яку вони мали піклувати-ся. Проте в іншому експерименті, в якому вони мусили брехати або говорити правду про те, чи брали вони гроші, ці дії були аж ніяк не пов'язані з їхнім минулим або майбутнім, як в багатьох дослідженнях брехні інших вчених.

Ми не робили випадкову вибірку піддослідних, а навпаки, доби-рали саме тих людей, які цікавляться тим, що вони будуть робити впродовж експериментів, і дбають про те, як їхній успіх або невда-чу в брехні чи правді сприйматимуть інші люди. Ми зовсім не ви-падково пропонували людям брехати або говорити правду, адже різні люди по-різному віддають перевагу тому чи іншому варіанту: збрехати або сказати правду.

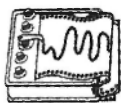
Більшість психологічних досліджень проводиться не на випадковій вибірці, а на студентах коледжу, які мусять погодитися з умовами проходження курсу навчання, де передбачається добровільна участь в таких експериментах.

Ті, хто обрав для себе порушення правил і брехню, впевнені в своїй здатності уникнути викриття. Ті, хто менш впевнений у собі, не порушують правил, тому що бояться бути спійманими, якщо спробують замаскувати брехнею свій лихий вчинок. Ми дозволяємо нашим суб'єктам дослідження зробити вибір – тобто або брехати, або говорити правду – як у справжньому житті з усіма психологічними наслідками, які тягне за собою цей вибір.

Ставки, особливо з огляду покарання, були достатньо високими, тобто на рівні, який визначено відповідними комітетами університету, чия робота полягає у захисті піддослідних від заподіяння їм шкоди. Проте в наших експериментах (на відміну від усіх попередніх) піддослідні знали, що їх буде покарано, якщо співробітник правоохоронних органів, який повинен був взяти у них інтерв'ю, вирішить, що вони брехали. Як і в реальному житті, правдива людина отримає однакове з брехуном покарання, якщо її буде визнано брехуном.

Ми залучили осіб, які були членами політично активних груп. Їх не питали, чи порушували вони закон, проте вони мусили твердо вірити в переконання групи, включно із виправданням екстремальної поведінки для досягнення цілей своєї групи. Ми надали їм можливість відкрити запечатаний конверт з грошима, адресований іншій групі, яка була їх головним політичним суперником. Вони могли забрати гроші, адресовані іншій групі. Якщо б вони спромоглися переконати співробітників правоохоронних органів, які допитували їх згодом, що вони не брали грошей, їхня група отримала б ці гроші і брехун так само отримав би додаткові гроші для особистих потреб. Вони також могли не брати гроші з конверта. Якщо б вони переконали співробітника правоохоронних органів, що вони не взяли гроші, їхня група отримала б частину грошей, інша група також отримала б частину грошей, і брехун отримав би гроші для своїх особистих потреб, хоча і менше, ніж якби він спробував взяти усе. Проте якщо слідчий вирішить, що йому брешуть, то незалежно від того, що було насправді, вони б не отримали гроші, інша група отримала б частину грошей, а до брехуна було б застосовано принизливе фізичне покарання.

Усі ознаки поведінки фіксувались для більш ніж ста піддослідних: міміка, погляди, рухи голови, жести, слова і звук їхніх голосів.

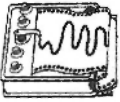
Марк Франк (Mark Frank) керував збором і аналізом даних; після узгодження плану дослідження я виконував роль консультанта або молодшого партнера. Фізіологію вегетативної нервової системи також вимірювали, проте через проблеми з записуючими пристроями до аналізу можна було долучити тільки вимірювання температури шкіри.

Статистичний аналіз дав два важливі висновки, які ми не могли отримати з наших попередніх досліджень. По-перше, дуже високий рівень точності — близько 90% — було досягнуто у визначенні брехунів, проте тільки тоді, коли були розглянуті відразу кілька поведінкових ознак. Жодне джерело — ані обличчя, ані тіло, ані голос, ані мова, ані температура шкіри, — взяте окремо, не давало такий високий результат. По-друге, найважливішим поведінковим джерелом, яке окремо дало більш ніж 70%-ву точність, був вираз обличчя. Цей висновок було підтверджено в іншому подібному дослідженні. Як і в попередній роботі, багато з цих виразів були мікровиразами, тобто вони промайнули на обличчі менш ніж півсекунди. Висновок про те, що мікровирази існують і спостерігаються саме тоді, коли люди брешуть, було підтверджено незалежною дослідницькою групою. (S. Porter, L. ten Brinke, *Reading Between the Lies, Identifying Concealed and Falsified Emotions in Universal Facial Expressions* // Psychological Science, 19, 5, pp. 508–514, 2008.) Цікаво, що деякі брехуни, які продемонстрували мікровирази в нашому дослідженні, також заявили згодом, що вони намагалися приховати свої вирази обличчя, аби обдурити слідчого, проте їм не вдалося приховати мікровирази.

Мікровирази

Ці дуже короткі вирази обличчя — тривалістю від 1/2 до 1/25 секунди — настільки швидкі, що їх можна пропустити, якщо моргнути оком. Наші дослідження показали, що більшість людей, які навіть не моргнули оком, не усвідомлюють інформацію, яка міститься в мікровиразах. Ми вперше виявили мікровирази, коли вивчали в уповільненому режимі відеоплівку з інтерв'ю Мері, пацієнтки психіатричної лікарні, яка намагалася приховати свій біль, аби отримати відпустку на вихідних і, позбавившись контролю, заподіяти собі смерть (див. розділ 1). Під час перегляду цієї відеоплівки в режимі реального часу жінка виглядала цілком природно; проте саме мікровирази, які були очевидні в уповільненому перегляді відеоплівки, зрадили її.

Мікровирази можуть відбутися внаслідок двох зв'язаних, проте дуже різних причин: як у випадку з Мері, вони можуть бути результатом навмисного і свідомого приховування, або вони можуть бути наслідком стримування, за якого людина може демонструвати мікровирази, не усвідомлюючи почуттів, які вона відчуває. Я не виявив відмінностей в появі мікровиразів: тобто чи є це результатом стримування або придушення.

Хагард і Айзекс вперше згадали про мікровирази внаслідок стримування (*repression*), а ми вперше повідомили про мікровирази внаслідок придушення (*suppression*).

Ймовірно, тут йдеться про класичну статтю Хагарда і Айзекса, яка неодноразово цитується в роботах Екмана. (E.A. Haggard, K.S. Isaacs, *Micro-momentary facial expressions as indicators of ego mechanisms in psychotherapy* // В збірці «Methods of research in psychotherapy», під ред. L.A. Gottschalk, A.H. Auerbach. New York: Appleton-Century-Crofts, 1966.)

Часто, проте не завжди, мікровираз може мати досить велику інтенсивність і охоплювати все обличчя. У першому виданні цієї книги я описав наші перші спроби навчити людей розпізнавати мікровирази, які відбуваються в режимі реального часу. Я був вражений, що люди навчилися цьому менш ніж за годину.

Тренувальна технологія ідентифікації мікровиразів, або ТТІМ (Micro Expression Training Tool — МЕТТ) передбачає два види тренування. Під час уповільненого перегляду вона полягає у порівнянні й протиставленні емоцій, які найчастіше плутають одну з одною — гнів і огида, жах і здивування, жах і сум, — з коментарями про те, як ці емоції відрізняються. ТТІМ також пропонує практичні завдання для ідентифікації мікровиразів. У кожному практичному завданні бере участь інша людина. Спочатку вона не має жодних виразів на обличчі, а потім раптово з'являється дуже короткочасний вираз обличчя для однієї з семи емоцій із миттєвим поверненням до початкового незворушного обличчя. Учні повинні вибрати, яку з семи емоцій було показано: гнів, жах, відразу, презирство, сум, здивування чи радість. Якщо відповідь правильна, учні отримують повідомлення про це. Якщо відповідь неправильна, учень знов має зробити судження, поки не дасть правильну відповідь. Перш ніж перейти до аналізу наступного миттєвого виразу, учням пропонують запам'ятати вираз, проаналізувати його, а потім передивитися його ще кілька разів, поки вони не будуть здатні

впевнено ідентифікувати його впродовж короточасної демонстрації. У стандартній версії ТТІМ учням надається 21 практичне завдання, а в розширеній — до 42 практичних завдань.

ТТІМ також містить тести на ідентифікацію мікроекспресій до і після тренування. Як правило, вже після тренування протягом однієї години або менше, учні здатні робити судження з точністю 30–40%, а дехто навіть до 80%. Ці успіхи були помічені в доволі різноманітних групах: студентів американських коледжів, японських бізнесменів, співробітників міністерства внутрішньої безпеки США, співробітників федеральної поліції Австралії.

Попередня версія ТТІМ була схожа на цю, проте пропонувала оцінювати вирази обличчя тільки для представників двох з шести етнічних груп, які наявні у поточній версії (яку ми називаємо ТТІМ2, аби відрізнити її від попередньої). В ній передбачалося менше практики і менше тренування. Тим не менш, отримані результати вдосконалили її. Більшість досліджень, які продемонстрували переваги ТТІМ, було проведено з використанням оригінальної версії ТТІМ.

У ряді досліджень, які було проведено мною разом із Марком Франком і Морін О'Салліван, ми використовували ТТІМ як тест для демонстрації мікроекспресій і оцінки миттєвих емоцій з боку інших людей без будь-якого навчання. Піддослідні також бачили відеозаписи людей, які брешуть або говорять правду про свої емоції, свої думки або пояснення, чи крали вони гроші. Єдиний тест, який корелював за точністю у визначенні брехні (а ми провели багато різних тестів), був тест з аналізом мікроекспресій. Кореляція була не дуже великою — від 0,20 до 0,30, — проте її було чітко встановлено і вона є статистично значимою. Ми виявили, що студенти коледжів і співробітники берегової охорони США, які пройшли навчання протягом менше однієї години за технологією ТТІМ, значно точніше ідентифікували мікроекспресії, які демонстрували брехуни. (M.G. Frank, D. Matsumoto, P. Ekman, S. Kang, A. Kurylo, *Improving the Ability to Recognize Microexpressions of Emotion*, неопублікований рукопис, 2008).

В іншому дослідженні Рассел використав ТТІМ для навчання хворих на шизофренію і здорових людей з контрольної групи. (T.A. Russell, E. Chu, M.L. Phillips, *A Pilot Study to Investigate the Effectiveness of Emotion Recognition Remediation in Schizophrenia Using the Micro-Expression Training Tool* // *British Journal of Clinical Psychology*, 45, 4, pp. 579–583, 2006.) Як і слід було очікувати, здорові люди перевірили психічнохворих у попередньому тестуванні. Проте обидві

групи виступили краще після тренування і знову здорові люди перевершили божевільних. Цікаво, що хворі на шизофренію після навчання досягли такої ж точності, що і здорові люди до тренування! До того ж, використовуючи камеру для відстеження рис обличчя, на які дивляться люди, психічнохворі навчилися за технологією ТТІМ концентрувати увагу на тих ділянках обличчя, які містять інформацію, чого вони не зробили до тренування. (T.A. Russell, M.J. Green, I. Simpson, M. Coltheart, *Remediation of Facial Emotion Perception in Schizophrenia: Concomitant Changes in Visual Attention* // *Schizophrenia Research*, 103, 1–3, pp. 24–256, 2008.)

В останні кілька років Девід Мацумото брав участь у більшості досліджень, які описані далі. Двадцять п'ять років тому він написав у співробітництві зі мною дисертацію на тему культурних подібностей і відмінностей у ідентифікації виразів обличчя. Девід — надзвичайно потужна людина не тільки в наукових дослідженнях: він власник чорного пояса з дзюдо, інструктор дзюдо зі своєю власною школою, колишній тренер олімпійської команди США з дзюдо і автор книг про дзюдо.

У ще не опублікованому дослідженні ми з Девідом виявили, що продавці, які навчалися за методикою ТТІМ2, вже за кілька тижнів були більш успішними в своїй роботі, ніж продавці, які не навчалися за методикою ТТІМ. (D. Matsumoto, H.S. Hwang, *Training the Ability to Read Microexpressions of Emotion Improves Emotional Competence on the Job*, неопублікований рукопис, 2008.)

Макровирази

Будь-яка з семи емоцій людини, які мають універсальний вираз — гнів, жах, відраза, презирство, сум, здивування або щастя, — може відігравати важливу роль у виявленні брехні лише тоді, коли вона суперечить словам або поведінці цієї людини. Якщо вираз обличчя вписується в слова або лінію поведінки, то він не має жодного значення для виявлення брехні.

Я використовую термін *макровираз* (*macro facial expression*) для виразів, які досить довго спостерігаються на обличчі, аби їх можна було легко побачити й інтерпретувати, зазвичай за півтори або декілька секунд. Нікого не потрібно вчити, як визначати та інтерпретувати такі макровирази, окрім розумово відсталих людей, які хворіють на аутизм або шизофренію. Проте більшість людей, як показало наше дослідження, ігнорують міміку людини, яка суперечить

її словам. (P. Ekman, W.V. Friesen, M. O'Sullivan, K. Scherer, *Relative Importance Of Face- Body- And Speech In Judgment of personality and affect* // Journal of Personality and Social Psychology, 38, pp. 270–277, 1980.) Невідомо, чи дійсно люди не помічають ці вирази обличчя, або помічають, проте не враховують їх у своїх судженнях. Більшість людей в першу чергу зважає на сказані слова, ігноруючи всі ознаки невербальної поведінки, яка суперечить словам.

Тонкі вирази

Тонкі вирази (*subtle expressions*) — це дуже дрібні вирази, які спостерігаються лише на малій ділянці обличчя або вкривають усю поверхню обличчя, проте з малою виразністю. Тонкі вирази виникають з багатьох причин (наприклад, емоція дуже незначна або емоція тільки виникла і збільшується при збільшенні почуттів, або сильні емоції відчуються, проте водночас вони активно придушуються і все, що виходить назовні, є лише фрагментом емоцій). Поки невідомо, чи можливо ідентифікувати причини виникнення тонких виразів, спричинених хвилюванням, початком емоції або витоком сильної емоції.

Я розробив технологію тренування ідентифікації тонких виразів, або ТПІТВ (Subtle Expression Training Tool — SETT), аби покращити здатність людей виявляти такі дрібні сигнали. Дослідження, проведене незалежною дослідницькою групою, показало, що точність в тестах за методикою ТПІТВ корелює з точністю в тестах виявлення брехні стосовно емоцій, аналогічній брехні стосовно приховування почуттів в експерименті з медсестрами. (G. Warren, E. Schertler, P. Bull, *Detecting Deception from Emotional and Unemotional Cues* // Journal of Nonverbal Behavior, 33, 1, pp. 59–69, 2009.) Упевнений, що застосування методики ТПІТВ буде корисним у поєднанні із методикою ТПМ. Роботу над вдосконаленою версією ТПМ, тобто над ТПМ2, завершено.

Виявлення небезпечної поведінки

Понад двадцять років тому співробітники Секретної служби США позичили мені фільм, в якому вони зібрали спроби замаху, здійснені аматорами або репортерами під час зйомки натовпу в очікуванні різних політичних лідерів по всьому світі. Іноді я міг бачити вираз обличчя вбивці від п'яти до двадцяти секунд, перш

ніж він діставав зброю і стріляв. Найбільш якісним для перегляду був фрагмент про Джона Хінклі, який намагався вбити президента Рональда Рейгана в 1981 році, проте і в інших спробах замаху я міг бачити вираз обличчя вбивці.

Замах з боку Джона Хінклі на життя президента США Рональда Рейгана стався 30 березня 1981 року. Президент і троє його співробітників були поранені, виходячи з готелю Хілтон у Вашингтоні, де Рейган виступав з промовою. Джон Хінклі раніше переслідував президента Джиммі Картера і лікувався від психічного розладу. Причиною, яка спонукала Хінклі на замах, була його одержимість актрисою Джоді Фостер і маніакальне переслідування її упродовж кількох років. Хінклі було визнано невинним через божевілля і поміщено в лікарню.

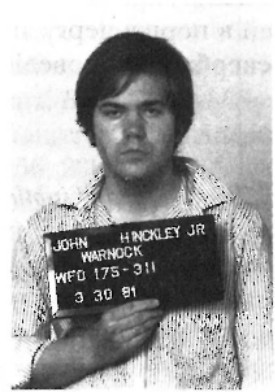

Рис. 12.1. Джон Хінклі в день спроби замаху на президента Рейгана

Навмисне насильство (я використовую цей термін для позначення фізичних атак з метою зробити тілесні ушкодження або смерть) відбувається у запланованих вбивствах та інших посяганнях, причому жертва не обов'язково є політичним діячем або знаменитістю. Хоча навмисне насильство виникає також між членами родини, часто напади трапляються незаплановано, тобто без попереднього наміру брати участь у насильстві. Суперечка може раптово загостритися і згодом хтось один або кілька людей можуть втратити контроль і вдатися до насильства.

Не маючи зразків насильства внаслідок втрати контролю над імпульсивними діями, я запропонував професійним акторам відновити сцени з їх особистого життя, в яких вони фактично втрачали контроль і били когось. Перед початком я попросив їх «зафіксувати» вираз обличчя — «не бийте мене!» — в останній момент, перш ніж вони втратять контроль. Майже усі дев'яносто акторів — рівна кількість чоловіків і жінок з шести етнічних груп (деякі з них були іммігрантами) — мали однаковий вираз обличчя.

Я доручив одному актору відтворити вираз обличчя для навмисної втрати контролю, а також для ланки інших виразів: гніву, презирства і відрази. Я організував їх у масив з дванадцяти фотографій,

які були показані поліцейським слідчим з п'яти різних країн, що мали справу з серйозними злочинами. Їх спитали: чи були вони коли-небудь жертвами або свідками фізичного насильства; майже всі відповіли ствердно. Потім їх запитали: чи бачили вони вираз обличчя того, хто виконував ці насильницькі дії і чи запам'ятали вони його; більш ніж 85% опитуваних відповіли ствердно. Тим, хто запам'ятав вираз обличчя насильника, було запропоновано знайти з переліку дванадцяти фотографій саме ті, на яких вони побачили відомий їм вираз обличчя перед навмисним нападом, і ті, на яких вони побачили вираз, що означав втрату контролю над імпульсивними діями. Загалом було отримано високий ступінь узгодження оцінок незалежно від країни походження цих поліцейських слідчих.

Ми показали наші результати іншим поліцейським слідчим і вони підтвердили, що ми знайшли саме те, що вони бачили в своїй роботі. Разом з Девідом Мацумото ми розробили першу версію нашого інтерактивного тренувального засобу під назвою *Детектор Небезпечної Поведінки* (*Dangerous Demeanor Detector – D-cube*).

Застереження

Хоча мікровирази завжди показують приховані емоції, проте варто зробити два важливі застереження. По-перше, немає жодного способу дізнатися по справжній мотив мікровиразу: чи це навмисне приховування або людина щиро демонструє цей вираз, дійсно не усвідомлюючи свої почуття. По-друге, прихована емоція сама по собі ще не доводить, що людина вже здійснила або збирається здійснити злочин. Як і будь-який інший емоційний вираз, мікровираз не вказує на його джерело, тобто подію, яка його викликала. Прихований гнів може виникнути, наприклад, у зовсім безневинної людини, яка потрапила під підозру і яку в даний час допитують. Визначення та розслідування шляхом подальшого допиту, чому емоції було приховано, допоможе уникнути помилки Отелло, тобто помилкового припущення, що є тільки одна причина для такої емоції і саме така, яка відповідає упередженій думці слідчого (див. розділ 6).

Один дуже цікавий випадок використання мікровиразів може бути мінімально небезпечним. Перший випуск телевізійного серіалу «Теорія брехні», в роботі над яким я беру участь як науковий консультант, показує допит заарештованого американського нациста. Слідчий знає, що арештант підклав бомбу в церкві, яку часто відвідують афро-американці, проте він не знає, в яку саме церкву, а

в'язень відмовляється відповідати на запитання. Слідчий помітив мікровирази прихованого задоволення під час виголошення назви церкви, де ФБР збирається зробити обшук, що свідчить про те, що це не та церква. Навпаки, мікровираз люті при згадці іншої церкви можливо свідчить про те, що саме в цій церкві варто зробити обшук. До речі, аналогічну процедуру використовують у допитах на Близькому Сході, коли намагаються дізнатися про місце схованої зброї або саморобних вибухових пристроїв.

Американський телесеріал «Теорія брехні» («Lie to Me», тобто «Збреши мені»), прем'єрний показ якого відбувся в США і Україні у 2009 році, було засновано на роботі Пола Екмана. Він зображує діяльність вигаданого доктора Кела Лайтмана (Dr. Cal Lightman) і його колег, пов'язану із розслідуваннями на замовлення (здебільшого від правоохоронних органів США) для виявлення брехні і правди за допомогою аналізу мікровиразів і жестів людини.

У тлумаченні тонких виразів першорядним є питання про те, чи є це ознакою невеликої емоції, початку сильної емоції або фрагменту емоції, яку людина намагається приховати. Якщо тонкий вираз — це витік прихованого жаху, гніву або відрази, то дослідник брехні повинен виключити можливість того, що ці емоції є реакцією на оцінювання, а тому не є доказом брехні з приводу інциденту, стосовно якого ведеться розслідування.

Існує безліч різних застережень стосовно використання виразів обличчя для ідентифікації небезпечної поведінки. Вони є *попередженнями* про шкідливі наміри, проте це не є остаточним доказом. Цілком можливо, що, звертаючи увагу на людину, яка демонструє вираз небезпечної поведінки, можна попередити акт насильства, принаймні на даний момент. Ймовірно, існують й інші небезпечні види виразів загрозливої поведінки, які ми ще не ідентифікували. Ми знаємо, як їх визначити, проте ще не отримали фінансування для цих досліджень. Також невідомо, чи можна прояви небезпечної поведінки, які ми визначили, застосовувати для ідентифікації терористів-смертників.

Ймовірно, найважливішим у роботі з використання мікровиразів, тонких виразів і виразів небезпечної поведінки є встановлення взаєморозуміння і переможної співпраці.

Якщо ви бажаєте навчитися розпізнавати мікровирази, тонкі вирази або вирази небезпечної поведінки, відвідайте мій веб-сайт за адресою www.paulekman.com.

ЕПІЛОГ

Моя книга мусить допомогти дослідникам брехні більше, ніж брехунам. Я впевнений, що набагато простіше поліпшити здатність людини ідентифікувати брехню, ніж навчити її безпомилково брехати. Легше навчити того, що простіше для розуміння. Для того щоб опанувати мою методику, не потрібно мати особливий талант. Будь-який старанний читач може скористатися наведеною у кінці книги анкетой із запитаннями для оцінки того, чи може брехун здійснити помилку чи ні. Однак щоб досконало оволодіти мистецтвом помічати ознаки брехні, недостатньо лише розуміння моєї методики; цього вміння можна набути тільки з практикою. Але поліпшити свої здібності може кожен, хто не пошкодує часу на уважне спостереження за наявністю ознак, описаних у розділах 4 і 5. Я та інші фахівці навчали людей, як треба дивитися і слухати, і більшості це принесло користь. Але навіть і без такого формального навчання людина може самостійно натренуватися виявляти ознаки брехні.

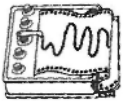
Для дослідників брехні непогано було б відкрити школу, проте для брехунів така школа не має сенсу. Природженим брехунам не потрібна жодна школа, вони й так знають і використовують велику частку того, про що я написав, хоча іноді й не усвідомлюють цього. Уміння добре брехати — це особливий хист, якого нелегко набути. Для цього людина повинна бути природженим артистом і вміти причаровувати людей. Деякі люди можуть, не замислюючись, керувати виразом свого обличчя і створювати саме те враження, якого вони прагнуть. Таким людям не потрібна жодна допомога.

Більшості ж людей така допомога не завадить, проте без природного артистичного таланту вони ніколи не навчаться вправно брехати. Мої пояснення з приводу ознак брехні і способів, за допомогою яких брехун може здатися переконливим, мало чим допоможуть таким людям, ба навіть можуть їм зашкодити. Не можна навчитися брехати краще, дізнавшись, що варто і чого не варто робити. Навряд чи вправи в цьому принесуть кому-небудь велику користь. Уважний брехун, який старанно планує кожен свій рух, схожий на слаломника, що уважно оминає жердини на своєму стрімкому шляху вниз по схилу.

Проте існують два винятки, два уроки брехні, які можуть допомогти будь-кому. Брехунам слід ретельно та досконально продумувати і запам'ятовувати всі деталі своєї брехні. Більшість брехунів зазвичай не в змозі передбачити всі питання й несподіванки,

з якими вони можуть зіткнутися. Брехун мусить мати заготовлені й відрепетирувані відповіді на випадок непередбачених обставин. Для того щоб імпровізувати і дати переконливу відповідь, яка не буде суперечити сказаному раніше, і тому, що буде сказано далі, необхідно мати видатні розумові здібності і витримку в стресовій ситуації, якими володіють дуже небагато людей. Друге застереження полягає в тому, що досить важко брехати без помилок. Більшість брехунів уникають викриття лише тому, що ті, на кого розрахована брехня, не дбають про її виявлення. Проте загалом дуже важко уникнути витоку або демонстрації ознак брехні.

Я ніколи не намагався навчити когось брехати краще. Моя думка про те, що я навряд чи допоміг би в цьому, базується на логічних міркуваннях, а не на доказах. Сподіваюся, що я маю рацію, оскільки мені хотілося б, щоб мої дослідження допомагали тим, хто виявляє брехню, а не брехунам. Це не означає, що я вважаю брехню безумовним злом. Багато філософів переконливо стверджують, що принаймні в деяких випадках брехня є морально виправданою, а правда іноді може бути жорстокою і гіркою.

Деякі аргументи «проти приховування брехні» в публічних справах і «за приховування брехні» в приватному житті можна знайти в книгах Бок. (S. Bok, *Lying: Moral Choice in Public and Private Life*. New York: Pantheon, 1978; Bok S. *Secrets*. New York: Pantheon, 1982.) Протилежні думки стосовно виправдання брехні можна знайти в інших дослідженнях. (Robert L. Walk, Arthur Henley, *The Right to Lie: A Psychological Guide to the Uses of Deceit in Everyday Life*, New York: Peter H. Wyden, 1970.)

Все ж таки мої симпатії на боці викривальників брехні, а не брехунів. Можливо, це пояснюється тим, що метою моєї наукової роботи є пошук ознак, що дозволяють зрозуміти природу справжніх емоцій. Мене цікавить лицемірство, проте моє завдання полягає в тому, аби викрити справжні емоції людини, які вона приховує за обманом. Мене захоплює пошук відмінностей між справжніми і фальшивими виразами обличчя, викриття ознак погано прихованих емоцій, розуміння того, що фальшиві прояви емоцій тільки нагадують справжні, але насправді відрізняються від них. У такому контексті дослідження брехні стосується набагато ширшого кола питань, ніж вивчення лише самої брехні. Таке дослідження дозволяє стати свідком екстраординарної внутрішньої боротьби між свідомою і несвідомою частинами нашого життя і дізнатися, наскільки ми вміємо керувати зовнішніми проявами нашого внутрішнього світу.

Незважаючи на те, що мої симпатії на боці дослідників брехні, а не брехунів, я розумію, що викриття брехні не завжди вдячна справа. Якщо ви викриєте лукавство з боку друга, який з ввічливості приховує, що йому нудно у вас в гостях, то цим ви скривдите його. Чоловік, який прикидається, що йому смішно, коли дружина незграбно розповідає анекдот, або дружина прикидається, що їй цікава історія про те, як її чоловік полагодив певний пристрій, можуть образитися, якщо їх запідозрять у фальші. Проте в питаннях військової хитрості національні інтереси країни часом захищає саме вправний брехун, а не викривальник брехні. Наприклад, під час Другої світової війни хто з громадян країн-союзників не захотів би, щоб Гітлер був введений в оману і не знав, на якій ділянці узбережжя Франції – в Нормандії або в Кале – відбудеться висадка військ союзників?

Хоча Гітлер очевидно мав повне право спробувати викрити брехню країн-союзників, проте виявлення брехні не завжди виправдано з моральної точки зору. Бувають випадки, коли слід цінувати добрі наміри незалежно від того, що людина думає чи відчуває насправді. Іноді людина має право на те, щоб їй повірили на слово. Виявлення брехні – це порушення права на приватне життя, тобто права кожного тримати в таємниці деякі почуття або думки. Хоча існують ситуації, коли таке порушення приватності виправдано (кримінальні розслідування, купівля автомобіля, обговорення умов контракту тощо), є такі сфери життя, де передбачається право приховувати свої особисті почуття та думки і очікувати, що інші приймуть лише те, що він вважатиме за потрібне повідомити.

Не тільки міркування альтруїзму або поваги до права на таємницю приватного життя повинні стримувати безжалісного викривальника брехні. Іноді людині краще бути введеною в оману, ніж знати правду. Господар почуватиметься краще, якщо він буде вважати, що гість цікаво провів час; дружина буде почуватися щасливішою, якщо думатиме, що вона вміє чудово розповідати анекдоти. Помилкова інформація може бути не тільки приємнішою правди, вона може бути кориснішою за правду. Вдавана заява робітника «Я чудово почувуюся» у відповідь на запитання керівника «Як у тебе справи сьогодні?» може дати більш важливу інформацію, ніж якби робітник правдиво відповів: «Я все ще не можу оговтатися після вчорашнього домашнього скандалу». Ного брехня правдиво говорить про його намір добре виконувати свою роботу, незважаючи на особисті обставини. Проте навіть в цих, здавалося б, очевидних випадках

брехня може сприйматися по-різному. Керівник міг би краще розподілити роботу, якби знав, що робітник насправді дуже засмучений. Дружина навчилася б краще розповідати анекдоти або вирішила б взагалі їх не розповідати, якби помітила брехню свого чоловіка. І все-таки, варто зазначити, що *іноді* внаслідок викриття брехні руйнуються відносини, втрачається довіра, виходить назовні інформація, яку варто було приховувати. Дослідник брехні повинен, принаймні, усвідомлювати, що виявлення ознак брехні — це певні дії, які робляться без дозволу та без урахування бажань іншої людини.

Коли я починав свою роботу з дослідження брехні, я не міг знати, що саме мені вдасться виявити. Відомості з різних джерел були суперечливими. Фрейд стверджував: «Хто має очі, щоб бачити, і вуха, щоб чути, може переконатися, що жодному смертному не під силу зберегти таємницю. Якщо його губи мовчать, то він говорить кінчиками своїх пальців; ознаки брехні просочуються з кожної пори на його шкірі». (S. Freud, *Fragment of an Analysis of a Case of Hysteria* (1905) // *Collected Papers*, vol. 3, York: Basic Books, p. 94, 1959.)

Проте мені було відомо багато прикладів цілком успішної брехні, а мої перші дослідження показали, що, виявляючи брехню, люди показують результати на рівні не вище випадкової здогадки. Психіатри і психологи були не кращі за інших. Я задоволений результатами, які я отримав. Як брехуни, ми не є ані бездоганними, ані недосконалими; виявлення брехні не є ані настільки простим, як це стверджував Фрейд, ані неможливим. Все це ускладнює справу, а значить, робить її цікавішою. Недосконалість наших здібностей до брехні є фундаментальною, а може, й життєво необхідною якістю людської природи.

Уявіть собі, яким стало б наше життя, якби всі досконало володіли мистецтвом брехати або якби ніхто не вмів брехати. Я міркував про це здебільшого відносно брехні про емоції, оскільки це найважлива брехня, і мене найбільше цікавлять саме емоції. Якщо б ми ніколи не могли дізнатися про справжні почуття людини і знали б, що не можемо про них дізнатися, то життя стало б напрочуд бідним. Якби люди були впевнені в тому, що будь-які прояви емоцій є тільки маскою, яка натягається для того, щоб отримати задоволення, маніпулювати або вводити в оману, то люди стали б більш відчуженими один від одного, а їх прихильність — слабкішою. Уявіть собі на мить, в яке скрутне становище потрапили б батьки місячного немовляти, якби він міг приховувати і фальсифікувати свої емоції так

само добре, як це роблять більшість дорослих. Кожен його крик міг би бути черговою помилковою тривогою про «наближення вовка». Ми живемо, вважаючи, що існує якась глибинна емоційна правда, що більшість людей не можуть або не будуть брехати нам з приводу того, що вони відчують. Якби брехня про емоції давалася б так само легко, як брехня про ідеї, якби міміку та жести можна було маскувати і підробляти так само просто, як слова, то наше емоційне життя стало б бідніше і стриманіше, ніж воно є зараз.

А якби ми взагалі не могли брехати, якби усмішка була надійною ознакою, тобто завжди сяяла у момент задоволення чи зникла за відсутності задоволення, то життя стало б грубішим і було б набагато важче підтримувати стосунки. Не було б ані ввічливості, ані спроб якось залагодити неприємну ситуацію або приховати почуття, які людині не хотілося б показувати. Не було б можливості мати свою таємницю, сумувати або «зализувати рани», залишившись на самоті. Уявіть собі, що ваш друг, колега чи коханий стоїть на рівні тримісячної дитини в сенсі контролю над своїми емоціями, проте в усіх інших відносинах — за інтелектом, умінням і так далі — має здібності дорослої людини. Це важка і болісна перспектива.

Дорослих не можна бачити наскрізь, як дітей, проте ми також не володіємо умінням бездоганно маскувати почуття. Ми можемо брехати або говорити правду, помічати або не зважати на брехню, недовіряти правді або визнавати її. У нас є вибір: така наша природа.

ДОДАТОК

У табл. 1 і 2 наведено узагальнену інформацію за всіма ознаками брехні, які описані в розділах 4 і 5. В табл. 1 питання згруповано за поведінковими ознаками, а в табл. 2 – за інформацією, якій ці ознаки відповідають. Щоб дізнатися, яку інформацію можна отримати на основі конкретної поведінкової ознаки, читачеві варто звернутися до табл. 1, а дізнатися, яка саме поведінка вказує на певний тип інформації, допоможе табл. 2.

Існують дві основні форми брехні: приховування і фальсифікація. Табл. 1 і 2 стосуються приховування. У табл. 3 описані поведінкові ознаки фальсифікації. У табл. 4 наведено повний список питань для дослідження брехні.

Таблиця 1. Типи прихованої інформації за поведінковими ознаками брехні

Поведінкові ознаки	Прихована інформація
Обмовки	Можуть бути пов'язані з певним типом емоцій; можуть давати витік інформації, не пов'язаної з емоціями
Тиради	Можуть бути пов'язані з певним типом емоцій; можуть давати витік інформації, не пов'язаної з емоціями
Ухильна мова	Відповідь не підготовлено; або це пов'язано з негативними емоціями, швидше за все, жахом
Паузи і обмовки	Відповідь не підготовлено; або це пов'язано з негативними емоціями, швидше за все, жахом
Підвищення тону	Негативні емоції; ймовірно, гнів і/або жак
Зниження тону	Негативні емоції; ймовірно, сум
Більш гучна і швидка мова	Ймовірно, гнів, жак і/або збудження
Більш повільна і тиха мова	Ймовірно, сум і/або нудьга
Емблеми	Можуть бути пов'язані з певним типом емоцій; можуть давати витік інформації, не пов'язаної з емоціями
Зниження кількості ілюстрацій	Нудьга; відповідь не підготовлено; або зважається кожне слово
Зростання кількості маніпуляцій	Негативні емоції

Поведінкові ознаки	Прихована інформація
Прискорене або сповільнене дихання	Емоції, неспецифічні
Потовиділення	Емоції, неспецифічні
Прискорене ковтання	Емоції, неспецифічні
Мікровирази	Будь-яка зі специфічних емоцій
Розмиті вирази	Специфічна емоція; або може вказувати на те, що перервано якусь емоцію, проте невідомо яку
Прискорене моргання	Емоції, неспецифічні
Розширення зіниць	Емоції, неспецифічні
Сльози	Сум, розлад, нестримний сміх
Рум'янець	Збентеження, сором чи гнів, може, провина
Блідість	Жах чи гнів

Таблиця 2. Поведінкові ознаки брехні за типами прихованої інформації

Прихована інформація	Поведінкові ознаки
Відповідь не підготовлена	Ухильна мова, паузи, обмовки, зниження кількості ілюстрацій
Неемоційна інформація (факти, плани, фантазії)	Обмовки, тиради, емблеми. (Кількість повідомлень, переданих емблемами, на відміну від обмовок або тирад. Американцям притаманно близько шістдесяти типів повідомлень, які можуть виражатися емблемами)
Емоції (радість, подив, стомлення)	Обмовки, тиради, мікровирази, розмиті вирази
Жах	Ухильна мова, паузи, обмовки, підвищення тону, більш гучна і швидка мова, блідість
Гнів	Підвищення тону, більш гучна і швидка мова, рум'янець, блідість
Сум (можливо, провина і сором)	Зниження тону, більш повільна і тиха мова, сльози, спрямований дотолу погляд, рум'янець

Прихована інформація	Поведінкові ознаки
Зніяковілість	Рум'янець, погляд вниз або убік
Збудження	Зростання кількості ілюстрацій, підвищення тону, більш гучна і швидка мова
Нудьга	Зниження кількості ілюстрацій, більш повільна і тиха мова
Негативна емоція	Ухильна мова, паузи, обмовки, підвищення тону, зниження тону, зростання кількості маніпуляцій
Будь-яка емоція	Зміна дихання, потіння, ковтання, розмиті вирази, прискорене моргання, розширення зіниць

Таблиця 3. Ознаки фальшивих емоцій

Фальшива емоція	Поведінкова ознака
Жах	Відсутність надійних ознак на чолі
Сум	Відсутність надійних ознак на чолі
Радість	Не беруть участь м'язи очей
Ентузіазм чи інтерес до теми розмови	Не зростає кількість ілюстрацій, або їх поява є несвоечасною
Негативні емоції	Відсутність: потовиділення, змін в диханні або зростання маніпуляцій
Будь-яка емоція	Асиметрія, занадто раптова поява або зникнення, несвоечасна поява піл час мовлення

Таблиця 4. Повний список питань для дослідження брехні

	Ускладнює виявлення брехні	Полегшує виявлення брехні
<i>І. Питання, які стосуються брехні</i>		
1. Чи є у брехуна можливість підготуватися і передбачити, коли саме йому доведеться збрехати?	ТАК: відповідь вже підготовлена і відрепетирувана	НІ

ДОДАТОК

(Продовження табл. 4)

	Ускладнює виявлення брехні	Полегшує виявлення брехні
2. Чи достатньо для брехні тільки одного приховування?	ТАК	НІ
3. Чи відчуває брехун будь-які емоції під час брехні?	НІ	ТАК: особливо якщо: 1) повинні бути приховані або спотворені негативні емоції, такі як гнів, жах або розлад; 2) не можна виявляти жодних емоцій, і немає можливості заховати одну емоцію за іншою
4. Чи буде брехуна амністовано, якщо він зізнається в брехні?	НІ: змушує брехати більш успішно	ТАК: є ймовірність добитися зізнання
5. Чи є високими ставки, тобто чи велика нагорода або чи суворим буде покарання?	Важко оцінити: високі ставки можуть сприяти підвищенню жаху викриття, проте можуть також змушувати брехати більш успішно	
6. Чи буде покарання у разі викриття суворим?	НІ: жах викриття знижується, проте може призвести і до втрати пильності	ТАК: жах викриття підвищується, проте може викликати жах незаслуженого обвинувачення і привести до помилки недовіри до правди
7. Чи буде суворе покарання не тільки за сам акт брехні, але й за те, заради чого людина збрехала?	НІ	ТАК: жах викриття підвищується; людина може взагалі відмовитися від брехні
8. Чи не приносить брехня жодної шкоди або навіть дає користь жертві брехні? Чи є брехня альтруїстичною і безкорисною для брехуна?	ТАК: якщо брехун сам вірить в це, то він майже не відчуває докорів сумління	НІ: докори сумління посилюються
9. Чи довіряє жертва брехуну, не відчуваючи жодних підозр?	ТАК	НІ

ДОДАТОК

(Продовження табл. 4)

	Ускладнює виявлення брехні	Полегшує виявлення брехні
10. Чи вдавалося брехуніві успішно обманювати жертву раніше?	ТАК: знижує жах викриття, а якщо жертва брехні усвідомлює те, що її обдурили, і це може завдати їй страждань, то вона може стати жертвою добровільно	НІ
11. Чи поділяють жертва і брехун загальні цінності?	НІ: докори сумління послаблюються	ТАК: докори сумління посилюються
12. Чи санкціонована брехня?	ТАК: докори сумління послаблюються	НІ: докори сумління посилюються
13. Чи є брехня анонімною?	ТАК: докори сумління послаблюються	НІ
14. Чи знайомі брехун і жертва особисто?	НІ	ТАК: дослідникам брехні легше уникнути помилок, які виникають за рахунок індивідуальних відмінностей в поведінці
15. Чи змушений дослідник брехні приховувати свої підозри від брехуна?	ТАК: дослідник брехні може захопитися власною необхідністю приховувати підозру і менш пильно поставитися до поведінки брехуна	НІ
16. Чи має дослідник брехні інформацію, яка відома тільки брехуну, а не невинній особі?	НІ	ТАК: можна спробувати використовувати тест на обізнаність обвинувачуваного, якщо підозрюваного можна допитувати
17. Чи присутні під час брехні люди, які знають про брехню або підозрюють брехню?	НІ	ТАК: можуть посилитися захват від обдурювання, жах викриття або докори сумління
18. Чи мають брехун і дослідник брехні однакове мовне, національне або культурне походження?	НІ: більше помилок в інтерпретації ознак брехні	ТАК: менше помилок в інтерпретації ознак обману

	Ускладнює виявлення брехні	Полегшує виявлення брехні
<i>II. Питання, які стосуються брехуна</i>		
19. Чи є брехун надто досвідченим у брехні?	ТАК: особливо якщо він досвідчений саме в такому роді брехні	НІ
20. Чи є брехун винахідливим, розумним і з багатою фантазією?	ТАК	НІ
21. Чи гарна у брехуна пам'ять?	ТАК	НІ
22. Чи вміє брехун добре і переконливо говорити?	ТАК	НІ
23. Чи користується брехун надійними м'язами обличчя для посилення враження від промови?	ТАК: легше приховати або спотворити вираз обличчя	НІ
24. Чи є брехун талановитим актором, який вправно вміє користуватися системою Станіславського?	ТАК	НІ
25. Чи сам брехун вірить в те, що він говорить правду?	ТАК	НІ
26. Чи є брехун природженим брехуном або психопатом?	ТАК	НІ
27. Чи вразливий брехун до почуттів жаху, провини чи захоплення від обдурювання?	НІ	ТАК
28. Чи соромиться брехун того, що він хоче приховати?	Важко оцінити: хоча почуття сорому і перешкоджає визнанню, ознаки сорому можуть видати брехню	
29. Чи може підозрюваний відчувати жах, провину, сором або захоплення від обдурювання, навіть якщо	ТАК: інтерпретація емоційних ознак неможлива	НІ: ознаки цих емоцій є ознаками брехні

	Ускладнює виявлення брехні	Полегшує виявлення брехні
він неповинна і чесна людина?		
<i>III. Питання, що стосуються дослідника брехні</i>		
30. Чи має дослідник брехні репутацію людини, яку важко обдурити?	НІ: особливо якщо брехунів вже вдавалося обдурити його	ТАК: посилюється жах викриття, може також посилитися захват від обдурювання
31. Чи має дослідник брехні репутацію дуже недовірливої особи?	Важко оцінити: така репутація може послабити докори сумління, а також посилити жах викриття	
32. Чи має дослідник брехні репутацію справедливої особи?	НІ: брехун менш схильний відчувати докори сумління	ТАК: докори сумління посилюються
33. Чи є дослідник брехні особою, яка прагне уникати проблем і завжди думати про людей добре?	ТАК: дослідник брехні, швидше за все, не помітить ознак брехні, і буде дуже вразливим до помилок	НІ
34. Чи має дослідник брехні особливі здібності до інтерпретації ознак поведінки?	НІ	ТАК
35. Чи є у дослідника брехні упередження стосовно брехуна?	НІ	ТАК: незважаючи на свою пильність, дослідник брехні особливо схильний до скоєння помилок
36. Чи отримає дослідник брехні якусь користь, якщо не виявить брехню?	ТАК: він буде свідомо чи несвідомо ігнорувати ознаки брехні	НІ
37. Чи здатний дослідник брехні змиритися з невизначеністю у питанні про те, брешуть йому чи ні?	Важко оцінити: можливі як помилки довіри до брехні, так і помилки недовіри правді	
38. Чи не засліплений дослідник брехні емоційним спалахом?	НІ	ТАК: брехуна можуть викрити, проте невинну особу також можуть визнати брехуном (помилкове судження)

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абель, Елі 221
Акторська техніка 116
Алісон, Грехем 220
Аллен, Вуді 115
Аналіз
 брехні 10
 тверджень 241
Андерсон, Джек 55
Андерсон, Джеральд 206
Апдайк, Джон 27
Артер, Річард 185

Б

Базхарт, Фред 37
Байден, Джо 270
Банді, Мак-Джордж 220
Банді, Тед 48
Барбаросса 224
Бергер, Воррен 274
Бірі, Джон III 188
Блеф 30
Боас, Франц 88
Боланд, Едвард 252
Болл, Джордж В. 223
Большаков, Георгій 224
Брежнев, Леонід 230
Брехня 18
 адюльтер 61
 визначення 22, 35
 для порятунку 52
 дозволена 56
 дослідник 50, 74, 102, 142, 234
 емоції 282
 емоція 40
 жертва 49
 з альтруїстичних міркувань 52
 замовчування 22
 захоплення від обдурювання 63, 65,
 164, 175
 зізнання 51
 ймовірність 153
 легка 200
 мотиви 279
 натужна 200
 недозволена 58
 нездатність згадати 276
 ознака 34, 66, 122, 133, 225
 передчуття викриття 41
 перекручування 22
 покарання 50
 порушена обіцянка 276
 почуття 38
 причини невловимості 290

самообман 262
ставка 49, 52, 53, 64
страх викриття 42, 53
суміш емоцій 97
таємниця 275
техніка виявлення 199
умисне приховування 275
у суспільному житті 251
 ціль 49
 Чорнобильська катастрофа 271
Брехун
 захоплення від обдурювання 54
 природжений 47, 249
Брокау, Том 75

В

Вайцман, Езер 114
Вашингтон, Джордж 50
Вегетативна нервова система 95, 118
Вейлі, Бартон 214
Вейнберг, Мел 55
Вейцман, Езер 28
Вемз, Мейсон Лок 50
Вираз
 автоматичний 104
 асиметричний 119
 детектор небезпечної
 поведінки 303
 застереження 303
 звичний 104
 макро 300
 мікро 294, 297
 навмисний 102
 небезпечної поведінки 294, 301
 односторонній 119
 посмішка 124
 придушений 108, 298
 спонтанний 102, 103
 стримування 298
 технологія ідентифікації ТТІМ 298
 тонкий 294, 301
 точний момент виникнення 123
 тривалість 122
Вираз обличчя 102
 гнів 111, 112, 242
 печаль 110, 242
 подив 111
 розлад 110
 смуток 107
 страх 111, 242
Витік інформації 34, 84, 193, 225
Віллард, Річард 159, 189
Вільотто, Джованні 117
Віппл, Девід 253

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Вольштеттер, Роберта 14, 62
Вотергейтський скандал 19, 25,
37, 254
Вюемін, Жозеф 214

Г

Гамільтон, Лі 274
Гарднер, Патриція 117
Герінг, Герман 214
Гіббс, Ненсі 267
Гілленбранд, Мартін 221
Гітлер, Адольф 9, 31, 114, 134, 216,
233, 257, 291, 307
Голдберг, Артур Дж. 223
Голдуотер, Баррі 258
Голос 68, 76
Горбачов, Михайло 271
Гоффман, Ірвінг 292
Гра
«Ерудит» 48
покер 50, 58, 64
Громико, Андрій 220
Грос, Александер 9, 212

Д

Даян, Моше 214
Дейлі, Роберт 32
Деніел, Дональд 205
Дершовіц, Алан 60
Детектор брехні 43, 156
базова істина 158, 172
базова частка брехунів 183
базова частота помилок 158
визначення 162
виявлення шпигунів 187
заякування неминучістю
викриття 158
корисність 158
оператор 156
перевірка співробітників 190
порівняння з поведінковими
ознаками 195
прийняття на роботу 181
прийняття на роботу в поліцію 185
техніка контрольних питань 164
точність 158, 172, 179
Джервіс, Роберт 9
Джефферсон, Томас 274
Джилас, Мілован 230
Джонсон, Бен 271
Джонсон, Ліндон 234, 258
Джонсон, Ненсі 206
Джонс, Сара 200
Джордж, Клер 254
Дін, Джон 25, 79
Добринін, Анатолій 221
Догерті, Деніз 161
Докори сумління 53, 63, 174

Дослідження
аналогічні 172, 173
гібридні 175
польові 172
Дослідник брехні 102, 122,
142, 234

Е

Еймс, Олдріч 292
ель-Джамасі, Мохаммед 28
Емблема 85, 90, 101, 138
Емоційний спалах 141
Емоція 39
брехня 97
відсутність 89
істинна 120
правила виявлення 104, 218
спалах 141
стримування 90
суміш 97
Ефрон, Давид 88

Ж

Жах викриття 174
Жест 68

З

Закон про військові повноваження 257
Заякування 193
Замовчування 22, 30
Захоплення від обдурювання 63, 65,
164, 175, 218, 239
Зізнання 51

І

Ілюстрація 87, 90, 101
зниження кількості 101
Ірвінг, Кліффорд 37

К

Картер, Джиммі 227, 254, 255
Кастро, Фідель 224
Катастрофа
човника «Челленджер» 259
Чорнобильська 271
Кейсі, Вільям 246
Кеннеді, Джозеф 217
Кеннеді, Джон Ф. 220
Кеннеді, Едвард 270
Кеннеді, Роберт 220, 258
Кілміністер, Джо 261
Кіссінджер, Генрі 212
Клайн, Рей 254
Колер, Фой 224
Кронін, Хелені 275
Кубинська ракетна криза 220

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Л

Лайтман, Кел 304
Лакей, Норман 185
Ландерс, Енн 17
Лейсі, Роберт 60
Ліккен, Девід 43, 151, 156, 161, 165
Лунд, Боб 261

М

Макдональд, Аллан 261
Маккорд, Джеймс 254
Маколіф, Кріста 260
Макровираз 300
Маллені, Росс 149, 209
Маллой, Лоуренс 261
Мандлер, Джордж 96
Манера поведінки 234
Маніпуляція 91
Маркс, Харпо 128
Мацумото, Девід 303
Мід, Маргарет 117
Міз, Едвін 246
Мікровираз 11, 106, 138, 294, 297
Мікрожест 11
Мілтон, Вейн 123
Міміка 68
Мовний знак 105
Моор, Джес 261
Мур, Сара Джейн 236
Муссоліні, Беніто 114
Мюнхенська змова 21

Н

Нанн, Сем 247
Небезпека Брокау 76, 80, 87, 94, 108,
113, 135, 138, 139, 247
Неправда 18
Ніксон, Річард 18, 254
Норт, Олівер 246, 251, 274

О

Обличчя 68
Обман 18, 22
Обмовка 72, 75, 101, 138
в жесті 84
Ознака
брехні 34, 66, 133
мовна 105
унікальності особистості 67
Олдріч, Арнольд 261
Операція в затоці Свиней 224
О'Салліван, Морін 236, 295

П

Папа Іван Павло II 113
Пауелл, Джоді 256
Пауза 101

Перекручування 22
Перл-Харбор 224
Поза 95
Пойндкестер, Джон 246, 254, 265, 274
Покарання 50
Покер 265
Поліграф 43
Помилка 35
довіри до брехні 134
мовна 101
небезпека Брокау 76, 80, 87, 94, 108,
113, 135, 138, 139, 247
негативна 134
недовіри правді 134
Отелло 78, 87, 94, 109, 139, 164
позитивна 134
Порушена обіцянка 276
Посмішка 124
відповідна 130
гнівнo-задоволена 127
догідлива 129
жалюгідна 126
збентежена 129
збуджено-задоволена 128
здивовано-задоволена 129
злякано-задоволена 128
оцінювальна 129
перелякана 125
презирлива 125
презирливо-задоволена 127
примирлива 130
стримана 125
сумно-задоволена 127
фальшива 130
фліртуєуча 129
Чапліна 129
шира 124, 130
Правила виявлення емоцій 104, 218
Програма Фулбрайта 271
Промакх 134

Р

Райс, Дона 270
Раск, Дін 221
Раттіган, Теренс 41
Рейган, Рональд 246, 302
Рескін, Девід 161, 164
Реслсер, Роберт 48
Роуз, Піт 271
Рул, Енн 48
Рум'янець 118
Рухи тіла 82

С

Садат, Анвар 28, 114
Сайріка, Джон 79
Сакейм, Гарольд 37, 119
Саксе, Леонард 157, 161

Самообман 20, 262
 Сафір, Вільям 113
 Світсер, Єва 228
 Семенов, Володимир 221
 Сигнал 136, 245
 хибний 136
 Система Станіславського 116
 Сік, Роберт 261
 Скандал
 адюльтер сенатора Харта 270
 Вотергейтський 254
 заручники в Ірані 256
 зрада Еймса 292
 Іран-контрас 252
 плагіат сенатора Байдена 270
 смерть в Чаппаквіддіке 270
 Томас-Хіл 265
 Сльози 118
 Сміт, Том 123
 Сталін, Йосип 135, 230
 Стівенсон, Едлай 224
 Стратегія «троянського коня» 149
 Страх викриття 41, 53
 Стимування 74
 Суміш емоцій 97

Т

Таємниця 275
 Татум, Чіп 270
 Таунсенд, Джо 207
 Телесеріал «Теорія брехні» 304
 Теракт 9/11 294
 Тернер, Стенсфілд 254, 257
 Тест на обізнаність винного 151, 169
 Техніка контрольних питань 164
 Тирана 75, 101, 138
 Томас, Джин 261
 Томас, Кларенс 265
 Томпсон, Лівеллін 221
 Тривога 134
 Трумен, Гаррі 265

У

Удет, Ернст 214
 Ундоич, Удо 241
 Ухильна відповідь 101

Ф

Файерс, Алан 254
 Фей, Баз 156
 Фейлінг, Кейт 9
 Фейнман, Річард 263
 Фелан, Джеймс 37, 209
 Філан, Джон 207
 Форд, Джеральд 274
 Франк, Марк 275, 294, 297
 Фрейд, Зігмунд 138, 262, 308
 Френк, Марк 243
 Фулбрайт, Джеймс 271

Х

Хамрак, Джон 203
 Хан, Волтер 228
 Харт, Гері 270
 Хейг, Олександр 25
 Хендел, Майк 213
 Хербіг, Кетрін 205
 Херст, Патриція (Патті) 13
 Хибний сигнал 136
 Хитрощі у грі в покер 30
 Хілл, Аніта 265
 Хінглі, Рональд 228
 Хінклі, Джон 302
 Хічкок, Альфред 97
 Хомейні 246
 Хрущов, Микита 220
 Хьюз, Говард 37

Ч

Чемберлен, Невілл 9, 114, 216, 233, 291
 Черчіль, Вінстон 230

Ш

Шекспір, Вільям 61, 140
 Шуї, Генрі 263
 Шустер, Річард 275

Ю

Юїллі, Джон 245

Я

Яворівський, Володимир 272
 Ярузельський, Войцех 113